

БЕЛАРУСКАЕ ГІСТАРЫЧНАЕ ТАВАРЫСТВА

ГІСТАРЫЧНЫ АЛЬМАНАХ 2000 № 1 (3) **Навуковы гісторычны і краязнаўчы часопіс**

У Н У М А Р Ы

ГІСТОРЫЯ

Сакалова Марына (Менск).

Ля вытокаў грамадзянскай супольнасці ў Беларусі 3

Кіштымау Андрэй (Менск).

Эканамічныя падставы беларускай дзяржаўнасці на пачатку 20 ст. 16

Пасляслоёе рэдактара 48

Вендр Ян (Гданьск).

Адміністрацыйныя падзвелы Польшчы ў 20 ст. 49

Мазько Эдуард (Гародня).

Ідэалагічныя падставы дзеянасці Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі..... 71

Гісторыяграфія і крыніцазнаўства.

Смалянчук Алеся (Гародня).

Верасень 1939 г. у савецкай і беларускай гісторыяграфії 77

Сліж Наталля (Гародня), Гардзееў Максім (Менск).

Шляхецкія тэстаменты 16 - 17 ст. 89

Сінчук Іван (Менск).

Лікоўскі манетны скарб 111

Дакумент.

Беларускі нацыянальны рух 20-х гадоў 20 ст. вачыма польскай паліцыі.

(Токць Сяргей) 114

Луцкевіч Антон. Эканамічная эвалюцыя і беларускі рух.

(Смалянчук Алеся) 128

Рэцэнзіі.

Краўчэвіч Аляксандар (Гародня).

Па слідах Міколы Ермаловіча 137

Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и
русские в Польше (XIX - начало XX в.). Москва: "Индрик", 1999. - 272 с.

(Смалянчук Алеся) 143

Dorota Michaluk. Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa
chełmińskiego. Białystok – Narew, 1996. - 111 s.; Яна ж. Mielnik Stolica
Ziemi mielnickiej na Podlasiu (do końca XVIII wieku). Mielnik, 1999. – 88 s.

(Токць Сяргей) 150

Навуковая хроніка.

Навуковыя канферэнцыі	
(<i>Краўцэвіч Аляксандр, Смалянчук Алесь</i>).....	153
Агляд навуковай перыёдыкі	
(<i>Смалянчук Алесь</i>).....	156

КРАЯЗНАЎСТВА

<i>Гардзееў Юры (Кракаў), Шарашаневіч Андрэй (Гародня).</i>	
Уладзімірская царква ў Гародні.....	160
<i>Кітурка Юры (Гародня).</i>	
Гарадзенская арганізацыя ППС (1890-1900-я г.)	164
<i>Карнелянок Віталь (Гародня).</i>	
Пра колькасць прызваных у Расійскае войска з Віленскай, Віцебскай, Гарадзенскай, Менскай і Магілёўскай губ. у часы Першай святовай войны (1914-1917 гг.).....	177
<i>Філатава Алена (Менск).</i>	
Дзярэчын і яго ўладальнікі.....	181

ГІСТОРЫЯ

Марына Сакалова (Менск)

Ля вытокуў грамадзянскай супольнасці ў Беларусі.

У кантэксце сённяшняга дня, калі беларускае грамадства ўсе яшчэ знаходзіцца ў пошуках далейшага шляху развіцця і выяўлення ўласнай ідэнтычнасці, праблематыка гісторыі грамадзянскай супольнасці набывае выключна важнае значэнне. Відавочна, што гісторычная перспектыва пры вывучэнні інстытутаў грамадзянскай супольнасці, даследаванне іх “радаводу” павінны садзейнічаць асэнсаванню сучасных грамадскіх працэсаў. Аднак, нягледзячы на актуальнасць і важнасць тэмы, гісторыя інстытутаў грамадзянскай супольнасці (напрыклад, грамадзянскіх аб’яднанняў і грамадскіх рухаў) так і не стала прадметам спецыяльных гістарычных даследаванняў. Па сутнасці, багатыя традыцыі грамадзянскага жыцця ў Беларусі, якія пачалі складвацца яшчэ на рубяжы 18 – 19 ст., і, няхай з перапынкамі і “адкатамі назад”, развіваліся на працягу ўсяго 19 і пачатку 20 ст., былі недацэненныя гісторыкамі і забытыя грамадскасцю.

З тэарэтычнага пункту гледжання грамадзянскую супольнасць у найбольш агульнай форме можна вызначыць як сістэму грамадскіх інстытутаў, якія закліканы забяспечыць умовы для самаарганізацыі асобных індывідуаў і калектываў, рэалізацыі прыватных інтарэсаў і патрэбаў, як індывідуальных, так і калектыйных. Гэтыя інтарэсы і патрэбы выражаютца праз такія інстытуты грамадзянскай супольнасці, як навуковыя, прафесійныя і іншыя аб’яднанні, асацыяцыі, арганізацыі і г.д.¹ Яны забяспечваюць адносіны паміж дзяржавай і індывідам ад замахаў з боку ўлады².

Адно з традыцыйных (хоць сёння ў значнай меры адыходзячых у мінулае) рагашнняў дадзенай праблемы звязвае фармаванне грамадзянскай супольнасці з перыядам узнікнення прыватнай уласнасці і дзяржавы. Аднак у такім выпадку само паняцце грамадзянской супольнасці набывае вельмі агульны змест. Яно атаясамліваецца з цывілізаваным грамадствам, якое супрацьстаіць стану дзікунства. Грамадзянская супольнасць немага сформавацца і ў рамках антычнага грамадства, таму што ў апошнім не існавала свабоды грамадзянскага жыцця індывідаў³. Між тым, сучаснае разуменне грамадзянской супольнасці звязана менавіта з

¹ Гаджиев К.С. Концепции гражданского общества: идеинные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. 1991. № 7. С. 19-35; Черных А. Долгий путь к гражданскому обществу // Социс. 1994. № 8-9. С.173-181.

² Seligman A. The Idea of Civil Society. New York, 1992.

³ Констан Б. О свободе у древних в сравнении со свободой у современных людей // Политические исследования. 1993. № 2. С. 97-106.

правамі і свабодамі асобы ў прыватнай сферы, з іх аховай законамі і гарантыйямі, забяспечанымі неабходнымі сацыяльна-палітычнымі інстытутамі.

У феадальным грамадстве высокое значэнне саслоўя і такіх сацыяльных устаноў, як абшчыны і карпарацыі, зусім не сведчыла аб нараджэнні грамадзянскай супольнасці ці яе істотных элементаў. Ні асоба, ні супольнасці не былі сапраўды незалежнымі. Асоба мела патрэбу ў пастаяннай – перш за ёсё эканамічнай - падтрымцы і абароне з боку абшчыны, саслоўя, карпарацыі. Гэта было для яе важнейшым, чым абмежаванні, якія накладваліся гэтымі супольнасцямі. Апошняя залежалі ад узаемадносінаў і нормаў паводзін, якія зацвярджаліся феадальна-іерархічным ладам. Сялянская абшчына з'яўлялася часткай феадальнай вотчыны, а гарадскія карпарацыі існавалі на падставе прывілеяў, а не зацверджаных законамі правоў. Сацыяльныя адзінкі – патрыярхальныя сем’і, кланы, касты, саслоўі, сялянскія абшчыны – з’яўляліся закрытымі і адносна ізаляванымі супольнасцямі. Дзяржава выступала ў якасці кіраўніка вялізарнай абшчыны. Яна карала адных і заахвочвала другіх, пераразміркоўвала грамадскі прадукт, замацоўвала дыстанцыі паміж саслоўнымі групамі, дыктавала і кантралявала прыхільнасць да дзяржаўнай рэлігіі⁴.

У перыяд дэградацыі феадалізма шырокія слаі насельніцтва пазбаўляліся патрыярхальна-саслоўнай апекі. Яны пачыналі шукаць абароны непасрэдна ў дзяржавы. У барацьбу за свае жыццёвыя інтарэсы, за магчымасць выказаваць свае погляды ўступала мноства групаў, непрадстаўленых у органах кіравання⁵. Пашыралася таксама гаспадарчая самастойнасць індывідаў. Развіццё капіталістычных адносін, рост уплыву на сацыяльнае жыцце прымысловага-гандлёвага слоя, збядненне і аслабленне палітычнай вагі дваранства прывялі да падзелу палітычнай і эканамічнай улады. Пад напорам аўектыўнай, незалежнай ад волі людзей, эканамічнай рэгуляцыі паступова трансфармавалася абсалютысцкая дзяржава і алігархічнае грамадства. Дзяржава страціла функцыі ахоўніка эканомікі, соцыума, культуры. Апошняя паступова перайшлі да грамадзянскай супольнасці*,

⁴ Стамм С.М. Диалектика общности и личности в средние века // Вопросы истории. 1993. № 3. С. 29–37.

⁵ Берлин И. Четыре эссе о свободе. London, 1992. С. 123.

* Само паняцце “грамадзянская супольнасць” узнякла як юрыдычны тэрмін. У юрыспрудэнцыі грамадзянская супольнасць разумеецца як сукупнасць асобаў, якія ў дадзены час і на дадзенай тэрыторыі ўдзельнічаюць у распрацоўцы грамадзянскага права і грамадзянска-прававых адносін, якія яно рэгулюе. Сябры грамадзянской супольнасці выступаюць або як суб’екты грамадзянскага права, або як прадстаўнікі ўлады, якія абараняе іх права. Нормы грамадзянскага права вызначаюць грамадска-прававы статус і рэгулююць адносіны асобаў як сяброву грамадства ў іх т.зв. прыватным жыцці, гэн іх стан і адносіны (асабістыя, сямейныя, маёмысныя). У адрозненні ад законаў саслоўнага грамадства, якія зневешне былі

што суправаджалася працэсам усталявання грамадзянскага права. Менавіта ў перыяд разлажэння феадалізму фармаваліся асноўныя элементы грамадзянскай супольнасці і адначасова складвалася канцэпцыя грамадзянскай супольнасці як гістарычнага феномена, які ўзнік на пэўным этапе развіцця чалавечага грамадства (дастаткова нагадаць імёны Томаса Пэйна, Георга Гегеля, Карла Маркса). Такім чынам, можна сцвярджаць, што зыходным пунктам зараджэння грамадзянскай супольнасці ў краінах Еўропы з'яўляецца рубеж 18 – 19 ст., калі пачаўся распад “старога парадка”.

Фармаванне грамадзянскай супольнасці пры гэтым можа быць прадстаўлена як шматузроўневы нелінейны працэс фармавання ў сацыяльнай просторы сістэмы сфераў свабодных ад прамога дзяржаўнага ўмяшання і неабходных для самаразвіцця ініцыятывы і грамадзянскай самадзеянасці, арганізацый і групаў інтэрэсаў; з'яўлення грамадзяніна як самастойнага, усведамляючага сябе такім, індывидуальнага сябра грамадства, які мае пэўны комплекс правоў і свабодаў, і ў той жа час нясе перад грамадствам маральную ці іншую адказнасць за ўсе свае дзеянні (часта ў гэтым выпадку гавораць пра эканамічна свабоднага грамадзяніна-ўласніка); пэўных зменаў ідэалагічных установак і менталітэта. Суб'ектамі грамадзянскай супольнасці могуць быць людзі, якія ведаюць, што ўласныя дзеянні – найлепшы спосаб абароны сваіх інтэрэсаў, вырашэння эканамічных, сацыяльных, палітычных проблемаў. Рэальны ці патэнцыяльны суб'ект грамадзянскай супольнасці – гэта чалавек, які ўпэўнены ў tym, што дабіца рэальных вынікаў магчымы толькі праз аб'яднанне сваіх дзеянняў з дзеяннямі іншых людзей.

Нелінейнасць працэса азначае, што, па-першае, яго не заўсёды магчыма прадставіць іерархічна; па-другое, узікненне любога з яго элементаў ці складванне той ці іншай ягонай структуры служыць таксама і перадумовай яго фармавання; па-трэцяе, пра існаванне грамадзянскай супольнасці магчыма гаварыць толькі тады, калі прысутнічаюць усе пералічаныя элементы. Такім чынам, для даследавання працэса нараджэння грамадзянскай супольнасці неабходна прасачыць працэс фармавання яе перадумовай-элементаў на аснове вывучэння зменаў у сацыяльным і эканамічным жыцці, якія адбываліся з канца 18 ст.

Большасць сучасных даследчыкаў лічыць, што нарматыўную аснову дактрины грамадзянскай супольнасці стварае ідэя незалежнага ад дзяржавы грамадзянскага жыцця, якое служыць ахове індывіда. Месца, якое займаюць

індыферэнтнымі да маёманага стану сяброў грамадства, суб'ектам грамадзянскай супольнасці ў яе развітой форме з'яўляецца кожны чалавек, незалежна ад палітычнага, саслоўнага ці рэлігійнага стану. Свабода асобы, уласнасці і дамовы, прызнанне іх самакаштоўнасці ствараюць юрыдычную аснову развітой грамадзянскай супольнасці.

грамадскія рухі і шматлікія асацыяцыі ў сістэме сучасных грамадскіх адносінаў, прымушаюць даследчыкаў ідэнтыфікаваць грамадзянскую супольнасць, перш за ёсё, з гэтымі структурамі⁶. Існуе таксама погляд, што, калі ў краінах Заходняй Еўропы станаўленне сферы грамадскага меркавання (ці публічнай сферы) завяршила фармаванне ўстойлівой грамадзянской супольнасці, забяспечыўшы яго дадатковым сродкам інтэграцыі і выкавання палітычных інтарэсаў, то ў Расійскай імперыі (у тым ліку і ў Беларусі, якая ўваходзіла ў гэты перыяд у яе склад) гэтая сфера наадварот аказалася адным з асноўных фактараў фармавання грамадзянской супольнасці⁷.

На нашу думку, менавіта вышэйапісаныя падыходы забяспечваюць тэарэтычныя рамкі для вывучэння гісторыі складвання грамадзянской супольнасці ў Беларусі і, перш за ёсё, яе асноўных перадумоваў-элементаў: дабраахвотных грамадскіх аб'яднанняў і грамадскіх рухаў.

У Беларусі 19 ст. удзел індывідуаў у грамадскім жыцці (публічнай сферы дзеінасці) вызначаўся двумя тэрмінамі “грамадская самадзейнасць” і “грамадскасць”. Асновай грамадской самадзейнасці (“публічнай дзеінасці”) з'яўляліся калектывы, якія складваліся аб'ектыўна, у сувязі з рознымі жыццёвымі абставінамі, а менавіта сумесным пражываннем, адкукацыяй і г. д. Такія добраахвотныя аб'яднанні грамадзянаў узнялі з мэтай разгортвання познага віду дзеінасці, у працэсе якой задавальняліся іх інтарэсы і рэалізоўваліся правы. Гэтыя аб'яднанні харктарыздаваліся фактычным ці фармальным адзінствам – устойлівасцю складу, структуры і сувязяў паміж сябрамі⁸.

Тэрмінам “грамадскасць” (публіка, адукаванае грамадства) вызначаўся пэўны слой ці група людзей, якія былі аб'яднаны агульной дзеінасцю, пазіцыяй ці меркаваннем і належалі да некаторай уяўнай супольнасці – чытаючай і дыскутуючай “публікі” – паверх шматлікіх саслоўных і рэлігійных размежаванняў. “Грамадскасць” асацыявалася таксама з грамадскім меркаваннем, якое ўспрымалася як самастойная сіла і часта адкрыта супрацьпастаўлялася “афіцыйнаму”, дзяржаваму пункту гледжання. Прыналежнасць да грамадскасці не акрэслівалася фармальна (саброўства), а вызначалася праз меркаванне (дыскурсіўная) ці дзеянне (практычная).

⁶ Arato A., Cohen J. Civil Society and Political Theory. Cambridge, 1992; Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. Cambridge, 1989; Seligman A. The Idea of Civil Society. New York, 1992.

⁷ Волков В. Общественность: забытая практика гражданского общества // Pro et contra. 1997. № 4. С.77-91.

⁸ Вопросы теории и истории общественных организаций: Сб. ст. / Отв. ред. Ц.А.Ямпольская и А.М.Щиглик. Москва, 1971. С. 26.

Няцяжка заўважыць, што тэрмін “грамадскасць” супадае з сучасным уяўленнем пра пачатковыя фазы фармавання грамадскіх рухаў. У найбольш агульнай форме гэты працэс можна прадстаўіць наступным чынам. Пэўная частка людзей у грамадстве не мае сродкаў ажыццяўіць свае інтэрэсы (эканамічныя, культурныя, палітычныя), што выклікае стан незадавальнення, фрустрацыі і эмацыйна-псіхічнага неспакою. Дзякуючы асабістым контактам, розныя групы людзей усведамляюць агульнасць свайго стану. У выніку гэтага эмацыйна-псіхічны неспакой пераастае ў сацыяльны. Апошні праяўляецца ў далейшых пошуках контактаў, дыскусіях у нефармальных колах, якімі могуць з’яўляцца і свецкія салоны, і нелегальныя гурткі навучэнцаў. Стан сацыяльнага неспакою – зыходны момант грамадскага руху. Затым спонтанна ўзнікаюць розныя формы агітацыі, дыскусій і прапаганды, праз якія адшукваюцца сродкі вырашэння праблемаў, выклікаўшыя сацыяльны неспакой. Усе гэтыя формы дзеянасці ажыццяўляюцца людзьмі, якія найбольш востра адчуваюць неспакой альбо валодаюць пэўнымі канцепцыямі і ўяўленнямі пра неабходныя перамены. У выніку гэтай спонтаннай дзеянасці фармуецца ўсведамленне агульнасці мэтаў, узнякаюць гурткі і нефармальныя групы, аб’яднаныя такім усведамленнем. Аднак яны яшчэ застаюцца свабоднымі саюзамі, заснаванымі на контактах са слабай інстытуцыянальнай сувяззю, пазбаўленымі ўстойлівых адносінаў паміж сябрамі. Гэтыя колы маюць свой цэнтр аб’яднання і пэўную дамінуючую індывидуальнасць, пад уздзеяннем якой фармуюцца ўстаноўкі і погляды. Асноўная функцыя такіх колаў – абмен меркаваннямі. Яны не дзейнічаюць, не прымаюць рашэнняў, не маюць выкананічага апарата. Іх значэнне заснавана на тым, што яны фармулююць праблемы і стымулююць абмеркаванне пытанняў для выпрацоўкі сістэмы поглядаў індывидуаў. Як ужо адзначалася, менавіта гэтыя пачатковыя стадыі фармавання грамадскіх рухаў звязана ўзаемна з паніццем “грамадскасць”. На наступным этапе, калі сацыяльныя колы і нефармальныя аб’яднанні ставараюць мэставыя групы для рэалізацыі агульных задачаў і здабываюць сродкі для арганізацыі пэўнай дзеянасці, калі ўзнікаюць і разрастаюцца інстытуцыяналізаваныя формы рухаў, грамадскія рухі набываюць і палітычную накіраванасць⁹.

Паніцце грамадскага руху як фактара фармавання грамадзянскай супольнасці патрабуе не толькі функцыянальнай, але і зместавай канкрэтызацыі. Пры гістарычным аналізе грамадскіх рухаў пераважае падыход да іх як да “падзея”, якія ў канцэнтраванай форме раскрываюць сэнс парадзіўшых іх сацыяльных супяречнасцяў. Як адзінкавыя, гэтыя рухі можна класіфікаваць на падставе вызначэння асноўнай масы ўдзельнікаў; іх матываваны (рэлігійнай, класавай і г.д.), мэтаў (сацыяльных, нацыянальна-вызваленчых, рэгіянальных);

⁹ Вятр Е. Социология политических отношений. Москва, 1979. С. 45-84; Щепаньский Я.Ю. Элементарные понятия социологии. Москва, 1969. С. 211, 214.

асаблівасця ў стратэгіі (рэвалюцыйныя, рэфармісцкія); тактыкі (экстремісцкія, папулісцкія, легалісцкія, грамадзянская непаслушэнства) і г.д.¹⁰ Разам з тым відавочна, што адзінкавыя, непаўторныя па сваёй сутнасці грамадскія рухі фармуюцца не на пустым месцы. Iх каштоўнасці, мэты і сродкі заўседы вымушана суадносяцца з некаторымі мэтамі і каштоўнасцямі больш агульнага парадку. За такімі паніццямі як “асветніцтва”, “масонства”, “рэвалюцыйная дэмакратыя”, “народніцтва” і г.д. стаяць (пры ўсёй іх унутранай дыферэнцыяванасці) пэўныя комплексы ідэяў, якія фармуюцца мэты грамадскай і палітычнай дзеянасці. Такія комплексы ідэяў выяўляюцца як дактрыны, стылі мыслення ці традыцыі.

Для вывучэння гісторыі фармавання грамадзянской супольнасці ў Беларусі першаснае значэнне маюць рухі, у аснове якіх ляжаць тыя ці іншыя сацыяльныя (г.зн. уяўленні пра ўладкаванне грамадства), а не палітычныя (дзяржавае ці нацыянальнае ўладкаванне), рэлігійныя або культурныя ідэалы. У дадзеным кантэксце найбольшую цікавасць прадстаўляюць універсальныя (лібералізм, сацыялізм, кансерватызм), а не лакальныя (нацыяналізм) грамадскія рухі. У адрозненні ад лібералізму, кансерватызму і сацыялізму, якія выпрацавалі ідэалы грамадскага ўладкавання, нацыянальны рух ставіць сваёй мэтай задачу ўладкавання адзінай этнічнай супольнасці і таму мае лакальныя харктар. Акрамя таго, у нацыянальным руху дамінуюць палітычныя і культурна-лінгвістычныя патрабаванні. Разам з тым нацыянальныя патрабаванні не маглі не аказаць уплыву на грамадскія рухі ў вузкім сэнсе слова, і менавіта таму пры вывучэнні апошніх як фактараў фармавання грамадзянской супольнасці трэба ўлічваць аспекты, звязаныя з т.зв. “нацыяналізмам”.

Як ужо адзначалася, пачатак працэсу фармавання грамадзянской супольнасці ў Беларусі адносіцца да рубяжа 18 – 19 ст., калі пачалася сама-арганізацыя грамадскіх сілаў у форме “прыватных таварыстваў”. У першай трэці 19 ст. гэты працэс ішоў пераважна ў асяроддзі шляхты, а грамадская самадзейнасць развівалася там, дзе яна падтрымлівалася дзяржавай – у сферах дабрачыннасці і навуковай дзеянасці. У гэты час былі створаны дабрачынныя таварысты ў Вільні (Чалавеклюбівае таварыства ў 1807 г., Таварыства дапамогі вучням Віленскага ўніверсітэту ў 1821 г.), Бярэсці (1807), Наваградку (1810), Менску (1811), Слуцку (1822), Гародні (1822), Магілёве (1823). Трэба адзначыць, што дабрачынная дзеянасць яшчэ не атрымала шырокага развіцця, бо, па-першае, яна абмяжоўвалася рамкамі шляхецкага саслоўя. Па-другое, ва ўмовах прыгоннага ладу памешчыкі самія павінны былі клапаціцца пра сялянаў, і дабрачыннасць засяроджвалася пераважна ў гарадах.

¹⁰ Sobolewsky M. Partie i systematy partyjne swiata kapitalistycznego. Warszawa, 1977.

Навуковым таварыствам, а не толькі навучальнай установай быў паводле свайго статуту Віленскі ўніверсітэт. Кожны месяц прафесура збиралася на акадэмічныя пасяджэнні, дзе зачытваліся навуковыя даклады. Два разы на год для “неўніверсітэцкага грамадства” праводзіліся “публічныя паседжанні”. Як навуковае таварыства, універсітэт абвяшчаў конкурсы і падтырмліваў сувязі з іншымі навуковыми таварыствамі. Прафесары-медыкі Віленскага ўніверсітэту ў 1805 г. аб'ядналіся ў Віленскае медыцынскае таварыства, статут якога быў зацверджаны спецыяльным імператарскім указам 12 мая 1806 г.¹¹

Трэба адзначыць, што ў гэты час існаваў “канцэсійны” парадак зацвярдження грамадскіх (“прыватных”) таварыстваў: зацвярдэнне правілаў і статутаў ўладамі патрабавалася толькі ў тых выпадках, калі таварыства дамагалася прывілеяў (бесплатнай перапіскі, грашовых дапамогаў ад скару і г.д.). Усе іншыя арганізацыі (неафіцыйныя прыватныя таварысты) існавалі легальна, хоць і без зацвярдження ўрадам¹². Гэта стварала ўмовы для існавання шматлікіх навуковых і літаратурных неафіцыйных гурткоў. Так, у 1804 г. студэнты ўніверсітэта Юзаф Твардоўскі, Леон Бароўскі, Людвік Пінадел і інш. аб'ядналіся дзеля выдання часопіса “Tygodnik Wileński” (у 1804 г. былі выдадзены 23 нумары), які стаў першым студэнцкім часопісам у краі. Сябрамі неафіцыйных гурткоў (Таварыства навук і мастацтваў, 1805-1809; Таварыства маральных навук, 1805-1807; Таварыства прыгожых мастацтваў, 1805-1806) былі як студэнты, так і прафесары універсітэту. Развіццё асветы і ідэалы, якія прапаведавалі настаўнікі гімназій і ўніверсітэту, стымулявалі стварэнне вучнёўскіх аб'яднанняў – “Корпус вучняў” у Наваградку (1809-1810), “Войска Марса і Апалона” ў Маладзечне (1813-1815), гурток у Віленскай гімназіі (1819-1821), навуковае таварыства ў Свіслацкай гімназіі (1819-1824)¹³. Такая дзейнасць была новай з'явай у грамадскім жыцці. Пры ўсёй неразвітасці і нават прымітывнасці арганізацый існаванне гурткоў адлюстроўвала імкненне да самастойнай неафіцыйнай дзейнасці, нараджэнне духа “грамадзянскай самадзейнасці”.

Буйнымі цэнтрамі грамадзянскай актыўнасці ў першай трэці 19 ст. былі масонскія ложы. Адным з прынцыпаў дзейнасці масонства была лаяльнасць у адносінах да ўрада і няўдзел у палітычным жыцці*. Менавіта гэта стала адной з

¹¹ Kamiński A. Polskie związki młodzieży (1804-1831). Warszawa, 1963. S. 19.

¹² Полное собрание законов Российской империи: Собр. 1-е с 1649 по 12 дек 1825 г.: В 45 т. Санкт-Петербург, 1830-1845. Т. 21. № 15379.

¹³ Kamiński A. Polskie związki młodzieży (1804-1831). S. 13-63, 481-492.

* Масонства паходзіць ад рамесных сярэднявечных аб'яднанняў будаўнікоў і архітэктараў (т.зв. аператыўнае масонства), якія са змяненнем эканамічнай і сацыяльнай сітуацыі сталі прымаць у лік сяброў заможных людзей і арыстакрату. Паступова гільдыі будаўнікоў ператварыліся ў таварысты, дзе аблімпарткоўваліся шматлікія праблемы светапогляду (т.зв.

прычынаў спынення дзейнасці ложаў на тэрыторыі Беларусі ў час падзелаў Рэчы Паспалітай. У 1808-1812 г. былі адноўленыя ложы ў Нясвіжы і Вільні. Але хутка яны ізноў спынілі сваю дзейнасць у сувязі з вайной паміж Францыяй і Расіяй. Пасля вайны дзейнасць масонаў аднавілася. У сярэдзіне 1821 г. ложы існавалі ва ўсіх губернскіх гарадах беларуска-літоўскага краю, а таксама ў Нясвіжы, Наваградку і Слуцку. Па некаторых дадзеных, яны аб'ядноўвалі да 800 чалавек¹⁴.

Большасць сярод масонаў складалі буйныя землеўладальнікі і арыстакраты. Разам з імі ў ложы ўваходзілі афіцэры, прадстаўнікі “свабодных прафесій” (настаўнікі, адвакаты, прафесары і г.д.), чыноўнікі. У ложы ўступалі як па ідэалагічных мэтывах, так і з-за снабізма, жадання следаваць модзе. “Па ўсёй Літве ўсякі хоць колькі-небудзь годны чалавек, да якога б класа грамадства ён не належаў (акрамя жыдоў), клапаціўся аб слáўным у той час імені масона, якое вельмі легка атрымліваў”, - успамінаў пра гэты час Ігнацы Ходзька¹⁵. І хоць адным з асноўных напрамкаў дзейнасці масонаў была дабрачыннасць, сябры ложаў мелі вялікі ўплыў на рашэнне шматлікіх сацыяльных і эканамічных праблемаў у краі¹⁶.

Трэба адзначыць, што грамадская актыўнасць у беларуска-літоўскім крае значна актывізавалася пасля 1815 г. Дараванне канстытуцыі Царству Польскаму, імператарскія ўказы 1816 і 1817 г. аб адмене прыгону ў Эстляндскай і Курляндской губерніях нарадзілі надзеі на магчымасць забеспеччэння “свабоды грамадзянскага жыцця”. У гэты час у краі ўзнікла шмат неафіцыйных таварыстваў, гурткоў і групаў: Таварыства шубраўцаў (1817-1822), Таварыства філаматаў (1817-1823) і яго ніжэйшыя ступені (залежныя гурткі), Таварыства думаючай моладзі (1817-1820), Віленскае літаратурнае таварыства (1819-1820), Антыпрамяńістыя (1820), Саюз годных мужоў (1820), Маральнае таварыства ў Свіслачы (1819-1820). Актыўная публіка групавалася таксама вакол перыядычных выданняў – “Kurier Litewski”, “Dzennik Wileński”, “Tygodnik Wileński”. Месцам сустрэчаў прадстаўнікоў мясцовага

спекулятыўнае масонства). Асноўным прынцыпам дзейнасці такіх таварыстваў была цярпімасць і, у першую чаргу, рэлігійная. У канстытуцыі масонаў 1722 г. падкрэслівалася, што масон – лаяльны падданы грамадзянскай улады ў кожнай краіне, дзе ён жыве і працуе; калі ж “брат” аказваецца замешаным у бунце супраць дзяржавы, ягоны ўчынак падлягае асуджэнню, але ў ложы ён можа застацца. Апошняе паларажэнне стала, як адзначаюць шматлікія даследчыкі, перадумовай палітыкі ложаў. (Hass L. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII-XIX w. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1982. S. 50-51.

¹⁴ Hass L. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII-XIX w. S. 273-274.

¹⁵ Hass L. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII-XIX w. S. 278.

¹⁶ Archiwum filomatów. Cz. 1: Korespondencja filomatów. 1815-1823; W 5 t. Kraków, 1913. T. 1. S. 35; Hass L. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII-XIX w. S. 283; Małachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1776-1822. Dzieje i materiały. Wilno, 1930. S. 8-9

адукаванага грамадства – прафесароў, настаўнікаў, лекараў, літаратараў, публіцыстаў – была кнігарня Юзафа Завадскага. Там сустракаліся тыя, каго, карыстаючыся сучаснай терміналогіяй, можна было б назваць “грамадзянскімі актыўістамі” – Казімір Кантрым, Ян Шымкевіч, Антоні Марцінкоўскі, Ян Рыхтэр, Міхал Балінскі, Людвік Платэр, Ігнацы Ходзька, Ваўжынец Путкамер і інш.¹⁷

Грамадская дзейнасць першай трэці 19 ст. паклала пачатак практыцы публічнасці і дала прыклады першых выхадаў за рамкі саслоўнай і рэлігійнай замкнёнасці. Стварэнне шматлікіх прыватных таварыстваў, імкненне да дзейнасці, незалежнай ад дзяржаўных і саслоўных інстытутаў і ўстановаў, сведчыла пра складванне перадумоваў фармавання грамадзянскай супольнасці.

Змены ўнутранай палітыкі Аляксандра I у сувязі з палітычнай кан’юнктурай у Еўропе (антымасонская рэакцыя) і адкрытымі апазіцыйнымі выступленнямі ў Расійскай імперыі (снежань 1825 г.) трагічна паўплывалі на грамадскую актыўнасць у Беларусі. У 1822 г. з’явіўся імператарскі ўказ аб закрыцці масонскіх ложаў і ўсіх неафіцыйных таварыстваў, а ў 1827 г. – пра забарону дзейнасці таварыстваў, статуты якіх не былі зацверджаны ўрадам¹⁸.

Пазасталыя таварысты перасталі быць “прыватнымі”. Атрымаўшы тытул імператарскіх і магчымасць карыстацца казённымі дапамогамі, яны, разам з тым, апынуліся ў непасрэдным падпарадкаванні царскай адміністрацыі. У гэтых умовах спробы “грамадскасці” знайсці магчымасці для самастойнай дзейнасці, як правіла, аказваліся безпаспяховымі. Яркім прыкладам можа служыць дзейнасць Беларускага вольнага эканамічнага таварыства (1825-1841)¹⁹. Пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэту і ліквідацыі Віленскай навучальнай акругі (1832), закрыцця Віленскай медыка-хірургічнай акадэміі (1842) адзінай навуковай установай на беларускіх-літоўскіх землях засталося Віленскае медыцынскае таварыства (1805-1940), якое імкнулася працягваць універсітэцкія навуковыя і культурна-арганізацыйныя традыцыі. Аднак вымушанае строга выконваць указанні царскай адміністрацыі і пункты зацверджанага статуту, Медыцынскае таварыства мела вельмі абмежаваныя магчымасці ўпłyваць на становішча ў краі²⁰. Асветніцкая традыцыя Віленскага ўніверсітэту працягвалі паўлегальныя вучнёўскія гурткі ў Менскай гімназіі (“kola publiczne”)²¹.

¹⁷ “Wiadomości Brukowe”. Wybór artykułów / Wybrał i opracował Z.Skwarczynski. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962. S. XXLV.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи: Собр. 1-е с 1649 по 12 дек 1825 г.: В 45 т. Санкт-Петербург, 1830-1845. Т. 38. № 29151.

¹⁹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ) у Менску. Ф. 2779, вол. 1, ад.з.1.

²⁰ Александравичюс Э.А. Культурно-организационное движение в Литве 1831-1863 гг.: Автореф. дис. .... канд. ист. наук: 07.00.02 / АН Лит. ССР. Ин-т истории. Вильнюс, 1986. С. 7-9.

²¹ Kamiński A. Polskie związki młodzieży (1804-1831). S. 500-534.

Месца публічных таварыстваў занялі канспіратыўныя гурткі. У перыяд т.зв. “мікалаеўскай рэакцыі” нелегальныя аў’яднанні ўзнікалі перш за ёсё ў асяроддзі вучнёўскай моладзі, напрыклад, Дэмакратычнае таварыства студэнтаў Віленскай медыка-хірургічнай акадэміі (1836-1839), Брацкі саюз літоўскай моладзі (1846-1849), Саюз літоўскай моладзі (1847-1851), Патрыятычны вучнёўскі саюз у Свіслацкай гімназіі (1826), “Племя сарматоў” у Вільні (1827) і інш²².

Для легальнага абмеркавання праблемаў, што хвалявалі грамадскасць засталіся толькі шляхецкая салоны-гурткі, а таксама выдавецкая і публіцыстычная дзеянасць, якая стрымлівалася шматлікімі цензурнымі абмежаваннямі. Актуальная палітычныя і грамадскія праблемы абмяркоўваліся ў салонах і гуртках Рафала Тышкевіча, Эдварда Мастоўскага, Адама Кіркора, Аляксандра Адынца і інш. Вакол Віленскага дваранскага таварыства (Літоўскага камітэта), актыўнымі дзеячамі якога былі канонік Людвік Трыньюцкі, адвакат Сяргей Казакевіч, шляхціц Эдвард Ромер групаваліся прагрэсіўна-рэфарматарскія гурткі Яна і Напалеона Еланскіх у Мазырскім, Людвіка Орды ў Кобрынскім, Ажэшкі ў Пінскім паветах²³. Ідэйныя пошуки і меркаванні адлюстроўваліся на старонках такіх перыядычных выданняў як “Tygodnik Peterburgski”, “Bałamut Peterburgski”, “Wizerunki i rostrząsania naukowe”, “Athenacum”, “Egida”, “Rocznik Literacki”, “Swistek”, “Pamiętniki Umysłowe”, “Lud i Czas”, “Gwiazda”, “Pamiętnik Naukowo-Literacki” і інш.²⁴

Раскрыццё нелегальных гурткоў, забарона ў 1849-1851 г. практычна ўсіх польскамоўных часопісаў, жорсткія паліцыйскія рэпрэсіі новага віленскага генерал-губернатара Аляксандра Бібікава, які змяніў у 1850 г. Франца Мірковіча на некалькі гадоў прывялі грамадства да аплаты і нават маральнаага крызісу²⁵.

Аднак ужо з сярэдзіны 50-х гадоў 19 ст. у Беларусі, як і ва ўсёй Расійскай імперыі, назіралася ажыўленне грамадскай дзеянасці, звязанае з абмеркаваннем праектаў адмены прыгону і іншымі працэсамі, выкліканынімі ўнутранымі і зневешнепалітычнымі падзеямі. Важным фактарам актыўізацыі грамадскага жыцця ў гэты перыяд стала вяртанне з выслання ўдзельнікаў паўстання 1830-1831 гг. і сяброў нелегальных гурткоў 40-х гадоў.

²² Смірноў А.Ф. Франц Савіч. З гісторыі беларуска-польскіх рэвалюцыйных сувязей. 30-4-е гг. XIX ст. Мінск, 1961; Самбук С. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX в. Минск, 1976; Fajnhauz D. Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi. 1846-1848. Warszawa, 1965; Kamiński A. Polskie związki młodzieżowe (1831-1848).

²³ Самбук С. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX в. С.81; Fajnhauz D. Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi. 1846-1848. S. 54-56.

²⁴ Inglot M. Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832-1851. Warszawa, 1966.

²⁵ Fajnhauz D. Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi. 1846-1848. S. 341.

На пачатку 60-х гадоў у Беларусі ізноў узнякаюць шматлікія дабрачынныя таварысты. Разам з тым атрымліваюць развіццё новыя грамадзянскія ініцыятывы – стварэнне публічных бібліятэкаў і арганізацыя нядзельных школаў. Даволі шырокай падтрымкай беларускай грамадскасці карысталіся таксама таварысты цвярозасці. У 1855 г. была створана Віленская археалагічная камісія (1855-1865), з сябrou якой быў сфармаваны камітэт па арганізацыі Віленскага навуковага таварыства. Складвалася кола людзей, якія працавалі ў імя агульных інтарэсаў за межамі сферы службовых авбавязкаў. Найбольш яскравым прыкладам з'яўлялася дзеянасць “Камітэта грамадзянаў”, у склад якога ўваходзілі Якуб Гейштар, Франц Далеўскі, Юры Карповіч, Ян Пенкоўскі. У выніку дзеянасці Камітэта была створана паўлегальная сетка дэпутатаў-памешчыкаў, якія ўзначалілі рэфарматарскую дзеянасць у беларуска-літоўскім крае²⁶. Гэта стварала падставы для новага разумення ролі дзяржавы ў жыцці грамадства. Ідэі сацыяльнасці (грамадскасці) і дзяржаўнай службы пачалі раздзяляцца. Паняцці “бюракрат” і “грамадзянін” ужо супрацьпастаўляліся адзін аднаму. Актывізацыя грамадской дзеянасці суправаджалася адыходам ад чиста навуковых або літаратурных заняткаў і ўзмацненнем інтарэсу да “грамадскіх пытанняў”. Развіццё незалежнага камерцыйнага друку, пашырэнне “практикі чыгання” фармавала ўмовы для ідэалагічных дыскусій. Менавіта сфера адкрытых публічных дэбатаў і грамадской думкі ў тым сэнсе, які надаў ім нямецкі сацыяльны філософ Ю.Хабермас – “public spirit” – сталі пачатковым пунктам фармавання грамадскіх рухаў, гэтага істотнейшага фактуру складвання грамадзянскай супольнасці ў Беларусі.

Яшчэ ў першай трэці 19 ст. у рамках супрацьстаяння рацыяналістычнага і клерыкальнага светапоглядаў пачаўся працэс афармлення ліберальнага і кансерватыўнага меркаванняў. Лібералізм фармаваўся як рэакцыя, з аднаго боку, на спробы аднавіць “стары парадак”, а з другога – на крайнасці якабінскай дыктатуры. Тыповым прыкладам у дадзеным кантэксле можа служыць дзеянасць таварыства шубраўцаў і асабліва іх публіцыстыка. Органам друку Таварыства былі “Wiadomości Brukowe”²⁷. Кансерватызм фармаваўся як рэакцыя на рацыяналізм і антагістарызм эпохі Асветніцтва.

Лібералізм і кансерватызм канстытуіраваліся ў дыскусіях пра сутнасць “сапраўднай народнасці” і ў працэсе абмеркавання характеристу неабходных рэформаў (перш за ўсё адмены прыгону). Калі на мове пачаўшага фармаванца ліберальнага светапогляду абарона народнасці азначала барацьбу за “народ”, які рухаецца па дарозе прагрэса разам з іншымі ўсходнімі краінамі, то на мове будучых кансерватараў гэтым тэрмінам пазначалі захаванне старажытнай культуры і

²⁶ Александровичюс Э.А. Культурно-организационное движение в Литве 1831-1863 гг.; Gieysztor J. Pamiętniki z lat 1857-1865. Wilno, 1913.

²⁷ “Wiadomości Brukowe”. Wybór artykułów / Wybrał i opracował Z. Skwarczynski.

традыцыйных сацыяльных адносінаў. Будучыя кансерватары знаходзілі свае аргументы ў працах фалькларыста Зарыяна Даленгі-Хадакоўскага, які сцвярджаў, што шчаслівая будучыня можа быць заснавана не толькі на адмаўленні ад антыгуманічных формаў грамадскага жыцця, але і на адраджэнні старых традыцый духоўнасці і грамадскіх адносінаў. Прагрэс славянскіх народаў яны звязвалі з адраджэннем дахрысціянскага мінулага. Ліберальна арыентаваныя колы крытыковалі рамантычны культ народнасці за абскурантызм і містыцызм²⁸.

І прагрэсісты-рацыяналісты і “паракансерватары” згаджаліся з тым, што рэформы неабходныя. Тым не менш адносіны да рэальнага іх ажыццяўлення адрозніваліся. Гэта з яскрава прайвілася ў працаме Міхала Пашкоўскага, дэлегата Ашмянскага пав. на Віленскім губернскім шляхецкім сходзе ў 1817 г. пры абмеркаванні пытання пра адмену прыгону. Ашмянскі дэлегат не адмаўляў неабходнасць скасавання прыгону, але настойваў на тым, што рэформа павінна быць усебакова асэнсавана і распрацавана на падставе практычнага ведання краю, звычаяй і народу, а не абстрактных лозунгаў свабоды і роўнасці²⁹.

Падзеямі, якія стымулявалі крышталізацыю грамадскіх пазіцый у Беларусі, сталі паўстанне 1830-1831 г. і “вясна народаў”, асабліва падзеі ў Галіцый ў 1846 г. Адбылося размежаванне кансерватыўна (Генрык Ржэвускі, Казімір Буйніцкі) і ліберальна (Рамуальд Падбярэзскі, Э.Жэлігоўскі) настроеных публіцыстаў. У ліберальнym асяроддзі аформіліся радыкальны (Франц Савіч, Юльян Бакшанскі, Аляксандр Незабытouскі) і памяркоўны (Ф.Далеўскі, Уладзімер .Спасовіч) накірункі. Кансерватыўная грамадская думка падзялілася на “эвалюцыяністай” (Андрэй Замойскі, Віктар Старжынскі) і “непрымірымых” (Генрык Ржэвускі, Аляксандр Дамейка)³⁰.

Праграма “арганічнай працы”, якая аб’яднала ў сярэдзіне 50-х г. 19 ст. лібералаў, кансерватараў і нават радыкалаў, адыграла ролю своеасаблівага ферменту, сродку барацьбы супраць палітычнага рамантызму. Яна падрыхтавала глебу для пашырэння ідэалогіі пазітыўізму і звароту ўгарі да інтэрсаў канкрэтных сацыяльных груп. Але ўжо ў 60-х гадах былі распрацаваны ліберальны і кансерватыўны варыянты праграмаў. Радыкалы адмовіліся ад “арганічнай працы”, паставіўшы сваёй мэтай ажыццяўленне сацыяльнай рэвалюцыі. Цвёрдая ўпэўненасць у

²⁸ Мухнач Н.Н. Идейная борьба в Белоруссии в 30-40-е годы XIX века. Минск, 1971; Мухнач Н.Н. Общественно-политическая и этическая мысль Белоруссии начала XIX века. Минск, 1985; Мухнач Н. От просвещения к революционному демократизму (Общественно-политическая и философская мысль Белоруссии конца 10-х – начала 50-х гг. XIX в.). Минск, 1976; “Wiadomości Brukowe”. Wybór artykułów/ Wybrał i opracował Z. Skwarczynski.

²⁹ Mościcki H. Sprawa włościańska na Litwie w pierwszej czwierci XIX st. Warszawa, 1908. S. 15-16.

³⁰ Смірноў А.Ф. Франц Савіч. З гісторыі беларуска-польскіх рэвалюцыйных сувязей. 30-40-ые гг. XIX ст.; Fajnhauz D. Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi. 1846-1848; Inglot M. Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832-1851.

неабходнасці ўзброенай барацьбы за аднаўленне Рэчы Паспалітай прывяла да таго, што пазітыўсцкую праграму адверглі і некаторыя крайнія кансерватары.

Менавіта ў гэты час, у 60-я гады 19 ст. пачынаюць фармавацца цэнтры аб'яднання прыхільнікаў розных накірункаў грамадскай думкі. Фактычна, адбываўся працэс кансалідацыі грамадскіх рухаў. Вакол “Камітэта грамадзянаў” групаваліся памяркоўныя лібералы. Іх апаненты Аляксандар Чапскі, Міхал Агінскі, Аляксандар Дамейка, Адам Платэр у поўнай адпаведнасці з прынцыпамі кансерватызму, выступалі супраць “арганізацыі грамадзянаў”, паколькі яна ігнаравала дзеянасць маршалкаў шляхты (“предводителей дворянства”) і імкнулася падмяніць органы адміністрацыі. Радыкальна настроеная частка грамадства Беларусі і Літвы аб'ядналася вакол “Камітэта руху” (позней “Літоўскага правінцыйнага камітэту”), у склад якога ўваходзілі Кастью Каліноўскі, Сяргей Чэховіч, Эдвард Вярыга і інш. Будучы сацыяльнымі радыкаламі, яго сябры не ішлі далей ліберальнай праграмы, галоўнымі лозунгамі якой было звяржэнне самаўладдзя і скасаванне прыгону. Разам з тым, яны падкрэслівалі неабходнасць “кулачнай рэвалюцыі”, а не рэфарматарскай дзейнасці. Сувязь з дэмакратычнай эміграцыяй і рускім рэвалюцыйным рухам садзейнічала крышталізацыі сацыялістычных тэндэнций у светапоглядзе асобных прадстаўнікоў радыкализму³¹.

Аднак кансалідацыя грамадскіх рухаў у Беларусі ў гэты перыяд яшчэ была далёкай ад завяршэння. Перш за ўсё таму, што ў грамадстве пераважаў інтэрэс да пошука эффектыўных формаў рэальнай практычнай дзейнасці, а не заклапочанасць “чысцінёй дактрыны”. Акрамя таго, “польскае пытанне”, якое цалкам займала шляхту, гэтую найбольш актыўную і палітызаваную частку насельніцтва рабіла больш цяжкім усведамлэнне прынцыповых ідэалагічных адрозненняў. Сітуацыя пагаршалася яшчэ таму, што ў грамадстве культиваваліся ідзі “салідарызму” ўсіх слав'ё і групай насельніцтва ў імя поспеху паўстання за аднаўленне Рэчы Паспалітай.

Тым не менш, можна адзначыць, што ў першай палове 19 ст. ішоў працэс самаарганізацыі грамадскіх сілаў і станаўлення грамадскіх рухаў. Існаванне дабраахвотных арганізацый сведчыла пра імкненне да самастойнай грамадскай дзейнасці, да складвання слою грамадзянскіх актыўістаў – “суб’ектаў грамадзянскай супольнасці”. З фармавання цэнтраў аб'яднання прыхільнікаў розных напрамкаў грамадской думкі пачаўся працэс кансалідацыі ліберальнага і кансерватыўнага грамадскіх рухаў. Усе гэтыя працэсы сведчылі пра пачатак складвання грамадзянскай супольнасці ў Беларусі.

---

³¹ Александровичюс Э.А. Культурно-организационное движение в Литве 1831-1863 г.г.; Калиновский К. Из печатного и рукописного наследия. Сост. Р.П. Платонов и др. Минск, 1988., 1976.

Эканамічныя асновы беларускай дзяржаўнасці на пачатку 20 ст.

У гісторыі чалавецтва пачатак 20 ст. адзначаны першай святовай вайной і наступным тэрытарыяльным і палітычным перадзелам свету. Найбольш моцныя трансфармацыі адбыліся ў пасляваенай Еўропе. Новыя ёўрапейскія межы часта былі межамі новых нацыянальных дзяржаў. Аднак Беларусь не толькі не стала паўнавартаснай ёўрапейскай дзяржавай, але і страдала тэрытарыяльнае адзінства сваіх земляў.

Чаму ж на пачатку 20 ст. ідэя беларускай дзяржаўнасці не была рэалізавана? Пашукі адказу на гэтае пытанне сталі адной з самых актуальных тэмаў беларускай гісторыяграфіі апошняга дзесяцігоддзя. Пры гэтым асноўная ўвага надаецца палітычным і, у некалькі меншай ступені, нацыянальна-культурным аспектам акрэсленай праблемы. У баку застаецца яе эканамічная складовая. Гэты артыкул – спроба знайсці адказ на пытанне, які ў максімальна завостранай форме можна сформуляваць так: “Ці была падрыхтавана беларуская эканоміка да беларускай дзяржаўнасці?”

Што ж уяўляла сабой беларуская народная гаспадарка на пачатку 20 ст.? Ці з'яўляецца дакладным сцвярджэнне савецкай гісторыяграфіі, быццам Беларусь была толькі адсталай аграрнай ускраінай з рэдкімі высцапамі прамысловасці, адзіным дасягненнем якой стала стварэнне перадумоваў для пераможнай сацыялістычнай рэвалюцыі? Дарэчы, тэзіс пра эканамічную адсталасць Беларусі актыўна падтрымліваўся і апанентамі савецкай пропаганды, але толькі як сведчанне яе “каланіяльнага” статуса. Тут абодва пункты гледжання, па сутнасці, сыходзяцца. Паспрабуем парушыць гэтае зачараўванае кола.

Для Расійскай імперыі 19 – пачатак 20 ст. адзначаны сур’ёзнымі трансфармацыямі ў эканамічным жыцці, якія закранулі яго тэхніка-арганізацыйныя асновы (у гэтых адносінах першаснае значэнне мелі нараджэнне фабрычна-завадской вытворчасці і чыгуначнае будаўніцтва) і выклікалі важныя сацыяльныя наступствы: фармаванне як пралетарыяту, так і буржуазіі (у тым ліку яе эліты – прадпрымальнікаў), што было двумя бакамі аднаго медалю. На старой карціне традыцыйнай аграрнай супольнасці больш выразна выступалі рысы новага індустрыйнага грамадства.

Беларускія землі не знаходзіліся ў баку ад гэтага працэсу. Акрэсленая вышэй трансфармацыя цесна перапліталася з няпростым працэсам іх адаптациі ў складзе Расійскай імперыі. Тры, а з улікам перадзелу пасля эпохі напалеонаўскіх войнаў, чатыры раздзелы земляў былі Рэчы Паспалітай не толькі не развязалі,

а хутчэй ускладнілі праблемы, якія паўсталі перад Расіяй на Захадзе. Толькі са справаў зневінні палітыкі яны ператварыліся ва ўнутраныя праблемы самадзяржаўя.

Часткай гэтых праблемаў з'яўляліся нацыянальныя пытанні – польскае, жыдоўскае, а, адносна Беларусі, з сярэдзіны 19 ст. і беларускае. Вядомая трывада: “праваслаўе, самадзяржаўе, народнасць” тут яўна не спрацуўвала. Непасрэдна сутыкнуўшыся з каталіцтвам, уніяцтвам, іўдаізмам, праваслаўе апынулася ў складанай сітуацыі і здолела абургунтаваць свае прэтэнзіі на валоданне рэлігійнай ісцінай толькі з дапамогай магутнай дзяржавай падтрымкі. Сама ж дзяржава ў абліччы самадзяржаўя была здольная кіраваць толькі з дапамогай надзвычайных мерапрыемстваў і раз за разам (увядзеннем генерал-губернатарстваў, ваенна га становішча, сістэмы асобага заканадаўства і шматлікіх адміністрацыйных абмежаванняў) толькі падкressівала палітычныя і прававыя адрозненні набытых земляў ад цэнтральных расійскіх губерняў. Карціну маналітнай вернападданіцкай “народнасці” натуральна “псавалі” асобы польскай і жыдоўской нацыянальнасцяў. Ды і саміх беларусаў – тутэйшых абарыгенаў, даводзілася ўзмоцнена пераконваць, што яны – гэта не яны, а толькі трохі сапсаваная палякамі частка вялікарускага племені. Прычым такая “западнорусская” пропаганда не мела значнага поспеху спачатку з прычыны амаль пагалоўнай непісьменнасці беларускага насельніцтва, а потым якраз наадварот. Безумоўна, праблемы расійскай агульнаімперской ідэалогіі і адміністрацыйнай практикі не моглі не адбіцца на развіцці эканомікі. Яна, натуральна, жыла паводле сваіх законаў, але пад прэсам дзяржавай палітыкі самадзяржаўя.

Да інкарпарацыі ў склад Расійскай імперіі на беларускіх землях склалася даволі дакладная “прапіска” пражываючых тут этнасаў адносна асобных галінаў эканомікі: селянін-беларус, паляк-памешчык, жыд-гандляр альбо рамеснік. Канешне, гэтае назіранне не трэба абсалютызаваць, але, як пэўная гістарычная мадэль, падобная сітуацыя, несумненна, мела месца. У 19 ст. колькасць асобаў, якія дзейнічалі ў сферах эканомікі, дапоўнілася фігурамі наёманага рабочага, фабрыканта, банкіра, адміністратора дзяржавных прадпрыемстваў. Што тычыцца этнічнай прыналежнасці суб’ектаў эканомікі, то, па-першае, яна была разбаўлена “рускім элементам”, а па-другое – стала больш пярэстай: строгая прывязка этнасаў да пэўных відаў эканамічнай дзейнасці, якую ў некаторай ступені можна лічыць спадчынай феадалізму, аслабела. Асабліва выразна такая тэндэнцыя прайвілася пры фармаванні сацыяльнай групы прадпрымальнікаў. І ў гэтым адлюстравалася нівеліруюча ўздзейнне эканомікі 20 ст. – эканомікі новай капіталістычнай эпохі.

Да ўтварэння структурыраванай эканамічнай прасторы Беларусь ішла стагоддзі. Асабліва інтэнсіўна гэты працэс прайвіў сябе ў другой палове 19 – пачатку 20 ст. Тады яўна пазначыліся і некаторыя яго вынікі. Эканамічныя рэалії, у межах якіх ішло фармаванне беларускай нацыі і станаўленне беларускай

дзяржаўнасці, пакуль вывучаны яшчэ недастаткова поўна. Як колькасна, так і якасна даследаванні эканамічнай гісторыі Беларусі ўжо саступаюць работам па яе палітычнай ці ваеннай гісторыі, гісторыі культуры. Дадзены тээзіс лёгка падцвердзіць і аргументаваць нават без шырокага гісторыяграфічнага агляду.

Акрамя таго, ацніваючы развіццё айчыннай эканомікі, беларускія савецкія гісторыкі пераважна аперыравалі штучна выведзенымі сярэднімі велічынямі і эканамічна непісьменнымі параўнаннямі непараўнальных велічынь. Так, аўтары трэцяга выдання падручніка для ВНУ “Эканамічная гісторыя Беларусі” на падставе такіх падыходаў паўтараюць старую выснову пра тое, што “ўзровень прамысловага развіцця Беларусі заставаўся па-ранейшаму ніжэйшым, чым у цэльм у Расійскай імперыі”, “Беларусь і ў 1913 г. працягвала заставацца ў гаспадарцы Расійскай імперыі аграрным раёнам”¹. Аўтараў не турбую пытанне параўнання непараўнальнага, часткі і цэлага, і тое, што гэтыя высновы вельмі дрэнна стасуюцца з прыведзенымі тут жа лічбамі: “З 1900 па 1913 г. нацыянальны даход Беларусі вырас удвая, узняўшыся з 536 млн. да 1 млрд. руб”². Ніколі болей у сваёй гісторыі Беларусь не ведала такіх высокіх паказчыкаў росту нацыянальнага даходу за такі кароткі перыяд часу. У чым жа быў сакрэт? Справа ў тым, што ў эканоміцы найперш важная дынаміка, а не статыка, якасныя, а не колькасныя паказчыкі. Менавіта сума эффекту гэтых дынамічных і якасных паказчыкаў прывяла да такога поспеху.

Нельга падыходзіць да народнай гаспадаркі Беларусі пачатку 20 ст. з нягодным інструментарыем ацэнкі сацыялістычнай эканомікі. Лічбы валу і плану тут не спрацоўваюць. Гэта пры сацыялізме ўсё ішло ў “агульны кацёл”, з якога пакрываліся і агульныя выдаткі. Капіталізм індывідуальны ў сілу індывідуальнасці прыбыткаў і выдаткаў кожнага ўласніка. Сярэдняя лічбы мала што значаць для яго ацэнкі, бо пры капіталізме няма сярэдняга капіталіста, таксама як сярэдняга рабочага ці селяніна, сярэдняга надзела зямлі, як і сярэдний фабрыкі, заводу ці маёнтку.

У 19 – пачатку 20 ст. усялякае дасягненне эканамічнага поспеху было непарыўна звязана менавіта з рыначнай эканомікай, якая адначасова стала адным з найбольш магутных фактараў кансалідацыі грамадства. Рынак не проста аб'ядноўваў эканамічныя намаганні асобных індывідуаў. Пры адсутнасці ўласнай нацыянальнай дзяржаўнасці ён паступова займаў сваё месца ў шэрагу такіх традыцыйных індывідатаў і інтэгратораў соцыуму і нацыянальнага адзінства, як мова і культура.

Да “Вялікіх рэформаў” 60-70-х гг. 19 ст. Беларусь была аграрным грамадствам з элементамі гандлёвага капіталізму. Затым да самага пачатку

¹ Эканамічнай гісторыя Беларусі. Выд. 3-е, дап. і перапрацаванае. Мінск, 1999. С. 209.

² Эканамічнай гісторыя Беларусі. С. 209.

першай святавай вайны адбывалася мадэрнізацыя гэтага грамадства, якая з рознай ступенню інтэнсіўнасці праходзіла ў эканамічнай, сацыяльнай, культурнай і палітычнай сферах. Пры гэтым на мяжы 19–20 ст. у Беларусі практична склаўся ўвесе “будаўнічы набор” для станаўлення індустрыйнага грамадства. Праўда, розныя яго элементы пакуль толькі абазначылі сваю прысутнасць і існавалі хутчэй як патэнцыял, не выявіўшы ў поўнай меры ні свае магчымасці, ні рэальную будучую сілу. Перашкаджала адсутнасць беларускай дзяржаўнасці, стварэнне якой стала галоўнай нацыянальнай праблемай пачатку 20 ст. Калі канец 18 ст.–50-я гады 19 ст. стварылі эканамічныя ўмовы фармавання беларускай нацыі³, другая палова 19 ст. забяспечыла эканамічную глебу для яе станаўлення, то ў пачатку 20 ст. народная гаспадарка Беларусі была цалкам здольнай выкананы ролю эканамічнай складовай нацыянальнай дзяржаўнасці.

Аналіз эканамічнага патэнцыялу Беларусі пачатку 20 ст. мэтазгодна пачаць не з эканамічных навацый, народжаных мінулым 19 ст., такіх як фабрычна-заводская вытворчасць, банкаўская справа ці стварэнне прынцыпова новых чыгуначных транспартных шляхоў, а з разгляду эвалюцыі аграрнага сектару яе эканомікі. Па-першае, ён быў эканамічнай асновай папярэдняга феадальнага перыяду; па-другое, менавіта тут былі сканцэнтраваныя асноўныя эканамічныя намаганні саміх беларусаў.

Зямля была стрыжнем феадальнага парадку, асновай ваенай, юрыдычнай, адміністрацыйнай і палітычнай сістэмы. Яе статус і функцыі вызначаліся заканадаўча зацверджанымі нормамі. У сярэднявеччы зямля была больш чым тавар. Характар адносінаў чалавека да земельнай уласнасці фактычна вызначаў яго месца ў феадальнай іерархіі і грамадстве. Іншая справа – рыначная эканоміка. Яна мусіла ўключыць у сябе ўсе элементы вытворчасці, у тым ліку працу, зямлю і гроши. Адмена прыгоннага права азначала разняволенне працы. Змянілася і стаўленне да зямлі. Патэнцыяльнымі удзельнікамі земельнага рынку мог цяпер стаць кожны, а не толькі прадстаўнік шляхецкага саслоўя. Эканамічная вартасць зямлі пры гэтым зусім не зменшылася, а, наадварот, шматразова ўзрасла. “Купляйце зямлю, – раіў чытачу амерыканскі сатырык Уіл Роджэрс, – бо яе больш не вырабляюць”. У гэтай жартаўлівой формуле болей сэнсу, чым у шматлікіх аграрных эксперыментах, якія праводзіліся на беларускай зямлі за апошніяе стагоддзе.

Цэнзу зямлі нашыя продкі ведалі. Прычым не толькі сяляне, пра векавечнае імкненне якіх да зямлі так шмат сказана і напісана. Але і тыя, хто валодаў немалымі земельнымі абшарамі, шматлікімі маёнткамі, якія захаваліся і пасля адмены прыгоннага права. Свет старадаўній беларускай сядзібы склаўся ў часы

³ Гл.таксама: Кіштымаў А. Эканамічныя ўмовы фарміравання беларускай нацыі ў канцы XVIII-50-х гадах XIX ст. // З глыбі вякоў. Вып. 2. Мінск, 1997. С. 79-100.

Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі. У канцы 18 – першай палове 19 ст. зыходнай базай для эвалюцыі эканомікі па-ранейшаму з'яўлялася сельская гаспадарка. Менавіта там былі сканцэнтраваны асноўныя фінансавыя, сыравінныя і працоўныя рэсурсы. Ужо ў гэты перыяд асобныя беларускія маёнткі сталі месцам прайяўлення эканамічнай ініцыятывы і імкнення гаспадарыць па-новаму. У поўную сілу гэтая тэндэнцыя прайвіла сябе пасля адмены прыгоннага права.

Становішча ў аграрным сектары эканомікі Беларусі другой паловы 19 – пач. 20 ст. мае больш агульных рысаў з тагачаснай сельскай гаспадаркай Польшчы і Прыбалтыкі, чым са становішчам у вялікарускіх губернях. Асноўным адрозненнем ад агульнарасійскай мадэлі стала захаванне і ўстойлівае развіццё тут буйных і сярэдніх памешчыцкіх гаспадараў. Падмурок эканомікі кожнай беларускай сядзібы складала земляробства, асновай якога з'яўлялася вытворчасць зерневых. Галоўнай зерневай культурай было азімае жыта. Другое месца паводле значнасці належала аўсу, трэцяе месца па зборах займаў ячмень. Пачынаючы з 20-х гадоў 19 ст. у Беларусі адбывалася тое, што ёўрапейскія гісторыкі называюць “бульбянай рэвалюцыяй”. Менавіта тады значна выраслі зямельныя плошчы, занятыя пад пасевы бульбы, і хутка яна стала сапраўды нацыянальнай сельскагаспадарчай культурай беларусаў. Тэхнічныя культуры – лён, канапля, хмел і некаторыя іншыя – хаця і займалі другараднае становішча, але, як правіла, абавязкова прысутнічалі ў кожным севазвароце.

У 80-90-я гады 19 ст. змены ў міжнародных эканамічных адносінах прывялі да структурнай перабудовы беларускай сельскай гаспадаркі. Цяпер жывёлагадоўля значна пацягнела земляробства. Калі раней толькі асобныя памешчыкі спрабавалі палепшыць пагалоўе мясцовай хатнай жывёлы шляхам увозу са Швейцарыі, Германіі, Галандыі пародаў, якія заваявалі прызнанне ў свеце, то цяпер такая практика стала масавай з'явіцца. Змяніліся і адносіны да мясцовых пародаў. Пры развядзенні хатніх жывёл імкнуліся выкарыстоўваць найноўшыя дасягненні сельскагаспадарчай науکі і замежныя вонкі. Было заснавана нават таварыства па вывучэнню і распаўсюджанню мясцовай, беларуска-літоўскай пароды буйной рагатай жывёлы. Акрамя земляробства і жывёлагадоўлі, трэцяй эканамічнай апорай беларускага маёнтка была распрацоўка лясных багаццяў. Продаж лесу прыдаваў дадатковую трываласць эканамічнаму становішчу сядзібнай гаспадаркі.

Беларускія сядзібы 19 – пачатку 20 ст. не замыкаліся самі ў сабе па прынцыпу натуральнай гаспадаркі, а тысячамі “нітак” былі звязаныя з рынкам і рынковымі адносінамі. Цалкам зразумела, што ўладальнік імкнуўся не толькі захаваць атрыманую прадукцыю, але і перапрацаваць, утылізаваць яе, арыентуючыся на спажывецкі попыт. Таму арганічнай часткай гаспадарчага сядзібнага комплексу стала тое, што ў тэрміналогіі тых гадоў называлася

“сельскай прамысловасцю”. Мабыць самай характэрнай асаблівасцю і адрознай рысай беларускай сядзібы было паўсюднае развіццё вінакурэння. Некалькі радзей, хаця ў цэлым таксама даволі часта, сустракаліся піўныя бровары. Перапрацоўка бульбы вялася на крухмальных заводах. Па меры развіцця жывёлагадоўлі павялічвалася колькасць маслабойных і сыраварных заводоў. З канца 19 ст. яны былі настолькі звязаны з рынкам, што, адказваючы на запыты спажыўцоў, пераходзілі на выпуск якаснай прадукцыі, арыентуючыся на лепшыя заходненеўрапейскія ўзоры і тэхналогіі.

Агульная эканамічная тэндэнцыя гаспадарчага жыцця беларускіх маёнткаў на працягу 19 – 20 ст. заставалася практычна нязменнай. З аднаго боку гэта была ўсё больш выяўленая арыентацыя на рынак, з другога – пашырэнне вытворчасці і яе спецыялізацыя. Экстэнсіўныя метады вядзення гаспадаркі паступова змяніліся інтэнсіўнымі. Такі тып сельскагаспадарчай вытворчасці сфармаваўся ў беларускіх губернях не адразу. Асобныя яго рысы запашваліся і праходзілі строгі эканамічны адбор на працягу стагоддзя. Гэта быў шлях ад эканамічных эксперыменту да стварэння ўстойлівой рэзтабельнай сельскагаспадарчай вытворчасці. Беларуская памешчыкі лепш за сваіх суседзяў здолелі прыстасавацца да рынковых умоваў. У пэўнай ступені менавіта ў сферы сельскагаспадарчай вытворчасці каталіцкая шляхта ўзяла своеасаблівы эканамічны рэванш за сваё паражэнне ў трох паўстаннях супраць царызму.

На прыкладзе мадэрнізацыі сельскай гаспадаркі выразна відаць, як “дух капіталізму”, паводле трапнага выказвання Макса Вэбэра⁴, пранік і ў гэту традыцыйную галіну беларускай эканомікі. Пераканаўчымі прыкладамі паспяховага вядзення прадпрымальніцкай дзейнасці ў аграрным сектары беларускай эканомікі з’яўляюцца гаспадарка Храптовічаў, касцяк якой складалі трох асноўных маёнткі – Бешанковічы, Вішнева і Шчорсы; маёнтак Высока-Літоўскі графіні Марыі Ксавер’ёны Патоцкай; шэраг маёнткаў у Аршанскім павеце, якія належалі памешчыкам Менжынскім. Колькасць гэтых прыкладаў можна лёгка памножыць. Своеасаблівы групавы партрэт узорных сельскіх гаспадарак Беларусі на мяжы 19 – 20 ст. утрымліваецца ў матэрыялах, сабраных Дэпартаментам земляробства Міністэрства земляробства і дзяржаўных маёмысцей⁵. Гаспадаркі ў гэтым даведніку згрупаваны па губернях, даведкі па кожнаму маёнтку складзены паводле дастатковая поўнай і зgrabнай схемы: адрес,

⁴ “Вопрос о движущих силах экспансии капитализма не сводится к вопросу об источнике используемых капиталистом денежных ресурсов. Это, в первую очередь, вопрос о развитии капиталистического духа. Там, где он возникает и оказывает своё воздействие, он добывает необходимые ему денежные ресурсы, но не наоборот” (М. Вебер. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 88).

⁵ Краткие сведения о некоторых русских хозяйствах. Изд. 2-е. Вып. 3. Санкт-Петербург, 1902.

уладальнік, колькасць зямлі, стан паляводства, жывёлагадоўля, птушкаводства, наяўнасць саду, хмельніку, пчольніку, лясная гаспадарка, тэхнічная вытворчасць. Найменшы памер беларускага маёнтка, узгаданага ў гэтым выданні – 150 дзес. (маёнтак Судоўшчына Мсціслаўскага пав. Уладальнік Н.М.Чарнеўскі). Найбольшы – 74720 дзес. (маёнтак ля мястэчка Чачэрск Гомельскага і Жлобін Рагачоўскага пав. Уладальнік граф Іп.І.Чарнышоў-Круглікаў). Усяго ў гэтым даведніку прыведзены дадзенныя пра 144 маёнткі Беларусі. Праведзенае намі дадатковае даследаванне матэрыялаў сельскагаспадарчых і ўніверсальных выставаў, як расійскіх, так і замежных, паказала, што большасць маёнткаў, названых у гэтым даведніку, неаднаразова у іх удзельнічала і атрымлівала ўзнагароды. Акрамя таго, прагляд адпаведных матэрыялаў сведчыць, што ўладальнікі гэтих гаспадараў зарэкамендавалі сябе ў якасці актыўных дзеячоў сельскагаспадарчых таварыстваў рознага профілю. Гэта дастаткова важкія аргументы на карысць сапраўднай інфармацыйнай каштоўнасці названай вышэй крыніцы.

У цэлым, у аграрным сектары беларускай эканомікі лідзіравалі тыя памешчыцкія гаспадаркі, якія здолелі прадзманістраваць сваю эканамічную ўстойлівасць у новых умовах пасля адмены прыгоннага права. Да гэтага часу склалася ўстойлівае паняцце “прыбытковы маёнтак”. Затое амаль цалкам знікла ўзгадванне пра вядзенне гаспадаркі на англійскі, німецкі ці швейцарскі “манер”. Гэта сведчыць пра выпрацоўку ўласнай, а не запазычанай, мадэлі аграрнай вытворчасці, больш арганічнай і адаптаванай да мясцовых умоваў. Карэспандэнцыі сельскагаспадарчых перыядычных выданняў паказваюць, што сучаснікі даволі ўпэйнена называлі вядучыя сельскагаспадарчыя вытворчасці свайго часу. Калі, напрыклад, у 1912 г. Цэнтральнае Таварыства сельской гаспадаркі ў Царстве Польскім зварнулася ў Менскае Таварыства сельской гаспадаркі з просьбай прадставіць адрады маёнткаў, “у якіх гаспадарка вядзецца на асновах навейшых дасягненняў науکі і практыкі, у кірунку атрымання найбольшага прыбылку з сельскагаспадарчай культуры, і ў якіх асобы, закончышыя курс вышэйшых навучальных установаў, маглі бы з карысцю для сябе адкрываць сельскагаспадарчую практыку”, то, паводле меркавання Агульнага сходу, гэтым умовах адпавядалі гаспадаркі графа Г.Э.Чапскага, Л.Ф.Наркевіча-Іодкі, К.І.Свяціцкага, О.Ю.Свіды, Л.І.Рэгульскага, Р.А.Скірмунта, Я.В.Трускаляўскай, Б.К.Залескага, М.В.Ястржэмбскага, С.А., П.С. і П.Л.Ваньковіча⁶.

На мяжы 19 – 20 ст. эканамічная селекцыя беларускіх памешчыцкіх гаспадараў практычна завяршылася. Частка з іх, напрыклад маёнтак Высока-Літоўскі, адпавядалі лепшаму святоваму досьведу вядзення сельской гаспадаркі.

⁶ Журнал Общего собрания Минского Общества сельского хозяйства 2 июня 1912 г. Минск, 1912. С. 2-3.

Выжылі тыя, хто здолеў у поўнай меры выкарыстаць новыя эканамічныя ўмовы. А лідэрамі сталі тыя, хто, засвоіўшы рынкавыя адносіны, пайшоў далей – сваёй эканамічнай дзейнасцю стаў непасрэдна ўплываць на стан рынку. Аграрны сектар найбольш ярка і пераканаўча сведчыў пра тую вызначальную ролю ў развіцці эканомікі, якую сталі адыгрываць у новую эпоху прадпрымальнікі. Вялізныя зямельныя валоданні цяпер не маглі гарантаваць ні ўстойлівага росту, ні, хаця б, стабільнасці даходаў уладальніка. Праз сто гадоў аказаўся абсалютна непрымальнym “вопыт” уладальніка мястэчка Свіслач у Гарадзенскай губ., Лагойска ў Менскай губ. і Белаполя на Украіне рэферэндарыя літоўскага графа Вінцэнта Тышкевіча (1756-1816 гг.), які караў сваіх упраўляючых, калі тыя пераўзыходзілі раз і назаўсёды ўстаноўлены гадавы прыбытак маёнтка⁷. Толькі там, дзе на першы план выходзілі прадпрымальніцкія здольнасці уладальніка, памножаныя на ўмеласць выкарыстанні новых эканамічных рэалій і тэхніка-тэхнолагічных навацый, стала магчымым дасягненне эканамічнага поспеху.

Кожны прыбытковы маёнтак не толькі вырабляў прадукцыю, але і ўзнаўляў, рэпрадукаваў сам сябе і свае рысы ў акаляючым эканамічным свеце. Гэта быў відавочны прыклад дасягальнага ўзроўню сельскагаспадарчай вытворчасці ў дадзеным рэгіёне, палігон для адпрацуўкі новых сельскагаспадарчых эканамічных мадэляў. Такія маёнткі становіліся ўзорам для іншых землеўладальнікаў і садзейнічалі ўздыму сельскагаспадарчай вытворчасці не толькі нарошчваючы ўласную вытворчасць, але і прадаючы элітнае насенне, пародзістую жывёлу, рыхтуючы ўмелых працаўнікоў і адміністрацыю. Яны набывалі новую сельскагаспадарчую тэхніку, выконвалі яе рамонт, а часам і займаліся яе вытворчасцю. Для ўсіх, хто працаваў у такіх узорных сельскіх гаспадарках, ад упраўляючага да парабка і падзёншчыка, яны становіліся, па сутнасці, школай авалодання новымі метадамі гаспадарання на зямлі. Гэта было відавочнае праяўленне рысаў новай эканамічнай культуры.

“Жизнь деревни, – адзначаў Мітрафан Доўнар-Запольскі, – перерабатывается под влиянием двух условий: общего роста культуры и экономических условий”⁸. На пачатку 20 ст. гэтае “пераўтварэнне” дало свае вынікі. Дакладная і яркая ацэнка стану сельской гаспадаркі і агульнага эканамічнага становішча Беларусі належыць Антону Луцкевічу: “Впрочем, несмотря на неблагоприятные условия, в крестьянском хозяйстве северо-западного края можно отметить некоторый прогресс, или, по крайней мере, тенденцию к прогрессу. Господствующая трехпольная система местами сменяется четырехпольной; примитивные орудия труда понемногу вытесняются более усовершенствованными; нередко встречается и искусственное удобрение.

⁷ Патоцкі Л. Успаміны пра Тышкевічаву Свіслоч, Дзярэчын і Ружану. Мінск, 1997. С. 28-29.

⁸ Довнар-Запольский М.В. Исследования и статьи. Т.1. Киев, 1909. С. 278.

Стремление к переходу к хуторскому хозяйству в Белоруссии и соседних с ней губерниях проявляется сильней, чем в остальной России. В то же время среди помещичьих хозяйств часто встречаются образцовые, поставленные на капиталистических основах. В относительном (в сравнении с большей частью России) прогрессе сельского хозяйства у белорусов сильно сказывается близость границы, культурное влияние Запада, шедшее через Польшу, и торговые сношения с Европой, установившиеся еще несколько веков тому назад, благодаря удобным путям сообщения (например по рекам Неману и Западной Двине). На укрепление и развитие торговли за границей оказала свое влияние и хорошо организованная внутренняя торговля. Последняя сосредотачивается на только в немногочисленных больших городах, но производится, что особенно важно, в массе мелких местечек, населенных премущественно евреями, играющими, как известно, чрезвычайно важную роль в местной торговле; и таким образом, сельское население имеет возможность на местных рынках сбывать все, что только дает сельское хозяйство, равно как и получать нужные ему продукты, что, понятно, имеет огромное значение для сельского хозяйства⁹.

Як дзяржавай, так і грамадамі сельскіх гаспадароў і сельскагаспадарчымі гурткамі сярод сялянаў вялася актыўная пропаганда новых, перадавых метадаў агракультуры і вядзення гаспадаркі. Асабліва ажыўлася яна ў час стальпінскай аграрнай рэформы. Змянялася эканамічнае мысленне беларускага селяніна, яго разуменне ўласнасці, адносіны да працы, здольнасць да гаспадарчых навацый, прайўляліся сялянская вынаходлівасць і сялянскае прадпрымальніцтва¹⁰. У поўнай меры гэта адчулася ўжо пасля каstryчніка 1917 г. Слуцкім паўстанцам і ўдзельнікам антыбалшавіцкага супраціву было што губляць і што барапіць.

Пад уплывам тэхнічнага перавароту цалкам змянілася аблічча беларускай прамысловасці. 19 ст. началось як стагоддзе пары, а завяршалася як стагоддзе электрычнасці. Прычым, з'яўленню на сваёй зямлі першых паравых рухавікоў і першай электрастанцыі Беларусь ававязана менавіта прыватнай ініцыятыве і намаганням айчынных прадпрымальнікаў. Першыя фабрыкі з паравымі рухавікамі належалі слонімскаму памешчыку і прамыслоўцу Войцэху Пуслоўскаму. У 1824 г. на р. Сож прайшлі паспяховыя выпрабаванні першага беларускага парахода, пабудаванага англічанінам-механікам Адамам Смітам па распараджэнню ўладальніка Гомельскага маёнтка графа Мікалая Румянцева. А ў 1889 г. дала ток электрастанцыя ў Добрушы – першынец беларускай электрафікацыі.

⁹ Новина А. Белорусы // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия. Санкт-Петербург, 1910. С. 388-389.

¹⁰ Кіштымов А.Л. Эволюция экономического мышления белорусского крестьянина: от отмены крепостного права до Октября 1917 г. // Наш Радавод. Кн. 7. Гродна, 1996. С. 278-282.

Рынчная экономіка несла з сабой рост усіх відаў камунікацыі і інфармацыі. Няма нічога дзіўнага ў tym, што шырокія праграмы будаўніцтва новых шляхоў зносінаў (пракладванне шашы і водных каналаў, заснаванне чыгункі), узнікненне новых відаў камунікацыі (рэгулярная пошта і тэлеграф) у Расійскай імперыі ініцыявалася дзяржавай і часцей вялося за казённы кошт ці з урадавымі гарантывамі. З аднаго боку, гэта быў працяг існаваўшых у Расіі яшчэ з пятроўскіх часоў гістарычных традыцый “насаджэння” прамысловасці і тэхнічных навацый зверху, паводле царскіх ці імператарскіх указаў. З другога боку, у 19 ст., асабліва ў яго першай палове, прадстаўнікі новай групы прамыслоўцаў і памешчыкаў, цесна звязаных з рынкам яшчэ не сталі эканамічнымі “цяжкавагавікамі”, здольнымі інвеставаць немалыя сродкі ў развіццё шляхоў зносін. Гэта было пад сілу толькі дзяржаве. У адрозненне ад прыватных прадпрымальнікаў самадзяржаўе ў Беларусі ў сваіх эканамічных дзеяннях кіравалася найперш не задачамі атрымання прыбылку, а меркаваннямі агульнадзяржаўнага і ваенна-стратэгічнага характару (водныя шляхі, шаша, чыгунка, пошта, тэлеграф). Дзяржаўнае прадпрымальніцтва займаўся абслугоўванием непасрэдна ўзнікаўшых патрэбаў (Берасцейскі прыгонны цагляны завод, чыгуначнае дэпо і майстэрні, некалькі шпала-рэйковых заводаў, хлебапякарні і сухарныя заводы ваеннага ведамства), утылізацыяй скарбовых лясоў (нешматлікія скарбавыя лесапільныя і лесахімічныя прадпрыемствы) і, у рэдкіх выпадках, імкненнем наладзіць узорную вытворчасць (Горы-Горацкі механічны завод).

Аднак, нягледзячы на такое, здавалася б, яўнае парушэнне асноўнага прынцыпу свабоднага прадпрымальніцтва, як імкненне да дасягнення максімальна магчымага прыбылку, лепшыя ўзоры скарбавых прадпрыемстваў могуць быць інтэрпрэтаваныя як прыклады прадпрымальніцкай дзеянасці, а іх кіраўнікі – аднесены да катэгорыі прадпрымальнікаў. Справа ў tym, што значэнне дзяржаўнага прадпрымальніцтва нярэдка выходзіла далёка за рамкі атрымання непасрэднай выгады і не заўсёды можа быць вымерана грошовымі даходамі саміх скарбовых прадпрыемстваў. Можна сказаць, што дзяржаўнае прадпрымальніцтва, не атрымліваючы ўласны прыбылак, павялічвала патэнцыйную магчымасць атрымання прыбылку прыватнымі прадпрымальнікамі. Гэта на іх, а не толькі на дзяржаву, працавалі скарбавыя чыгункі, для іх удасканальваліся водныя шляхі, будавалі шашу, пракладвалі тэлеграфныя лініі. Так, што эффект дзяржаўнага прадпрымальніцтва быў яўна вышэй даходаў ад скарбовых прадпрыемстваў.

Канешне, у сілу аб'ектуўных прычынаў Беларусь не магла стаць такім цэнтрам дзяржаўнага прадпрымальніцтва, як Урал ці Алтай з іх скарбовымі горнымі заводамі, Тула ці Іжэўск з іх ваенай прамысловасцю, Кранштацкія ці Мікалаеўскія ваенныя карабельныя верфі. Найбольшы размах на беларускіх землях набылі дзяржаўныя намаганні па будаўніцтву шляхоў зносінаў. У першай палове 19 ст. будаваліся водныя шляхі, а пачынаючы з 60-х гадоў – чыгункі.

Даволі інтэнсіўна вялася і пракладка шашы, хаты дарожная сетка ў цэлым нашмат саступала чыгунцы. Чыгунку ў Беларусі першапачаткова будавалі прыватныя акцыянерныя кампаніі, у тым ліку і з прыцягненнем замежных, напрыклад англійскіх, капиталаў. У далейшым іх будаўніцтва і эксплуатацыя сталі важнейшым відам дзяржаўнага прадпрымальніцтва. Справа ў тым, што на пачатку 80-х гадоў 19 ст., у сувязі з рэарганізацыяй сістэмы чыгуначнага транспарту Расійскай імперыі, узнікла пытанне аб выкупе прыватных чыгунак у скарб. У дадзеным выпадку Расія пайшла ўслед за такімі заходненеўрапейскімі краінамі як Бельгія і Германія, дзе чыгункі амаль цалкам перайшлі ў рукі дзяржавы. Увядзенне ў канцы 80-х гадоў дзяржаўнай манаполіі на чыгуначныя тарыфы ўзмацніла фарсіраваны выкуп прыватных чыгунак і арганізацыю скарабавага сектару чыгуначнага транспарту. Да канца стагоддзя дзяржаўнымі сталі ўсе беларускія чыгункі, за выключэннем невялікай вузкалейной лініі Свянцяны – Беразеч даўжынёй 119 вёрст, якую ў 1895 – 1897 гадах пабудавала і эксплуатавала прыватнае Першае таварыства пад'яздных чыгуначных шляхоў.

Цяпер скарб стаў несці выдаткі і на будаўніцтва новых чыгунак, у тым ліку і тых, якія пракладваліся ў беларускіх губернях. Цікавы і павучальны гістарычны досьвед узнікнення і развіцця беларускага чыгуначнага транспарту варты асобнага грунтоўнага аповяду. Да пачатку першай святовай вайны пяць беларускіх губерняў мелі чыгуначныя лініі даўжынёй больш за 3800 км. Па ступені насычанасці чыгункамі яны займалі адно з першых месцаў у Расійскай імперыі. Характэрна, што ў той час з Беларусі на Захад вяло сем чыгуначных “калідораў”. (Зараз дзеянічаюць толькі два.) Адзначым, што да 1910 г. чыгуначная справа заставалася стратнай для казначэйства Расійскай імперыі. Пакрываючы штогадовы дэфіцыт з бюджету, дзяржава фактычна датавала тых, хто карыстаўся паслугамі чыгункі. І ў прымым, і ва ўскосным сэнсе менавіта чыгункі сталі тым лакаматывам, які пацягнуў за сабой беларускую эканоміку. Яны далі ёй магутны імпульс разіцця і фактычна сталі вызначаць ход працэсаў эканамічнага развіцця і ўрбанізацыі. Сярод эканамічных паказчыкаў дзеяніасці беларускай чыгункі, на наш погляд, цікавы і красамоўны баланс грузазвароту беларускіх чыгуначных станцый. Паводле наших падлікаў, у 1913 г. імі прынята 191054 тыс. пудоў грузу і адпраўлена 206295 тыс. пудоў¹¹. Пераканаўчае сведчанне на карысць самадастатковасці эканомікі Беларусі тых гадоў!

Да пачатку 20 ст. тэхнічны пераварот у Беларусі быў завершаны, і ў асноўных галінах прамысловасці канчатковая зацвердзілася перамога машыннай індустріі. Пачаўся працэс далейшага ўдасканалльвання фабрычна-завадской вытворчасці¹². З 1900 па 1913 г. колькасць прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці

¹¹ Железнодорожный транспорт в 1913 г. Статистические материалы. Москва, 1925. С. 3-24.

¹² Кіштымаў А. Прамысловы пераварот на Беларусі // Матэрыялы па гісторыі Беларусі.

вырасла больш чым удвая. Побач з фабрыкамі і заводамі, як і раней працягвалі сваю дзейнасць шматлікія мануфактуры, дробныя прадпрыемствы, майстэрні. Яны больш арыентаваліся на мясцовага спажыўца і больш залежалі ад перападаў эканамічнай каньюктury. Пры захаванні той галіновай структуры вытворчасці, якая складалася ў Беларусі яшчэ ў 19 ст., амаль у кожнай галіне адбыліся якасныя змены. Па-першае, больш выразна акрэслілася роля адносна буйных прадпрыемстваў, як старых, значна мадэрнізаваных, так нанова збудаваных. Па-другое, ва ўсіх галінах ішла тэхнічная і тэхналагічная перабудова і рост энергайзбраення праз укараненне не толькі паравых рухавікоў, але і рухавікоў унутранага спальвання і электрарухавікоў. Пры гэтым тэмпы тэхнічнага пераўзбраення ў сельскай гаспадарцы зусім не саступалі прамысловасці і нават перавышалі фабрычна-заводскія паказчыкі. Так, у 1901 г. у пяці беларускіх губернях налічваўся 1321 фабрычна-заводскі паравы кацёл і 165 сельскагаспадарчых паравых катлоў (суадносіны – 8:1). У 1914 г. колькасць фабрычна-завадскіх катлоў вырасла ў 1,7 раза (2267 шт.), а сельскагаспадарчых – у 3,3 раза (543 шт.) Цяпер суадносіны складалі 4:1¹³.

Якасныя змены ў эканоміцы пераканаўча ілюструюцца становішчам лясной справы. Так, паралельна з вывазам сырога лесу, у Беларусі ўзнікла шматгаліновая прамысловая працоўка лясных рэсурсаў. Лідэрам папяровай прамысловасці заставалася Добрушская папяровая фабрыка (у 1913 г. вырабіла 10 тыс. тон паперы на суму 3 млн. руб. пры 1400 рабочых). Значнымі памерамі вытворчасці вылучаліся папяровыя фабрыкі ў Шклове і ў Лепельскім пав. (“Скіна”). Вытворчасць шпалераў была сканцэнтравана ў Менску – чатыры шпалерныя фабрыкі. Адным з буйнейшых у Расійскай імперіі прадпрыемстваў лесахімічнай прамысловасці быў Выдрыцкі завод сухой перагонкі драўніны ў Аршанскім пав. (у 1913 г. выраблена прадукцыя на 500 тыс. руб. пры 450 рабочых). У якасці высокатэхнічнай вытворчасці, дзе беларускім прадпрыемствам належала значнае месца, трэба называць вытворчасць запалак. Запалковыя фабрыкі былі ў Пінску, Мазыры, Барысаве, Нова-Барысаве, Новабеліцы, Койданаве, Вішневе, Рэчыцы, Слоніме, Бабруйску. Некалькі даволі буйных прадпрыемстваў выпускалі запалковую саломку, якая знаходзіла попыт і за межамі беларускіх губерняў, ішла па-за дзяржаўную мяжу, напрыклад, у ЗША (прадукцыя фабрыкі запалковай саломкі ў Крупках Сененскага пав. Магілёўскай губ.).

Вынаходніцтва фанеры прывяло да ўзнікнення на мяжы 19 – 20 ст. шэрагу спецыялізаваных фабрык і асобных цахоў на лесаперапрацоўчых заводах Беларусі.

Мінск, 1997. С. 107-110; Кіштымов А.Л. К вопросу о промышленном перевороте и индустриализации Беларуси // Гістарычнае навука і гістарычнае адукцыя ў Рэспубліцы Беларусь: стан і перспектывы развіцця. Мінск, 1999. С. 101-103.

¹³ Падлічана па: Документы и материалы по истории Белоруссии (1900 — 1917 гг.). Минск, 1953. С. 75.

Практычна манапольнае становішча ў Расійскай імперыі мела Пінская фабрыка драўляных абутковых цвікоў, якая належала сям'і Лур'е¹⁴.

Патрэбы чыгункі абслугоўвалі шпаларэйкавыя заводы, буйнейшыя з якіх дзеянічалі на станцыі Лунінец (Адчынены ў 1902 г. У 1910 г. працавала 135 рабочых, выраблена прадукцыі на 115 тыс. руб.) і Мазыры (у 1910 г. – 334 рабочых, кошт прадукцыі – 216 тыс. руб.).

Акрамя лесу, іншы традыцыйны беларускі тавар лён, таксама стаў выступаць на рынку не толькі ў якасці першапачатковай сырэвіны. З 1900 г. выпрацоўку суравай і беленай ільняной пражы пачала ільнопрадзільная фабрыка “Дзвіна” ў Віцебску (у 1910 г. – 110 рабочых, 3 рухавікі ў 1750 конскіх сіл, вытворчасць 120 тыс. пудоў пражы на 1,5 млн. руб.)¹⁵. Іншая буйная ільнопрадзільная фабрыка была заснавана ў 1902 г. у вёсцы Высачаны Аршанскага пав. (у 1910 г. – 477 рабочых, 4 рухавікі ў 440 конскіх сіл, кошт прадукцыі 455 тыс. руб.)¹⁶. Адкрыццё ў 1901 г. ў мястэчку Дуброўна Горацкага пав. ткацкай фабрыкі па выпрацоўцы баваўняна-паперных, шаўковых і джутавых тканін (у 1910 г. – 488 рабочых, кошт прадукцыі 622,6 тыс. руб.)¹⁷ прывяло да структурных зменаў у тэкстыльнай прамысловасці: скарацілася доля фабрык па вытворчасці ваўняных тканін.

Да структурнай перабудовы ў шклянай прамысловасці належыць разгортванне вытворчасці крыштальнага шкла і шкла для газавых лямпаў, шкляных электраізалалятаў. На заводзе ў м. Альберціне Слонімскі пав. у 1913 г. пачаўся выпуск электраіямпачак.

У харчовай прамысловасці буйнейшым прадпрыемствам заставалася Гарадзенская тытунёвая фабрыка (у 1913 г. – 1400 рабочых, кошт прадукцыі 3,5 млн. руб.). Колькасць вінакурных заводаў трохі зменшылася, але вытворчасць вырасла за кошт узбуйнення прадпрыемстваў і паяпшэння тэхналогіі. Перад Першай сусветнай вайной Менская губ. выйшла на першае месца ў Расійскай імперыі па вытворчасці спірту¹⁸. Менавіта тады эканоміка Беларусі, і, у першую чаргу, яе прамысловасць і транспарт, перажывалі пачатковы перыяд сваёй індустрыялізацыі.

Банкаўская справа, як вяршыня арганізацыі грошовага абароту, уводзіць вертыкальную інтэграцыю ў плоскі свет эканамічных ініцыятываў. Разам з ёй з'яўляецца дакладная іерархія, раней выяўленая даволі слаба. Банкі надбudoўваюць свет эканомікі. Банкірскае: “на пачатку былі грошы”, замяняе біблейскае: “на

¹⁴ Хорош И. По промышленной черте оседлости // Книжки “Восхода”. 1910. № 10. С. 26-27.

¹⁵ Список фабрик и заводов России. 1910 г. Санкт-Петербург, 1910. С. 90.

¹⁶ Список фабрик и заводов России. 1910 г. С. 94.

¹⁷ Список фабрик и заводов России. 1910 г. С. 18.

¹⁸ Бейлькин Х.Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии 1861-1914 гг. Минск, 1989. С. 198.

пачатку было слова". Эканоміка патрабавала капіталау іх абароту. Функцыянаванне фінансава-кредытных установаў забяспечвала работу эканамічных механізмаў і служыла пераканаўчым індыкатарам эканамічных працэсаў. Сітуацыя ў сферы фінансаў і крэдыта з'яўляеца не толькі і не столькі колькасным, колькі якасным паказыкам становішча справаў у народнай гаспадарцы. На тэрыторыі беларускіх губерняў банкаўская справа ўяўляла сабой камбінацыю дзяржаўных і прыватных, як акцыянерных, так і індывідуальных (у асноўным дысконцёры і банкірскія канторы), крэдытна-фінансавых установаў. Прычым паралелізм у дзеяннях дзяржавы і прыватных прадпрымальнікаў назіраўся і ў асобных галінах крэдытнай дзейнасці – камерцыйным крэдыце, іпатэцы, пазыкова-зберагальной справе. Свой адбітак на станаўленне банкаўской структуры Беларусі другой паловы 19 – пачатку 20 ст. зрабіў таксама саслоўны падзел Расійскай імперыі. Існавалі асобныя зямельныя іпатэкі для двараў і сялянаў.

Стварэнне паўнавартаснай крэдытна-банкаўской сістэмы ў Расійскай імперыі пачалося з заснавання ў 1860 г. Дзяржаўнага банка. Затым з'явіліся прыватныя камерцыйныя банкі, іпатэчныя банкі, гарадскія банкі і іншыя крэдытныя арганізацыі. Беларускія землі, будучы на той час часткай Расійскай імперыі, не засталіся ў баку ад гэтага працэсу. У 1870 – 1914 гг. у Беларусі дзейнічалі 9 банкаў і 48 банкаўскіх аддзяленняў, шматлікія банкірскія канторы, крэдытныя арганізацыі, пазыка-зберагальныя таварысты. Самы актыўны ўдзел у стварэнні гэтай сеткі крэдытна-фінансавых установаў прынялі прадпрымальнікі жыдоўскага паходжання. Прычым, у сілу шэрагу гісторыка-еканамічных асаблівасцяў, у беларускіх губернях у гэтай справе ім належала выключная роля¹⁹. Аддзяленні Дзяржаўнага банка былі адчынены ва ўсіх губернскіх гарадах Беларусі – Гародні, Вільні, Менску, Магілёве, Віцебску. Губернскія аддзяленні Дзяржбанка мелі права крэдытаўца прамысловасць і гандлёвую дзейнасць. Гэта выглядала даволі прыцягальна для мясцовых прадпрымальнікаў.

Дзейнасць аддзяленняў ў сферы камерцыйнага крэдыта па сваёй структуре і накіраванасці была даволі стабільнай, вагаўся толькі памер крэдытаў, іх агульная сума, а таксама колькасць атрымальнікаў. Так, у 1887 г. крэдытаўамі Менскага аддзялення Дзяржбанка карысталіся 152 кліенты. Асноўнымі кірункамі аперацый было крэдытаўанне лясной прамысловасці і ляснога гандлю - 38 крэдытаў, што складаў чверць ад усіх выдадзеных. Яшчэ 49% крэдытаў прызначалася для вядзення гандлю не толькі лесам, але і іншымі таварамі. Два крэдыта атрымалі банкаўскія канторы (М.Паліяка і Вэйсбрэма і менскага купца 1-й гільдыі М.Б.Браўдэ), трэх крэдытаў ўзялі фабрыканты, прычым дvoе з іх былі жыдамі –

¹⁹ Гл.таксама: Киштымов А.Л. Роль евреев в банковском деле Беларуси: вторая половина XIX — начало XX вв. // История еврейского народа. Материалы Шестой Ежегодной Международной конференции по иудаике. Ч. 2. Москва, 1999. С. 111-126.

А.Б. Фрумкін (піўны бровар) і Н.Я. Якабсан (чыгуна-ліцейны завод). Астатнія крэдыты прызначаліся для вядзення гандлёвых аперацый пераважна жыдамі-купцамі. Памер крэдытаў вагаўся ў межах ад паўтысячы да 40 тыс. руб.²⁰ Становішча не змянілася і праз дваццаць гадоў. У 1909 г. агульная сума крэдытаў Менскага аддзялення Дзяржбанка (2,8 млн.руб.) разміркоўвалася наступным чынам: лясная справа – 46,9 %, грашовыя аперацыі – 18,9 %, мясцовы гандаль – 17,3 %, фабрычна-завадскія прадпрыемствы – 14 %, сельская гаспадарка – 2,9 %.²¹ Як і раней, асноўнымі атрымальнікамі камерцыйных крэдытаў Менскага губернскага аддзялення Дзяржбанка заставаліся прадпрымальнікі-жыды.

Пры гэтым, у Беларусі, як, дарэчы, і па ўсіх абшарах “рысы аседласці”, рэаліі эканамічнага жыцця і тая значная роля, якую адыгралі ў ёй прадпрымальнікі-жыды, уваходзілі ў яўную супяречнасць з афіцыйным палітычным курсам самадзяржава па “жыдоўскім пытанні”. І палітыка вымушана была падпарадковавацца эканоміцы: прызначэнне жыдоў сябрамі Уліковых камітэтаў мясцовых аддзяленняў Дзяржбанка па сутнасці парушала забарону на заняцце імі дзяржаўных пасадаў, а аддзяленні Дзяржбанка, абслугуючаючы і крэдытуючы прадпрымальнікаў-жыдоў, tym самым аказвалі ім дзяржаўную падтрымку. Усё гэта яўна разыходзілася з афіцыйнай дактрынай “барацьбы з жыдоўскім засіллем” у эканоміцы.

У 60 – 70-я гады 19 ст., адначасова з распрыгоньваннем сялянаў ішоў працэс “распрыгоньвання капиталаў”. Бум арганізацыі прыватных акцыянерных камерцыйных банкаў ахапіў усю краіну. Першым, у 1864 г. быў адчынены Пецярбургскі Прыватны банк, праз год з’явіўся Маскоўскі Купецкі банк. На працягу пяці гадоў (1864 – 1868 гг.) было арганізавана шэсць акцыянерных банкаў, у наступныя пяць гадоў – яшчэ 33 банкі²². Прыклад Пецярбурга і Масквы ў арганізацыі камерцыйных банкаў паўплываў і на іншыя рэгіёны. Яны вельмі востра адчуваілі патрэбу адкрыцця мясцовых банкаў. Так, магілёўскі губернатар, на разгляд якога ў 1871 г. быў прадстаўлены праект Магілёўскага камерцыйнага банку, падкрэсліў: “При неимении в г. Могилёве кредитного учреждения, производящего ссуды, заем денег, преимущественно у местных капиталистов-евреев, чрезвычайно затруднителен и обходится весьма дорого … устройство в Могилёве коммерческого банка может поэтому благоприятно повлиять на развитие в губернии торговли и сельской промышленности”²³. Адразу адзначым, што спроба “русіфікацыі” прыватнага крэдыту не мела поспеху. Развіццё крэдытна-

²⁰ НГАБ у Менску. Ф. 370, вол. 1, ад.з. 79, арк. 1 адв.- 49.

²¹ Шибеко З.В. Минск в конце XIX - начале XX в. Очерк социально-экономического развития. Минск, 1985. С. 51

²² Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. Москва, 1948. С. 42.

фінансавых установаў у беларускіх губернях ішло як пры самым актыўным удзеле жыдоўскіх капіталаў, так і з выкарыстаннем багацейшага вопыту вядзення грашовых аперацый жыдамі-фінансістамі.

Аднак першы ў Беларусі акцыянерны камерцыйны банк быў адчынены не ў Магілёве, а ў Менску. Верагодна, гэта пацвярджае думку І.І.Левіна, пра непасрэдную сувязь заснавання банкаў і будаўніцтва чыгунак²⁴. У Магілёве чыгуначнага руху не было да 1902 г., а Менск у 1873 г. стаў месцам перасячэння двух важнейшых чыгуначных магістралей – Маскоўска-Берасцейскай і Лібава-Роменскай. 10 верасня гэтага года пачаў дзеянасць Менскі Камерцыйны банк. Асноўны капітал пры яго заснаванні склаў 1 млн. руб. Згодна свайму статуту, банк меў права на ўлік расійскіх і іншаземных векселяў; выдачу пазыкаў пад заклад; атрыманне плацяжоў па векселях і іншых тэрміновых дакументах і каштоўных паперах; плацяжы і перавод грошай ва ўсе месцы, дзе знаходзіліся яго аддзяленні, камісіянеры ці карэспандэнты; куплю і продаж дзяржаўных і прыватных каштоўных папераў і металаў; прыём укладаў (тэрміновых, бес-тэрміновых і на бягучы рахунак); прыём на захаванне каштоўных папераў і іншых каштоўнасцяў. З аднаго боку, Менскі Камерцыйны банк знаходзіўся пад уплывам Пецярбургскіх Уліковага і Пазыковага банкаў²⁵, з другога – ён сам пашыраў сваю дзеянасць, адчыняючы аддзяленні ў іншых гарадах Расійскай імперыі. Першапачаткова такія аддзяленні існавалі ў Лібаве, Ромнах, Канатопе і Гомелі. Самым буйным было Лібайскае аддзяленне. Так, у 1891 г. яно прынесла 46 тыс. руб. чыстага прыбылку, у той час як усе астатнія ў сукупнасці – 33,5 тыс. руб.²⁶ Затым аддзяленні Менскага камерцыйнага банка адчыніліся ў Жытоміры, Магілёве, Белай Царкве, Чаркасах, Пінску, Варажбе, Сумах, Роўне, Прылуках, даволі дакладна вызначыўшы эканоміка-геаграфічную сферу яго дзеянасці – беларуска-ўкраінскія абшары “рысы аседласці”.

Пік дзеянасці Менскага камерцыйнага банка прыйшоўся на 1897 г. З лістапада гэтага года яго акцыі ўпершыню началі каціравацца на Пецярбургскай біржы і пры сваёй наміналнай вартасці ў 250 руб. прадаваліся за 310 руб. У пададзенай на імя міністра фінансаў С.Ю.Вітэ запісцы, праўленне Менскага камерцыйнага банку ўказвала, што “банк теряет свой первоначальный характер исключительно местного минского кредитного учреждения ... Учтённые векселя и другие обязательства, благодаря установившейся денежной реформе,

²³ Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Т. 1. Петроград, 1917. С.181.

²⁴ Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Т. 1. С.188-191.

²⁵ Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Т. 1. С.219.

²⁶ Петлин Н.С. Опыт описания губерний и областей России в статистическом и экономическом отношениях, в связи с деятельностью в них Государственного банка и частных кредитных учреждений. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1893. С. 375.

переучитываются и помещаются за границей". Праўленне хадайнічала аб пераіменаванні банка ў Заходне-Рускі Уліковы банк²⁷. Аднак, яшчэ ў 1895 г. большая частка акцый Менскага Камерцыйнага банка патрапіла ў рукі Пецярбургска-Азоўскага банка, які кантраліравала сям'я Паляковых, і які меў у Менску сваё аддзяленне. Гэта прадвызначыла яго далейшы лёс. На Пецярбургской біржы ў 1899 – 1906 гг. цэны на акцыі Менскага Камерцыйнага банка ўпалі з 325 да 200 руб., прычым начынаючы з 1905 г. іх продаж вёўся нават ніжэй намінальнага кошту ў 250 руб. З 1906 г. аперацыі банка рэзка пайшли на спад. 31 ліпеня 1908 г. надзвычайны агульны сход акцыянераў пастанавіў распачаць ліквідацыю справаў, а 15 красавіка 1912 г. праўленнем Менскага Камерцыйнага банка быў зацверджаны даговор з Азова-Данскім банкам аб канчатковай рэалізацыі яго актываў і пасіваў²⁸.

Ліквідацыя самага буйнага мясцовага беларускага банку не прывяла да развалу ўсёй крэдытна-банкаўскай сістэмы рэгіёна. Вызвалене поле хутка занялі іншыя гульцы – беларускія аддзяленні буйнейшых усерасійскіх камерцыйных банкаў. Як дзяржаўнае, так і прыватнае камерцыйнае крэдытаванне ўзаемадзейнічалі самым цесным і непасрэдным чынам. Калі Дзяржаўны банк знаходзіўся ў цэнтры крэдытна-фінансавай сістэмы Расійскай імперыі, дык яго губернскія аддзяленні выконвалі такую функцыю на месцах. Пры гэтым іх упłyў не абмяжоўваўся толькі прымым фінансаваннем мясцовых камерцыйных банкаў і іх аддзяленняў і наглядам за іх дзейнасцю. Дзейнічалі і больш тонкія механізмы, бачныя толькі пасля аналізу персанальнага складу банкаўскай адміністрацыі. Напрыклад, купцы А.Е.Лур'е і Б.М.Пінес уваходзілі ва Уліковы камітэт Менскага Камерцыйнага банку, менскі купец 1-й гільдыі М.І.Шабад быў сябрам Уліковага камітэту Менскага аддзялення Паўночнага банку, менскі купец 2-й гільдыі Б.С.Гольдберг – сябрам Уліковага камітэта Менскага аддзялення Паўночнага банку. Адначасова ўсе яны уваходзілі ва Уліковы камітэт Менскага аддзялення Дзяржаўнага банку.

У ценю фінансавых магнатаў дзейнічалі, а нярэдка і квітнелі фінансавыя прадпрымальнікі рангам ніжэй: уладальнікі банкірскіх кантораў, мяняльных кропак і асобныя дісконтэры (прыватныя асобы, якія займаліся ўлікам векселяў). Да студзеня 1910 г., паводле даных Міністэрства фінансаў, у імперыі налічвалася 287 банкірскіх кантор і 88 мяняльных кропак. Па колькасці банкірскіх кантор

²⁷ Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Т. 1. Петроград, 1917. С.291.

²⁸ Русские банки. Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях. Составил А.К.Голубев. (Год четвертый). Санкт-Петербург, 1908. С. 60-61; Шибеко З.В., Шибеко С.Ф. Минск: Страницы жизни дореволюционного города. Минск, 1990. С. 273; Экономика Белоруссии в эпоху империализма. Минск, 1963. С. 317.

першае месца займалі літоўска-беларускія губерні (99 кантор), затым ішлі прывіслінскія (42) і паўднёвые (33) губерні²⁹. Абсалютная большасць банірскіх кантор належала жыдоўскуму капіталу. Банірскія канторы і дысконтэры бліжэй за ўсіх знаходзіліся да свайго кліента. Можна сказаць, што яны літаральна ішлі ўслед за ім. Многія сумяшчалі банірскія аперацыі з вядзеннем гандлю, а часам з валоданнем якім-небудзь прамысловым прадпрыемствам. Банірскія канторы бралі за свае аперацыі такі ж працэнт, як і прыватныя банкі альбо на 1,5-2% вышэй Дзяржаўнага банка, а больш дробныя канторы, у залежнасці ад кліентуры і паслугаў, бралі ад 12 да 24%.

Геаграфія распаўсюджання банірскіх кантораў і раёнаў дзеяння асобных дысконтэраў была надзвычай шырокай: ад губернскіх і павятовых гарадоў да невялікіх мястэчак³⁰. Самая буйная з іх канцэнтравалі немалыя грашовыя сродкі і выступалі, па сутнасці, як міні-банкі. Пра гэта сведчыць адкрыццё некаторымі мясцовымі банірскімі канторамі сваіх філіяў, у тым ліку і за межамі беларускіх губерніяў. Так, менская банірская кантора “С.І.Ельясберг” (існавала з 1878 г.) мела свае аддзяленні ў Царыцыне і Уральску; слонімская банкаўская кантора “Перліс і Гінцбург” (дзеянічала з 1885 г.) – у Беластоку і Ваўкавыску, пінская банірская кантора “Ідэль Самуіл Лур’е” (існавала з 1866 г.) – у Мазыры. У сваю чаргу, напрыклад у Берасці, дзеянічалі аддзяленні беластоцкай банірскай канторы “А.Городзішч” і варшаўскай “Салавейчык і Моргенштэрн”³¹.

Немалаважную ролю, асабліва ў эканамічных умовах беларускіх губерніяў, адыгрывалі Таварыстывы ўзаемнага крэдыту. Гэта былі невялікія крэдытныя установы, заснаваныя на прынцыпе калектыўнай адказнасці сваіх сяброў. У Беларусі першыя такія таварыстывы з’явіліся ў 1874 г. у Менску, Магілёве і Віцебску. Асабліва бурны рост колькасці крэдытных таварыстваў у беларускіх губернях, як, дарэчы, і па ўсёй Расійскай імперыі, назіраўся ў гады эканамічнага ўздыму перад Першай святавой вайной. Гэты працэс ахапіў не толькі губернскія і павятовыя гарады, але і мястэчкі і вёскі. Таварыстывы ўзаемнага крэдыту ажыццяўлялі крэдытаванне сваіх сяброў за кошт іх уступных складак (зваротныя капітал) і мабілізаваных пасіваў. Яны вялі тыя ж аперацыі, што і акцыянерныя банкі, за выключэннем куплі-каштоўных папераў за ўласны кошт (таварысткам дазвалялася набываць каштоўныя паперы толькі за кошт кліентаў). Калі банкі мелі справу, у асноўным, з вельмі багатай кліентурай, то сярэдняя і дробныя прадпрымальнікі больш карысталіся паслугамі таварыстваў ўзаемнага крэдыту.

²⁹ Ананьевич Б.В. Правовое положение банкирских заведений в России (1880-е годы-1914 г.) // Социально-экономическое развитие России. Сб. статей. Москва, 1986. С. 213.

³⁰ Гл.: Частные банкирские дома и конторы в России с их филиальными отделениями. Составил и издал М.Я.Аркін. Гродно, 1897.

³¹ Частные банкирские дома и конторы в России... С. 8, 13, 22, 29, 34.

Часта такія таварыстыя наслі спецыялізаваны харктар, абслугоўваючы пэўныя галіны эканомікі. Напрыклад, перад Першай савецкай вайной у Менску акрамя старэйшага Менскага крэдыта таварыства дзеянічала Купецкае таварыства ўзаемнага крэдыта (з 1911 г.), Лесапрамысловое таварыства ўзаемнага крэдыта (з 1914 г.), Гарадское крэдыта таварыства (з 1896 г.), Рамеснае крэдыта таварыства (з 1901 г.). Назвы гэтых таварыстваў даволі ясна ўказваюць на тое, хто ўваходзіў у іх склад.

Нярэдка крэдтыныя таварыстыя мелі даволі высокія паказчыкі эфектунасці сваёй работы. Полацкае таварыства ўзаемнага крэдыта на працягу больш дзесяці гадоў (1894 – 1905 гг.) штогод выплачвала дывідэнты па 15%. А максімальны дывідэнт Пінскага таварыства ўзаемнага крэдыта дасягнуў 17%³². Правілы эканамічнай гульні, зададзеныя крэдыта-банкаўскімі структурамі, аб'ядноўвалі ў адзіны арганізм уесь цыкл вытворчасці – ад здабычы і апрацоўкі першасных сыравінных рэсурсаў да выпуску гатовай прадукцыі і яе рэалізацыі. Адпаведна, з гэтымі структурамі былі звязаны практична ўсе сферы эканамічнай дзейнасці – прамысловасць, сельская гаспадарка, транспарт, гандаль – і, як вынік, у банкаўскай справе прадпрымальнік не жадаў ды і не мог засяродзіцца выключна на праблемах грошовага звароту. Эканоміка Беларусі не была ў гэтых адносінах выключчніем. Крэдыта-фінансавая сістэма Беларусі другой паловы 19 – пачатку 20 ст. з'яўлялася непасрэдным адлюстраваннем беларускіх эканамічных рэаліяў. Сярод беларускіх прадпрымальнікаў, меўшых свае інтарэсы ў сферы банкаў і крэдыта, мы бачым памешчыкаў, фабрыкантаў і купцоў.

Яшчэ раней ролю інтэгратора эканамічных намаганняў выконваў гандаль. З гэтым відам прадпрымальніцтва былі знаёмыя ўсе пласты насельніцтва, якія так інакш сутыкаліся з ім у сваім жыцці. Для некаторых заняткі гандлем сталі предметам прафесійнай дзейнасці. Гіперграфіруючы значэнне вытворчасці і вытворчых адносінаў, марксізм бачыў у гандлі і рынковых каштоўнасцях выключна вынікі, не заўважаючы, што яны адначасова з'яўляюцца і прычынамі прымаемых людзьмі рашэнняў³³. Менавіта з купецтвам звязана першае ў Расіі прафесійнае прызнанне статуса прадпрымальніка. Увядзенне купецкіх гільдый замацавала выдзяленне купцоў у асобнае саслоўе. Па сутнасці, гэта было першае публічнае, юрыдычна аформленое прызнанне грамадствам значнасці гэтай катэгоріі насельніцтва, а калі браць шырэй, дык і першае грамадскае прызнанне ролі прадпрымальнікаў у соцыуме. Адначасова гэта сведчанне новай ролі эканомікі і капіталу, парушэнне старога феадальнага прынцыпу залічэння ў саслоўе

³² Русские банки ... (Год второй). Санкт-Петербург, 1897. С. 110-111; Русские банки ... (Год третий). Санкт-Петербург, 1899. С. 130; Русские банки ... (Год четвертый). Санкт-Петербург, 1908. С. 206-207.

³³ Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Москва, 1992. С. 162.

на спадчыне, праз падараванне ці прафесійную прыналежнасць. Купецтва было адзінм саслоўем, для ўступлення ў якое патрэбна было заплаціць пэўныя грашовыя складкі.

У першай палове 19 ст. найбольш значнымі фігурамі ў свеце тавараў былі купцы, занятыя арганізацыяй і вядзеннем кірмашовага гандлю. Урбанізацыя Беларусі, пачынаючы з 60-х гг. 19 ст. прывяла да значнага росту рознічнага гандлю, і, адпаведна, да пашырэння прадпрымальніцтва ў гэтай вобласці. На пачатку 20 ст., на завяршальным этапе сваёй гісторыі беларускае купецтва ўяўляла сабой даволі дыферэнцаванае асяроддзе, строга распісаное паводле сферы заняткаў, свайго маёмынскага становішча і вагі ў грамадстве. Пэўную, хаця і не рашаючу ролю ў гэтым адыгрывала захаванне гільдзейскай арганізацыі купецкага саслоўя. Стратыграфія купецтва ў цэлым адпавядала паверхам беларускага гандлю – біржам, кірмашам, аптовым складам, рознічнаму гандлю. Сведчаннем трансфармацыі беларускага гандлю стала наяўнасць у ім на пачатку 20 ст. поўнага спектру вядомых на той час формаў яго арганізацыі.

Традыцыі гандлю на тэрыторыі Беларусі маюць сваю даўнюю гісторыю. Да 18 ст. даволі выразна выявіліся асноўныя тэндэнцыі і асаблівасці беларускага гандлю: шматвектарнасць і значная доля экспартна-імпартных аперацый, гандлёвае пасрэдніцтва і ўдзел у транзітным гандлі, актыўнае ўмяшальніцтва дзяржавы ў камерцыйную дзейнасць³⁴. Гэтыя рысы захаваліся і пасля ўключэння ў канцы 18 ст. беларускіх земляў у склад Расійскай імперыі, але былі дапоўнены шэрагам адрозненняў. У рамках Расійскай імперыі былі знятые мытныя перашкоды для перамяшчэння беларускіх тавараў. Эканамічная эвалюцыя ў 19 – пачатку 20 ст. сельскай гаспадаркі і прамысловасці трансфармавалі склад і структуру прапануемых рынкам тавараў. Вызначальным для развіцця гандлю стала інтэнсіўнае будаўніцтва водных сістэм і каналоў у канцы 18 – першай палове 19 ст. і чыгунаў у другой палове 19 – пач. 20 ст. Свой уклад унесла і ўдасканаліванне інфраструктуры рынку, яго інфармацыйнае забяспечэнне, з'яўленне тэлеграфа і тэлефона, станаўленне камерцыйнай крэдытна-банкаўскай сістэмы, пачынаючы з 60-70-х гг. 19 ст. Змянілася аблічча спажывецкага рынку, асабліва пасля адмены прыгоннага права і ў ходзе працэсаў індустрыялізацыі і ўрбанізацыі, што, у сваю чаргу, вяло да зменаў формаў і метадаў гандлю, як аптовага, так і рознічнага.

Старыя традыцыі і новыя тэндэнцыі прамысловага і ўскосна ўпłyваюць на становішча тых прадпрымальнікаў, якія непасрэдна ўдзельнічалі ў арганізацыі гандлёвага працэсу. Змена дзяржаўнай прыналежнасці беларускіх земляў для

³⁴ Гл.: Киштымов А.Л. Исторический опыт международной торговли Беларуси // Проблемы развития внешнеэкономических связей республики Беларусь. Тезисы докладов международной конференции (28-29 марта 1996 г.). Минск, 1996. С. 15-16.

мясцовага купецтва і гандляроў, як, дарэчы, і для ўсіх катэгорый насельніцтва, азначала кардынальную змену іх юрыдычнага статусу. Цяпер яны падпарадкоўваліся строгаму саслоўнаму падзелу царскай Расіі і іх дзейнасць рэгламентавалася прававой і адміністрацыйнай сістэмай самадзяржаўя. У залежнасці ад велічыні капіталу беларускае купецтва набывала пасведчанні гільдзейскіх купцоў. Прыналежнасць да купецкага саслоўя вызываляла ад рэкламнай павіннасці, цялесных пакаранняў, падушнага падатку і давала некаторыя іншыя ільготы. Паняцце “купец” першапачатковая азначала амаль выключна прадпрымальніка-гандляра. Аднак па меры пашырэння маштабаў і ўскладнення формаў гаспадарчай дзейнасці купецкая саслоўная група пачынае аб'ядноўваць прадстаўнікоў розных відаў прадпрымальніцкай дзейнасці. Штучнае аб'яднанне на працягу ўсяго 19 ст. прадпрымальнікаў з розных сфераў эканомікі ў купецкае саслоўе служыць добрым паказчыкам таго, наколькі прыпазнілася царскае заканадаўства ва ўсведамленні новых эканамічных, ды і палітычных рэаліяў.

У гандлёвым асяроддзі Беларусі не склалася ўстойлівых дынастый першагільдзейскага купецтва, якія былі, напрыклад, у Расіі. Гэта не з'яўляецца сведчаннем слабога развіцця гандлёвых адносін ці няўмення гандляваць. Прычыну трэба шукаць у асаблівасцях эканомікі, нацыянальным складзе і сацыяльна-прававым статусе беларускага купецтва тых часоў. У прынцыпе, размах гандлёвых аперацый дазваляў асобным прадстаўнікам купецтва набываць купецкія пасведчанні 1-й гільдыі. Аднак у далейшым яны пераважна звязвалі свой лёс з агульнарасійскім рынкам. Ёмістасць унутранага беларускага рынку запаўнялася ў асноўным намаганнямі купцоў 2-й і 3-й гільдый і гандлярамі, што цалкам адпавядала наяўнасці ў Беларусі пераважна малых і сярэдніх прадпрыемстваў, мноства мястечак і параўнальна невялікіх гарадоў. Купцам 1-й гільдыі ў Беларусі становілася “цесна”, і яны імкнуліся за яе межы, часам асвойваючы новыя сферы эканамічнай дзейнасці, як гэта здарылася, напрыклад, з сем'ямі Гінцбургаў ці Паляковых.

На памкненні купцоў з беларускіх губерняў атрымаць гільдзейскае пасведчанне 1-й ступені не менш, а нават можа і больш моцна, чым эканамічныя рычагі, аказвалі ўплыў і саслоўна-прававыя меркаванні. Справа ў тым, што для купцоў 1-й гільдыі жыдоўскага паходжання здымаліся абмежаванні, накладзеныя т.зв. “рысай аседласці”. Такое права было ім нададзена ў 1859 г., але пры ўмове, што яны былі ў купцах 1-й гільдыі не менш двух гадоў да выдання гэтага закона і не менш пяці гадоў пасля. Імкненне выйсці за межы заканадаўчых абмежаванняў часам было настолькі вялікім, што купцы-жыды не спыняліся нават перад працяглымі судовымі працэсамі, абараняючы сваё права на свабоду перамяшчэння і неабмежаванага вядзення гандлёвой дзейнасці. Напрыклад, пасля адмовы ў сакавіку 1883 г. Маскоўскай казённай палатай аршанскаму купцу 1-й гільдыі

Натансону на залічэнне ў маскоўскае першага льдзейскае купецтва, ён абскардзіў гэтую пастанову ў Сенате і дабіўся яе змены на сваю карысць³⁵.

Маё масная і сацыяльная іерархія сярод прадпрымальнікаў, занятых гандлёвай дзейнасцю з'яўляеца “адбіткам” і паўтарае склаўшуюся канфігурацыю рынку, формы і метады гандлю. У гэтай сувязі патрэбна зварнуць увагу на пашыраны тэзіс беларускай гістарыяграфіі пра развіццё на працягу 19 ст. стацыянарнага гандлю і паступовым згортванні кірмашовага³⁶. Гэтая выснова, безумоўна, адпавядае гістарычнай рэчаіснасці, але, на жаль, перад намі толькі канстататыя факту. Статыстычныя даныя фіксуюць колькасць кірмашоў, час і месца іх правядзення, кошт прывезеных і прададзеных тавараў, часам – іх асартымент. Больш тонкія назіранні дазваляюць зрабіць комплексны аналіз усіх сегментаў рынку і прычын, якія на яго ўплывалі.

Несумненна, гандаль развіваўся і шырыўся, ішоў за спажыўцом, асвойваў новыя тэрыторыі і прыцягваў да прафесійнай камерцыйнай дзейнасці ўсё новых людзей. Губернскія справаздачы фіксуюць няухільнае павелічэнне колькасці дакументаў, якія выдаваліся на права вядзення гандлёвай дзейнасці. Колькасна гэта праяўлялася ў росце гандлю на кірмашах, у крамах і магазінах, у тым, што паводле выкazвання Фернана Брадэля, складае “ніжэйшы паверх” рынкавай эканомікі³⁷. Аднак, гэта не супрададжалася заняпадам і застаем на яе “вышэйшым паверсе”, у сферы аптовага гандлю. Новай з'явай стала адкрыццё, пачынаючы з апошняй чвэрці 19 ст., аптовых складоў і прадстаўніцтваў гандлёвых фірмаў. Толькі ў Менску ў 1899 г. мелася 26 складаў аптовага гандлю³⁸. Тады ж новай фігурай у гандлёвым свеце стаў каміважэр – раз'ездны агент гандлёвай фірмы, які прапаноўваў пакупнікам тавары паводле наяўных узоруў і каталогаў³⁹.

Працягвала сваё існаванне і традыцыйная форма аптовага гандлю – кірмашы. Яны па-свойму рэагавалі на новыя эканамічныя рэаліі. Наяўнасць кірмашоў азначала прысутнасць эканамічнага патэнцыялу ў даным рэгіёне, мястэчку ці горадзе. Просьбы дазволіць правядзенне новых кірмашоў, якія неаднаразова сустракаюцца ў архіўных дакументах 19 ст., сведчылі пра ажыўленне эканамічнай дзейнасці ў дадзенай мясцовасці. Несумненны ўплыў на развіццё

³⁵ Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 20, воп. 4, ад.з. 3424, арк.1, 20, 32.

³⁶ Доўнап-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994. С. 327; Нарысы гісторыі Беларусі. Ч. 1. Мінск, 1994. С. 315-316; Чепко В.В. Города Белоруссии в первой половине XIX в.: Экономическое развитие. Минск, 1891. С. 62-100; Швед В.В. Торговля в Беларуси в период кризиса феодализма (1830 – 1850-е годы). Гродно, 1995. С. 10-44.

³⁷ Бродель Ф. Динамика капитализма. Смоленск, 1993. С. 28.

³⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ) у Менску. Ф. 358, воп.1, ад.з. 64, арк. 63.

³⁹ Гл.: Труды Первого Всероссийского Съезда комиссаров и коммивояжеров, бывшего в С.-Петербурбурге с 12-го по 17-е февраля 1909 г. Санкт-Петербург, 1909.

кірмашовага гандлю аказвала і практычнае вызваленне яго на працягу 1754 – 1881 гг. ад усялякіх пабораў. Статыянарны гандаль пахваліцца такім рэжымам спрыяння не мог⁴⁰.

Буйныя кірмашы толькі паступова здавалі свае пазіцыі, прычым саступаючы не столькі кан'юктуры рынку, колькі павевам тэхнічнага прагрэсу. Пошта, тэлеграф і газеты з іх аператыўнасцю і даступнасцю ў значнай меры парушылі манаполію кірмашоў, як месца па абмену інфармацый паміж удзельнікамі рынку, а такі ўніверсальны і рэгулярны транспартны сродак, як чыгунка, у значнай меры прыняў на сябе аб'ёмы, якія раней канцэнтраваліся на кірмашах. Усё гэта адзначалася ў работах эканамістаў пачатку 20 ст.⁴¹ Але адначасова яны падкрэслівалі, што “при современном уровне культурно-экономического и торгово-промышленного развития России за ярмарками еще остается весьма видное и почетное место в деле товарообмена; в качестве торгового реактива, они, быть может, не скоро еще сойдут со сцены нашей хозяйственной жизни... Как бы не падало значение ярмарки в этом направлении, все же нужно признать, что ярмарки еще достаточно жизнеспособны, ибо старый уклад хозяйственной жизни России в целом далеко еще не разрушен”⁴², “ярмарочная форма торговли долго еще будет играть серьезную, для некоторых районов и необходимую, роль в России”⁴³.

Гэтая выснова справядлівая і для беларускай эканомікі. Напрыклад, нават у канцы 80-х гадоў, ужо ў новых умовах, захоўваў сваё значэнне славуты Бешанковіцкі Петрараўлаўскі кірмаш. І гэта нягледзячы на даволі рэзкае падзенне яго абаротаў: у 1881 г. прывезена тавараў на 234 310 руб., прададзена – на 106 251 руб.; у 1882 г. прывезена – на 176 900 руб., прададзена – на 71 430 руб.; у 1887 г., адпаведна – 74 790 руб. і 20 180 руб.⁴⁴ За архаікай кірмашовай формы хаваліся больш тонкія механізмы кірмашовага жыцця, не даваўшыя яму згаснуць. Справа ў тым, што гандаль у Бешанковічах, як адзначаў тамтэйшы павятовы спраўнік, “большею частю производится оптом и не на наличные деньги, а на заемные письма покупателями, так что такая торговля переходит с года в год кредитом и поэтому заставляет купцов непременно приезжать на ярмарку”⁴⁵. Такая традыцыя, схаваная за кірмашовым фасадам і не ўлічаная статыстыкай, дазваляла кірмашам працягваць сваё існаванне. Купцы ішлі на кірмашы не толькі за таварами.

⁴⁰ Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII-первой половине XIX в. Ленинград, 1981. С. 106.

⁴¹ Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. Санкт-Петербург, 1914. С. 1-2, 5.

⁴² Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. С 4-5, 6.

⁴³ Денисов В.И. Ярмарки. Санкт-Петербург, 1911. С. 3.

⁴⁴ НГАБ у Менску. Ф. 1430, воп.1, ад.з. 39359, арк. 3; Белоруссия в эпоху капитализма. Т. 2. Минск, 1990. С. 175.

⁴⁵ НГАБ у Менску. Ф. 1430, воп.1, ад.з. 39359, арк. 3.

Яны яшчэ і ўзаемна крэдытавалі адзін другога, заключаючы ўстойлівия, доўгатэрміновыя пагадненні і, такім чынам, працягвалі кірмашовае жыщё.

Усё вышэйсказанае дазваляе паглядзець на кірмашы мінулага стагоддзя не проста як на абмежаванасе ў часе і прасторы месца сустрэчы пакупніка і прадаўца, а вызначыць іх як больш шырокі і ўніверсальны інструмент рынку, шматфункциянальную гандлёвую структуру, што дазваляла ім па-ранейшаму займаць значнае месца ў сістэме аптовага гандлю. Новыя віды гэтага гандлю – біржы, гандлёвия прадстаўніцтвы, оптавыя склады – не падмянялі кірмашоў, а проста надбudoўвалі “вышэйшы паверх” эканомікі.

Па сутнасці сімвалам новых падыходаў у гандлі стала арганізацыя выставаў – расійскіх і міжнародных, універсальных і спецыялізаваных, у т.л. і ў форме пераходнай ад старой да новай, форме выставаў-кірмашоў. Пачынаючы з 19 ст. яны сталі важным інструментам эканамічных адносінаў. Спачатку гэта былі мануфактурныя і рэгіянальныя сельскагаспадарчыя выставы, з часам у справе іх арганізацыі сталі дамінаваць больш універсальная і спецыялізаваная экспазіцыі. З развіццём капіталізму як глабальнай сістэмы ўзніклі святовыя выставы. Яны адразніваліся размахам сваёй арганізацыі і паўнотай паказу святовых дасягненняў. Першая такая выставка адкрылася ў Лондане ў 1851 г. Пасля паспяховага лонданскага дэбюту святовыя агляды пяць разоў праводзіліся ў Парыжы (1855, 1867, 1878, 1889, 1900 гг.), яшчэ раз у Лондане (1862 г.) і па аднаму разу ў Вене (1873 г.), Філадэльфіі (1876 г.) і Чыкага (1893 г.). Усяго ў дзвеяці святowych выставах 19 ст. прынялі ўдзел каля ста экспанентаў з Беларусі. Большасць з іх атрымала розныя ўзнагароды і прызы. Не менш актыўным быў удзел беларускіх прадпрымальнікаў ва ўсерасійскіх выставах. Ды і ўласная выставачная справа развівалася ў беларускіх губернях даволі бурна. Не толькі губернскія цэнтры, але і многія павятовыя гарады праводзілі ўласныя выставы як агляды дасягненняў эканомікі і культуры.

Безумоўна, характэрнай рысай і асаблівасцю беларускага гандлю канца 18 – пачатку 20 ст. з’яўлялася яго “жыдоўскае аблічча”. Падобнае становішча складвалася на працягу стагоддзяў, але найбольш адчувальна выявілася менавіта ў разглядаемы перыяд. Мабыць, гэта адна з найбольш яркіх праяваў ужо адзначанай намі гістарычнай тэндэнцыі да сацыяльна-еканамічнай “спецыялізацыі” этнасаў, якія жылі ў Беларусі. Жыдоўскія купцы і гандляры, з часоў Сярэднявечча займаўшыя значнае месца ў беларускім гандлі, у 19 ст. практична ў ім дамінавалі. Дарэчы, на мой погляд, трэба даволі крытычна адносіцца да адназначна адмоўнай ацэнкі жыдоўскага “засілля” ў эканамічным жыщці беларускіх губерняў і асабліва ў яго гандлёвой сферы. Нягледзячы на пэўныя адмоўныя бакі, звязаныя з непазбежным у такім выпадку этнічным перакосам у сацыяльна-еканамічнай структуры грамадства, у цэлым эканамічныя намаганні прадпрымальнікаў – жыдоў несумненна дабрадзеяна адбіваліся на развіцці эканомікі Беларусі. І ўсё ж такі,

нягледзячы на актыўную жыдоўскую гандлёвую дзеянасць, цалкам манапалізаваць гандлёвую справу ім не ўдалося. Па-першае, паўсюдна можна знайсці прыклады камерцыйных намаганняў, якія прадпрымаліся ў беларускіх губернях іншаземцамі і выхадцамі з-за мяжы Беларусі. Па-другое, у асобных рэгіёнах Беларусі прыкметную долю сярод прадстаўнікоў гандлёвага свету складалі мясцовыя купцы і гандляры з хрысціяну.

Гэтая асаблівасць тлумачыцца, з аднаго боку, садзеяннем, якое аказвалася развіццю сялянскага прадпрымальніцтва ўладальнікамі велізарнага Гомельскага маёнтка М.П.Румянцавым і Паскевічам⁴⁶. З другога боку, верагодна, адыграў сваю ролю менталітэт старавераў, якія складалі значную частку насельніцтва гэтых мясцін. Схільнасць старавераў да прадпрымальніцтва не была сакрэтам для сучаснікаў і не засталася незауважанай гісторыкамі. У сучаснай расейскай гісторыяграфіі нярэдка нават праводзіцца паралель паміж айчыннымі прадпрымальнікамі-стараверамі і поглядамі Макса Вебера на ролю пратэстантызму і пратэстанцкай этикі ў развіцці капіталізму. Складаная і цікавая праблема фармавання прадпрымальніцкіх тэндэнций у асяроддзі беларускіх старавераў патрабуе асобнага, больш паглыбленага і дэталёвага вывучэння.

У асобных соцыумах, у сілу іх гісторычнай спецыфікі купецтва так і застаецца адзінай групай прадпрымальнікаў. Аднак часцей менавіта купецкае асяроддзе дае першых мануфактурнікаў, прамыслоўцаў, фінансістаў, ўладальнікаў транспартных кампаній. У сілу законаў эканомікі гэта становіцца лагічным працягам гандлёвой дзеянасці. Таму гісторыя купецтва з'яўляецца гісторыяй яго паступовай дыферэнцыяцыі і пераходу купцу ў іншыя катэгорыі прадпрымальнікаў. Гэты працэс нярэдка так і не прымае завершанага характару. Купецтва Беларусі эвалюцыянувала паводле найбольш распаўсюджанай мадэлі. Больш таго, па меры станаўлення індустрыйльнага грамадства змянялася і эканамічнае сітуацыя, што прыводзіла да большай аўтаноміі вытворчых працэсаў і камерцыйнай актыўнасці. Калі першапачаткова прамысловасць нярэдка была падпрадкавана гандлёвым аперацыям (купец часта цалкам кантраляваў набыццё сыравіны, ажыццяўляў арганізацыю і каардынацыю вытворчасці і продаж гатовай прадукцыі), то цяпер гандляр далучаўся да вытворчага цыклу на яго пачатковай і завяршальнай стадыях – закупка сырвіны і патрэбнага абсталявання, продаж таварнай прадукцыі. Кірауніцтва непасрэдным вытворчым працэсам перайшло ў рукі канчатковая склаўшайся новай прадпрымальніцкай групы фабрыкантаў і заводчыкаў. Не ў апошнюю чаргу гэта было звязана з тэхнічнымі пераўтварэннямі ў прамысловасці, якія патрабавалі спецыяльнай падрыхтоўкі і дыктувалі неабходнасць далейшай спецыялізацыі ў прадпрымальніцкім асяроддзі. Аналагічныя

⁴⁶ Гл.: Кіштымаў А. Гомельскі маёнтак графа М.П.Румянцева: вопыт гаспадарання // Беларускі гісторычны часопіс. 1995. №1. С. 20-27.

патрабаванні прад'яўляла прадпрымальнікам ускладнёная сістэма гандлю, што было звязана з насычэннем рынку таварамі, дыферэнцыяцый формаў і відаў гандлю, з'яўленнем рэкламнай справы і маркетынгу. Даныя тэндэнцыі знайшлі сваё адлюстраванне і ў гісторыі беларускага купецтва. Гандлёвае асяроддзе Беларусі ў рамках Расійскай імперыі перажывала працэс, які па аналогіі з працэсам, што адбываўся ў асяроддзі беларускага набілітэту, можна назваць “разборам купецтва”.

У гэтых адносінах лепшай ілюстрацыяй з'яўляецца аналіз становішча, якое складвалася ў лясной справе. У канцы 18 – першай палове 19 ст. эксплуатацыя лясоў звычайна вялася паводле наступнай схемы: іх уладальнікі памешчыкі, прадавалі лясныя ўчасткі купцам, якія праводзілі высечку, вываз і продаж лесу, наймаючы дрывесаку, вознікаў і плытагонаў з сляняў, дамаўляліся са спажыўцамі, асабіста фінансавалі і арганізоўвалі ўесь ланцужок гэтага працэсу. Паралельна, як від памешчыцкага прадпрымальніцтва, працягвалі існаваць здаўна вядомыя лясныя промыслы: выраб паташу, дравеснага вугля, дзёгця. Аднак па-свайму камерцыйнаму значэнню яны яўна саступалі вывазу і продажу лесу. Заўважныя змены ў гэтай схеме адбыліся ў другой палове 19 ст. Тэхнічны прагрэс, з аднаго боку, вёў да змены старога драўлянага флоту на ветразях новым паравым, з жалезнымі корпусамі суднаў. Гэта непазбежна змяншала попыт на карабельную драўніну, якая складала асноўны артыкул беларускага ляснога экспарту, пачынаючы з 18 ст. З другога боку, лес стаў сыравіннай асновай новых галінаў прамысловасці: запалкавай, картоннай і цэлюлозна-папяровай, лесахімічнай, што, у адрозненне ад марскога суднабудавання, дазваляла выкарыстоўваць лясныя рэсурсы непасрэдна на беларускай зямлі. Паравыя рухавікі і асабліва вінакурныя заводы выкарыстоўвалі лес як паліва. Горнарудная справа, вугальныя шахты, чыгункі не маглі абыцціся без драўлянага крапежнага матэрыялу і шпалаў. Свой уклад у развіццё лясной справы ўнёс працэс урбанізацыі, бо ўзняўся попыт на лес як будаўнічы матэрыял і асноўнае паліва для печаў. Рост гарадоў забяспечваў заказамі і мэблевую прамысловасць.

Усё гэта прыводзіла да значных зменаў у купецкім асяроддзі. Менавіта купцамі былі заснаваны ўсе запалкавыя і мэблевые фабрыкі ў Беларусі, арганізаваная фанерная і паркетная вытворчасць. Больш сціпла ўдзельнічала беларускае купецтва ў развіцці папяровай прамысловасці. Удзел абмяжаваўся будаўніцтвам картонна-папяровай фабрыкі ў Шклове (1890 г.). Затое купцам належалі ўсе шпалерныя фабрыкі, вытворчасць канвертаў, альбомаў, канторскіх кніг, іншых пісмовых прыналежнасцяў, большасць друкарняў, гільзавая вытворчасць, якая выкарыстоўвала паперу. У Гародні сын харкаўскага купца 1-й гільдыі Максім Эльяшаў заснаваў алоўковую фабрыку⁴⁷. Такім чынам, з

⁴⁷ НГАБ у Гародні. Ф. 8, вол. 2, ад.з. 209, арк. 8-11.

ліку купцоў фармавалася новая група прадпрымальнікаў – прымітывы. Змены адбываліся і ў асяроддзі купецтва, гандляваўшага лесам. У даволі ўстойлівую группу вылучыліся буйныя гандляры драўнінай, арыентаваныя на гандлёвыя аперацыі ў вялікіх маштабах, у тым ліку і экспартнага характару. Яны хацелі мець справу з гатовым лясным таварам, ажыццяўлялі яго выбракоўку і ацэнку, транспартыроўку да спажыўца, арганізоўвалі рынак. Адначасова ішоў працэс удасканальвання і ўскладнення харктуру ляснога гандлю, з'яўлення новых яго формаў – лясных рынкаў і біржай.

На пачатку 20 ст. галоўнымі месцамі аптовага гандлю сталі кірмашы ў Гомелі і Менску. Абароты штогадовага кірмашу ў Гомелі (1 – 10 студзеня) у 1900 г. дасягнулі 3 млн. руб. У наступныя гады яны зменшыліся (1906 г. – 2,5 млн. руб., 1910 г. – каля 2 млн. руб.), хаця па-ранейшаму заставаліся дастаткова высокімі⁴⁸. Адной з прычынаў стаў “упадок лесной торговли в южном горно-промышленном районе”⁴⁹. Пэўную ролю адыграла таксама заснаванне штотыднёвага “Рождественского” ляснога кірмашу ў Менску (27 снежня – 4 студзеня). Яго штогадовыя абароты дасягалі больш 20 млн. руб. Сярод лясных кірмашоў Расійскай імперыі Менскі стаяў на першым месцы, а сярод усіх увогуле кірмашоў – на трэцім, саступаючы паводле абароту толькі Ніжагородскаму (167 млн. руб.) і Ірбіцкаму (каля 25 млн. руб.)⁵⁰. Такім чынам, гэта быў самы буйны агульнарасійскі спецыялізаваны кірмаш. Абодва кірмашы мелі ярка выяўлены экспартны харкту. Іх гандлёвыя аперацыі нярэдка фінансаваліся банкамі, што прывяло, напрыклад, да заснавання ў Менску спецыялізаванага банка. Гомельскі кірмаш, страчаючы традыцыйныя кірмашовыя абароты, набываў рысы біржавога гандлю. На ім заключалася ўсёй болей контрактавых пагадненняў, дзеля чаго кірмашовы камітэт уладкаваў спецыяльную контрактавую залу⁵¹.

Усё гэта прывяло да з'яўлення новага тыпу купца-лесагандляра, які добра арыентаваўся ў кан'юктуре мясцовага і міжнароднага лясных рынкаў, быў зацікаўлены ў развіцці шляхоў зносін і ў заканадаўчым рэгуляванні ляснога промыслу, меў здольнасць арганізуваць абарону сваіх інтарэсаў⁵². У канцы 19 ст.

⁴⁸ Денисов В.И. Ярмарки. С. 45.

⁴⁹ Денисов В.И. Ярмарки. С. 46-47.

⁵⁰ Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. Санкт-Петербург, 1914. С. 51-60.

⁵¹ Денисов В.И. Ярмарки. С. 47.

⁵² Гл.: Труды совещания лесопромышленников в гор. Гомеле (с 4 по 8 января 1905 года). Киев, 1905; Протокол общего собрания членов Союза лесопромышленников Северо-Западного края 7 января 1908 г. Вильна, 1908; Протокол общего собрания членов Союза лесопромышленников Северо-Западного края 21 февраля 1910 г. Вильна, 1910; Протоколы внеочередного Всероссийского съезда лесовладельцев и лесохозяев в С.-Петербурбурге 23-27 января 1911 г. Санкт-Петербург, 1911; Моравский А.Ю. Нужды Северо-Западных

гэты “разбор” у купецкім асяроддзі ўзаконіў царскі ўрад. З прынящем у 1898 г. “Палажэння аб дзяржаўным прамысловым падатку” перарвалася сувязь паміж набыццём гільдзейскіх дакументаў і абавязковым атрыманнем прамысловага пасведчання для заняткаў прадпрымальніцкай дзейнасцю. Набыццё саслоўнага гільдзейскага пасведчання стала залежаць выключна ад жадання самага прадпрымальніка. Кошт гільдзейскіх дакументаў быў парабойна невысокім – 50 руб. для першай гільдыі і 20 руб. для другой (у 1906 г. кошт быў павышаны адпаведна да 75 і 30 руб.). Менавіта гэтай новай сітуацыі тлумачыцца песімістычная выснова сучасніка, выхадца з багатай маскоўскай купецкай сям'і і гісторыка купецтва П.А.Бурышкіна: “Городовым положением 1898 года, а в особенности Положением о государственном промысловом налоге 1898 года, купеческое сословие было обречено на несомненное умирание”⁵³. Такога пункту гледжання прытырмліваліся і савецкія гісторыкі: “В XX веке развитие купечества шло по нисходящей линии. Постепенное превращение купеческого звания лишь в атрибут предпринимательской традиции, не представлявшей носителям его почти никаких социальных льгот и привилегий, способствовало тому, что в своей массе именно крупнейшие капиталисты прекращали приобретать гильдейские свидетельства и выходили из состава купечества”⁵⁴.

Аднак было б памылковым пашырэнне дадзенага тэзісу на Беларусь. Тут па-ранейшаму значную ролю адыгрывалі меркаванні не столькі саслоўнага і прэстыжнага характару, колькі эканамічнага і этнічнага. Для прадпрымальнікаў-жыдоў захавалі сваю каштоўнасць магчымасці, якія надавала прыналежнасць да першага гільдзейскага купецтва. Гандлёвая справа ў Беларусі перажыла працэс трансфармацыі не менш складаны, чым яе прамысловасць, транспарт і сельская гаспадарка. Гэта была перабудова на класічнай капіталістычнай аснове. Такую ж складаную эвалюцыю перажылі і непасрэдныя арганізатары камерцыйнага працэсу – беларускія купцы і гандляры. На працягу 19 ст. у Беларусі паступова склалася новая сацыяльная група – прадпрымальнікі. Iх аў'ядноўвала не саслоўнае паходжанне ці маёmasнае становішча, а здольнасць весці справу на асновах рынковай эканомікі. Гэта быў новы тып арганізатораў капіталістычнай вытворчасці з глыбокімі ведамі тэхнікі і тэхналогіі вытворчасці, гатовых несці адказнасць за свае рашэнні, праводзіўшых энэргічную сацыяльную палітыку на сваіх прадпрыемствах і прымаўшых актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці. Пры фармаванні гэтай сацыяльнай катэгорыі выразна выявілася нівеліруючая

лесопромышленников и лесовладельцев по отношению к пересматриваемому торговому договору с Германией. Вильна, 1914; Коробков Х.Г. Экономическая роль евреев в русской лесной торговле и промышленности. Петроград, 1916.

⁵³ Бурышкин П.А. Москва купеческая. Москва, 1991. С. 103.

⁵⁴ Боханов А.Н. Российское купечество в конце XIX - начале XX века // История СССР. 1985. № 4. С. 118.

грамадская роля рыначнай эканомікі. Напрыклад, для ўваходжання ў гэтую группу не было перашкодаў саслоўнага ці этна-канфесійнага харектару.

Валоданне капиталам і заняткі прадпрымальніцтвам ламалі саслоўныя перагародкі Расійскай імперыі. Для прадпрымальнікаў дасягненне эканамічных свабодаў азначала пераадоленне абмежаванняў саслоўна-феадальнай сістэмы самадзяржаўя на шляху да палітычнай свабоды. І гэта было адлюстраваннем агульнасвятой тэндэнцыі. Паўсюдна палітычнай дэмакратыі папярэднічала дэмакратыя рынку. Асноўнымі крыніцамі фармавання буржуазіі Беларусі былі прадстаўнікі шляхецкага і купецкага саслоўяў, у меншай ступені выхадцы з мяшчанаў і сялянаў. Прадпрымальніцтва па свайму вызначэнню прадугледжвае наяўнасць творчага, асабовага пачатку пры вядзенні эканамічнай дзеянасці. Гэтая выснова цалкам падцвярджаецца пры разглядзе гісторыі такіх галінаў эканомікі, як фінансы, гандаль і сельская гаспадарка. Адной з эканамічных рэаліяў 19 ст. стала прызнанне таго, што ў новых умовах таварам стала таксама інцыятыва чалавека. Яна ўяўлялася існасцю прадпрымальніцтва. Менавіта ва ўнікальным досьведзе прадпрымальнікаў найбольш яскрава прайвілія мясцовых, тыповых для Беларусі эканамічных асаблівасці.

Нярэдка фігура прадпрымальніка аб'ядноўвала рысы прадстаўнікоў розных слаёў буржуазіі. Напрыклад, шляхціч Ігуменскага пав. Адам Ельскі з 1887 г. на працягу амаль двух дзесяцігоддзяў быў сябрам Уліковага камітэту Менскага аддзялення Дзяржаўнага банка і адначасова агентам прыватнага Віленскага зямельнага банка. Ён жа разам з братам валодаў маёнткам Гольна ў Гарадзенскай губ. (600 дзес.). Да таго ж яму належала чацвёртая частка механічнага і чугуналіцейнага завода ў Варшаве, зямельны ўчастак і дом у Менску на Падгорнай вул. (зараз вул. К.Маркса). Перад намі ў адной асобе банкір, памешчык, фабрыкант і домаўладальнік⁵⁵.

Значная частка мясцовых прадпрымальнікаў вырасла з асяроддзя пражываючых на беларускіх землях жыдоў – купцоў і мяшчанаў. Паводле перапісу 1897 г., у купецкім саслоўі пяці беларускіх губерняў жыды складалі 84,5%, рускія – 10,7% і толькі 1,7 % былі беларусамі⁵⁶. У той жа самы час жыдоўская буржуазія з'яўлялася ўласнікам больш паловы (51%) фабрык і заводаў. Людзей, прыехаўшых з-за мяжы і рзыкунушых завесці сваю справу на беларускай зямлі, сярод прадпрымальнікаў было адносна няшмат. Аднак у агульнай структуре эканомікі іх прадпрыемствы нярэдка займалі выключочнае месца, дзякуючы і

⁵⁵ Кіштымов А.Ельскіе: опыт сельских хозяев (19 - начало 20 в.) // Дзеля блізкіх і прышласці. Мінск, 1999. С. 114-115.

⁵⁶ Нарысы гісторыі Беларусі ў 2-х частках. Ч. 1. Мінск, 1994. С. 341.

⁵⁷ Кіштымов А.Л. Германскіе капиталы і немецкіе предприниматели ў эканомікі Беларусі XIX-начала XX в. // Беларусіка. Кн. 7. Мінск, 1996. С. 13-21; Кіштымаў А. Удзел замежных

спецыялізацыі вытворчасці, яе маштабам, тэхнічнай і тэхналагічнай дасканаласці. Сярод капиталістаў-іншаземцаў пераважалі выхадцы з Германіі⁵⁷.

Беларуская нацыянальная буржуазія ў другой палове 19 – пачатку 20 ст. знаходзілася яшчэ на стадыі станаўлення і ўяўляла сабой найбольш слабую праслойку мясцовай шматнацыянальнай буржуазіі. Сярод беларусаў не было колькі-небудзь значнага пласту буйной і сярэдняй прамысловай буржуазіі. Часцей беларусы сустракаліся сярод уладальнікаў дробных прадпрыемстваў, размешчаных у сельскай мясцовасці (млыноў, ганчарняў, цагельняў). Пры гэтым традыцыйны падзел буржуазіі на буйную, сярэднюю і дробную носіць даволі ўмоўны характар. Той, хто па сельскіх і местачковых мерках мог лічыцца заможным, у горадзе ці на агульнарасійскім рынку такім не быў. Да таго ж, яго маёмыстан мог істотна змяніцца з бегам часу і не заўсёды дакладна супадаў з грамадскім і палітычным уплывам асобных прадпрымальникаў. Эліту беларускай буржуазіі прадстаўлялі менеджеры – наёмныя ўпраўляючыя капіталістычных прадпрыемстваў. Хаця сам тэрмін – менеджэр – на той час яшчэ не існаваў, можна з дастатковай упэўненасцю гаварыць аб той значнай ролі, якую адыгрывалі ў беларускай эканоміцы дырэкторы фабрыкаў і заводаў, адміністрацыя скарбовых чыгунак, банкіры, упраўляючыя скарбовымі маёнткамі. Менеджеры дзейнічалі як у дзяржаўных, так і ў прыватных галінах эканомікі – у прамысловасці, на транспарце, у аграрным сектары. Яны вылучаліся арганізаторскімі здольнасцямі, адукаций, эканамічным тыпам мыслення.

Калі ў сельскагаспадарчай вытворчасці наёмны ўпраўляючы ў маёнтку, часам іншаземец, быў для Беларусі даволі традыцыйнай фігурай, то ў прамысловасці гэты тып распаўсюджваецца толькі ў парэформенны перыяд. Ад наёмнага ўпраўляючага заставаўся адзін крок да менеджэра, які спалучаў выкананне кіраўнічых функцый з асабістым удзелам у фармаванні і размеркаванні капіталу ў якасці акцыянера альбо ў форме непасрэднага атрымальnika часткі прыбытку. У гэтым сэнсе першым класічным узорам менеджэрыйму на беларускай зямлі з'яўляецца шматгадовая дзейнасць дырэктара-распараадчыка Добрушскай папяровай фабрыкі Антона Ігнатавіча Стульгінскага (1851 – 1915 гг.)⁵⁸.

З часу яго прызначэння ў 1878 г. кіраўніком Добрушскай фабрыкі з яго

прадпрымальникаў і фінансістаў у развіціі прамысловасці і транспарту Беларусі (канец XVIII-пачатак XX ст.) // Штогоднік Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Мінск, 1999. С. 57-63.

⁵⁸ Гл.таксама: Kishtymov A.L. Anton I.Stulginski (1851 — 1915), the First Belorussian Manager // Russian Studies in History. Summer, 1996. Vol. 35. NO. 1. P. 80-88; Киштымов А.Л. Беларусь: опыт социальной деятельности директора-распорядителя Добрушской бумажной фабрики А.И.Стульгинского (80-е годы XIX в.-1915 г.) // Доклады научно-практической конференции “Предприниматели и рабочие: их взаимоотношения. Вторая половина XIX-начало XX веков”. (Вторые Морозовские чтения). Ногинск, 1996. С. 84-90.

імем звязана яе развіццё і пераўтварэнне ў самае передавое прадпрыемства дарэвалюцыйнай Беларусі і лідэра ў сваёй галіне ў імператарскай Расіі. Пад яго кіраўніцтвам фабрыка была рэканструявана і пашырана, машыны па вырабу паперы былі перароблены ці заменены новейшымі канструкцыямі, удасканалена сістэма гідрагатчнічных аб'ектаў, пастаўлены новыя паравыя катлы, уладкаваны новыя механічныя майстэрні. Заробак А.І. Стульгінскага цалкам залежаў ад эканамічных поспехаў фабрыкі і складаў 10% ад яе прыбылку. У 1916 г. на Добрушскай фабрыцы было 1400 рабочых і 45 служачых. Яшчэ з траўня 1894 г. фабрыка перайшла на 8-гадзінны рабочы дзень. Гэта была першая падобная ініцыятыва ў Расійскай імперыі і адна з першых у святовай практыцы. Па прапанове А.І. Стульгінскага ў 1901 г. быў створаны Саюз папяровых фабрыкантаў у Расіі – галіновая прадстаўнічая арганізацыя прадпрымальнікаў. Аўтарытэт А.І. Стульгінскага быў настолькі вялікім, што ён стаў першым старшынём Савета Саюза і на працягу ўсяго свайго жыцця пастаянна перавыбіраўся на гэту пасаду. Антон Ігнатавіч Стульгінскі – прадстаўнік новай сацыяльнай групы менеджэрў, у дзеянасці якога ярка прайвілісія рысы цывілізтарскай ролі бізнеса, “капіталізму з чалавечым тваром”.

Прадпрымальнікі з’яўляліся ключавой фігурай у поспехах беларускай эканомікі. З другой паловы 20 ст. яны сталі аказваць уздзеянне на дзяржаўную эканамічную палітыку не толькі шляхам уласных эканамічных намаганняў, але і праз свае прадпрымальніцкія арганізацыі. Найбольшым уплывам у Беларусі карысталіся таварыстывы сельскіх гаспадароў (існавалі ва ўсіх беларускіх губернях і шэрагу паветаў), з’езды прадпрымальнікаў (фабрыкантаў, суднаўладальнікаў, гандляроў лесам, банкіраў, каміважэрэў) і іх галіновыя арганізацыі (напрыклад, Таварыства вінакурных заводчыкаў Паўночна-Заходняга краю). На пачатку 20 ст. прадпрымальнікі занялі пануючае становішча ў беларускім істэблішменце.

Безумоўна, наша галоўная ўвага была звернута на “топы” ў беларускай эканоміцы. У яе развіцці быў і свой зваротны бок, у апісанні якога беларуская савецкая гісторыяграфія дасягнула прыкметных поспехаў. Аднак ценявыя бакі капіталізму на самай спрабе тлумачацца не тым, што яго было “многа”, а тым, што ”замала”. Лідэры ў рыначнай эканоміцы якраз дэманстравалі магчымыя вышэйшы дасягальны ўзровень яе развіцця. Іх роля заключалася ў стварэнні эканамічнага прэцэдэнта і стымуляцыі астатніх суб’ектаў народнай гаспадаркі.

На пачатку 20 ст. Беларусь, якая размясцілася паміж буйнейшымі прымесловымі цэнтрамі Расійскай імперыі (Пецярбургам, Москвой, Украінай, Царствам Польскім, Рыгай), паспяхова развівала розныя галіны прымесловасці, сельскую гаспадарку, вяла распрацоўку лясных багаццяў, прымала ўдзел у міжнародных эканамічных адносінах. Беларусь аказалася сярод тых рэгіёнаў Расійскай імперыі, якія раней за іншых вычарпалі магчымасці экстэнсіўнага развіцця эканомікі. Яна мела экспартна-арыентаваную вытворчасць, валодала

дастаткова дасканалай для свайго часу рынкавай інфраструктурай і развітай сеткай шляхоў зносін, з канца 19 ст. ў поўнай меры выкарыстоўала стабільнью агульнадзяржаўную валютна-фінансавую сістэму. Патрэбы ўнутранага беларускага рынку часткова пакрываліся за кошт імпарту. Лішак рабочай сілы ў беларускіх губернях шукаў і знаходзіў для сябе працу за межамі Беларусі і Расіі. Асобныя галіны беларускай эканомікі развіваліся коштам іншаземных інвестараў.

Пачатак 20 ст. выбраны намі ў якасці храналагічнай мяжы не выпадкова. З аднаго боку, Першая святовая вайна і наступныя гістарычныя падзеі падвялі рысу папярэдняму цыклу эканамічнага развіцця, які можна назваць “першай індустрыйлізацыяй” Беларусі. З другога боку, менавіта тады быў створаны эканамічны падмурек, які значна трансфармаваўся ўжо пазней, у новых гістарычных умовах. “Да гэтага агляду трэба было-бы дадаць факты, якія выдзеляюць этнографічны тып беларуса – самабытны і адменны ад других народнасцей, тып чыстага славяніна – а таксама факты, якія паказваюць эканамічную абасобленасць Беларусі”, – так пачынае М.В.Доўнап-Запольскі апошні абзац, сваіх славутых “Асноваў Дзяржаўнасці Беларусі”. Але прыводзіць факты гісторык не стаў, будучы ўпэўненым, што і без іх зразумела: “Народ, у якім гістарычна вытварылася здольнасць жыцця і жыццёвая сіла, будзе заўсёды бароцца і барапіць свае права, а, значыць, можа нарушаць агульны спакой датуль, пакуль ня будуць здаволены яго нацыянальныя патрэбы, права і дамаганні забеспечаныя яго нацыянальнага быту”⁵⁹. Адзначым, што М.В.Доўнап-Запольскі лічыў бяспрэчным наяўнасць у Беларусі “еканамічную абасобленасці”, і “нацыянальнага быту”, інакш кажучы, наяўнасць сваіх беларускіх эканамічных рысаў і сваёй беларускай народнай гаспадаркі. Яны б забяспечылі станаўленне нацыянальнай дзяржавы, але адначасна самі патрабавалі яго абароны і пратэкцыі.

Размова пра ўзаемныя ўплывы дзяржаўной эканамічнай палітыкі і прыватнай эканамічнай ініцыятывы гэта, па вялікаму рахунку, размова пра фармаванне эканамічных прыярытэтаў той ці іншай краіны. Менавіта ў гэтай сферы, у ходзе ўзаемадзеяння прыватнага прадпрымальніцтва і дзяржаўной улады магла б нарадзіцца мадэль нацыянальнай эканомікі. Аднак палітычны запавет гісторыка не быў рэалізаваны. На пачатку гэтага артыкула мы задалі пытанне: “Ці была падрыхтаванай беларуская эканоміка да беларускай дзяржаўнасці?” Услед за гэтым было б лагічна задаць і пытанне: “Ці ёсьць яе “віна” ў tym, што гэта дзяржаўнасць не адбылася?” Але гэта ўжо тэма для асобнага даследавання, якое патрабуе, у першую чаргу, разгляд эканамічных поглядаў творцаў і тэарэтыкаў беларускай дзяржаўнасці.

Нельга сказаць, што Беларусь цалкам засвоіла праграму класічнага

⁵⁹ Доўнап-Запольскі М.В. Асновы Дзяржаўнасці Беларусі. Выд. 2-е. Вільня, 1919. С. 14.

капіталістычнага універсітета. Але тое, што яе народы перад пачаткам святой бойні прашлі добрую школу капіталізму з'яўляеца бяспрэчным. Такім чынам, эканамічны падмурак у Беларускага Дому на пачатку 20 ст. існаваў, не хапала толькі ўласнай дзяржаўнай надбудовы. На жаль, у свой час беларусам не ўдалося рэалізаваць свой эканамічны пагэнцыял у рамках нацыянальнай дзяржавы. Амаль праз стагоддзе Беларусь ізноў апынулася ў падобнай гістарычнай сітуацыі – крах імперыі і наяўнасць парадайнальна някепскіх стваральных эканамічных умоваў для самастойнага ўваходжання ў световую супольнасць. І зноў гэты гістарычны шанец не быў выкарыстаны.

Пасляслоўе рэдактара

Аналітычны і надзвычай інфарматычны артыкул сп. Андрэя Кіштымава, здаецца, ў роўнай ступені выяўляе як важкасць так і недастатковасць “еканамічнага падыходу” да высвялення праблемы стварэння беларускай нацыянальнай дзяржавы ў пачатках 20 ст.

Як паказала гістарычная практыка, поспех гэтай справы залежаў ад пазаеканамічных чыннікаў, напрыклад, ад развіцця геапалітычнай сітуацыі ці супяречнасцяў і сутыкненняў магутных зношнепалітычных сілаў, ад (і гэта вельмі важна) заангажаванасці сацыяльнай і інтэлектуальнай эліты ў справу будаўніцтва і абароны беларускай дзяржавы. З апошнім было далёка не найлепей па прычыне эканамічнай слабасці і нешматлікасці нацыянальна свядомай эліты.

Асноўнае пытанне, паставленае аўтарам у пачатку артыкула: “Ці была падрыхтавана беларуская эканоміка да беларускай дзяржаўнасці?”, гэтаксама як і адказ на яго ў канцы, выступаюць як рытaryчныя, паколькі адсутнічаюць крытэрыі падобнай эканамічнай “падрыхтаванасці” альбо “непадрыхтаванасці”. Ці можна тлумачыць падрыхтаванасцю эканомікі поспех у стварэнні летувіскай, латышскай, эстонскай, фінскай дзяржаўнасці? Ці няўдача ўкраінцаў тлумачыцца “непадрыхтаванасцю” эканомікі Украіны?

Сумняваючыся ў правамернасці пастановкі падобных пытанняў, нельга не прызнаць адметнасці і грунтоўнасці аўтарскага аналізу развіцця эканамічнай сітуацыі на этнічных беларускіх землях ў 19 - пачатку 20 ст.

Як працяг тэмы ў раздзеле “Документ” змешчаны рэферат Антона Луцкевіча (1917 г.) “Эканамічная эвалюцыя і беларускі рух”.

Аляксандар Краўцэвіч

Адміністрацыйныя падзелы Польшчы ў 20 ст.

Адміністрацыйны падзел краіны з'яўляецца часткай сістэмы функцыянявання ўлады. Кіраўніцтва кожнай дзяржавы імкнецца да такога фармавання прасторы, якое паблегчыла б панаванне над ёй, а ў найноўшыя часы палепшала жыццё жыхароў асобных рэгіёнаў. Падзел дзяржавы на меншыя адміністрацыйныя адзінкі адбываецца, з аднаго боку, адпаведна фізічна-геаграфічным умовам, з другога – адпаведна палітычным інтэрсам пануючых элітаў. Першым у Еўропе адміністрацыйным падзелам быў, несумненна, падзел Рымскай імперыі на правінцыі. Аднак, частка з іх, размешчаная пры межах, мела адрозны ад іншых харктар. Наступныя ўнутраныя межы паўсталі ў імперыі Карла Вялікага, калі па дамове ў Вердэне яна была падзелена на тры незалежныя часткі для нашадкаў Карла. Адміністрацыйныя межы функцыяновалі ва ўсёй Еўропе, у тым ліку ў польскай дзяржаве ад самых яе пачаткаў.

Яшчэ перад вяртаннем незалежнасці ў 1918 г. з'явіліся чарговыя ідэі адміністрацыйнага падзела Польшчы. Паводле міра Германіі з Украінай, падпісаным у Бярэсці, першая признала за Украінай былую Холмскую губ., аддаючы ёй польскія землі. Аднак утварэнне незалежнай Польшчы і стабілізацыя яе межаў у выніку вайны амаль з усімі суседзямі прывяло да фармавання новай тэрыторыі II Рэчы Паспалітай. (гл. мал. 1).

Паводле ўставы ад 1 жніўня 1919 г. на тэрыторыі былой прускай, акупацый часоў падзелаў Рэчы Паспалітай з'явіліся два ваяводствы – Паморскае і Пазнаньскае. Устава ад 2 жніўня таго ж году стварыла на тэрыторыі былога Царства Польскага пяць ваяводстваў (Беластоцкае, Келецкае, Люблінскае, Лодзьскае і Варшаўскае) і асобную акругу сталічнага горада. Чарговая ўстава ад 15 ліпеня 1920 г. утварыла Сілезскае ваяводства, а яшчэ адна са снежня таго ж года абвясціла стварэнне чатырох ваяводстваў на тэрыторыі былой аўстрыйскай акупацый – Кракаўскага, Львоўскага, Станіславаўскага і Тарнопальскага. У лютым 1921 г. на ўсходніх землях, занятых Польшчай паводле Рыжскай дамовы, былі ўтвораныя чарговыя тры ваяводствы – Наваградскае, Палескае і Валынскае. У снежні таго ж году з'явілася астатніе з усіх 16 ваяводстваў – Віленскае. Такім чынам, скончылася ўвядзенне часовага, як усім здавалася, адміністрацыйнага падзела краіны на ваяводствы і паветы, які, аднак, трymаўся да пачатку Другой святавай вайны і функцыянуваў са шматлікімі, хоць і нязначнымі зменамі, да 1975 г. (гл. табл. 1).

Гэты адміністрацыйны падзел значна адрозніваўся ад часоў першай Рэчы Паспалітай. Новыя адносна невялікія ваяводствы не былі ў стане вырашыць задачы гаспадарчага развіцця і ў выпадку патрэбы значных інвестыцый былі вымушаныя спадзявацца на цэнтр. З іншага боку, некаторыя сярэднія па памерах гарады сталі цэнтрамі ваяводстваў значна большых за іх рэгіён. Разам са значнымі

Табліца 1.

Адміністрацыйны падзел II Рэчы Паспалітай у красавіку 1939 г.

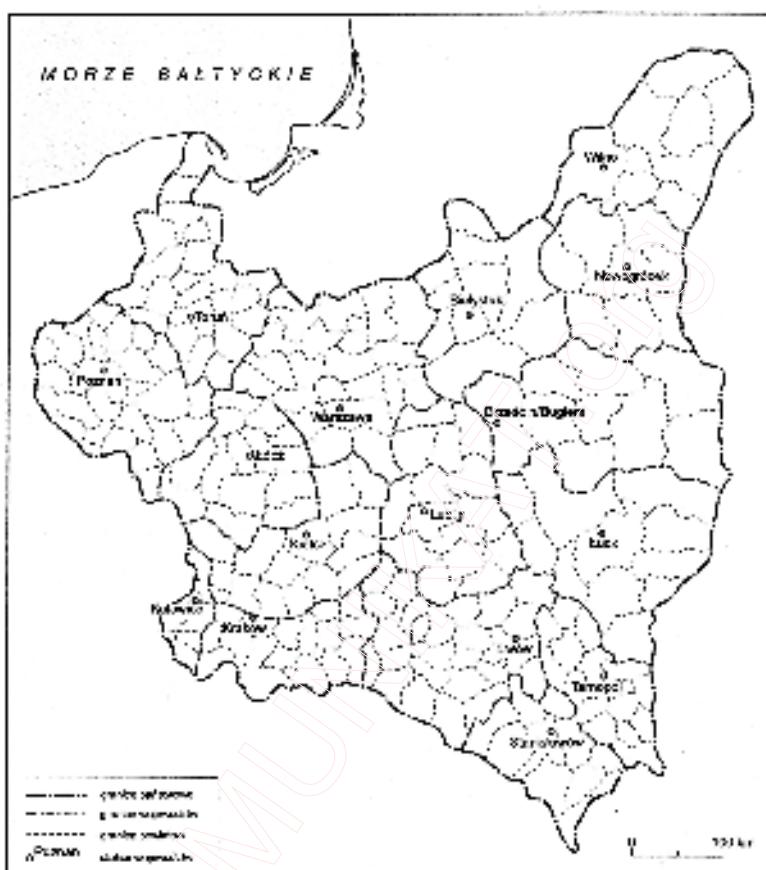
Ваявостка	Ваяводскій штат	Колькасць адміністрацыйных адміністаратураў				Плошча у тыс. км. кв.
		Пакеты	Гарады	Ваяводых губерній	Троіцціны	
Варшава	Варшава	4	1			0,14
Беластоцкое	Беласток	10	35	120	3477	36,9
Бескоцкое	Бескоц	18	37	175	3668	33,2
Брэсцкое	Брэст	18	47	198	1797	17,6
Люблинское	Люблін	16	29	118	3259	26,6
Львоўскіе	Львіў	27	58	258	1137	18,4
Лодзинское	Лодзь	15	39	137	3926	20,4
Малыгінское	Малыгін	8	10	87	1717	23,9
Мажыцкое	Мажыцы	9	12	79	1785	36,7
Полоцкое	Торунь	28	64	234	2872	28,7
Познаньскіе	Познань	29	100	237	3644	28,1
Станіславаўскіе	Станіславаў	12	28	119	911	16,9
Слуцкое	Касцінцы	11	25	163		8,1
Тарнопальскіе	Тарнопаль	17	36	169	1215	16,5
Варшава	Варшава	22	53	293	6411	31,7
Вільня	Вільня	9	15	96	880	29,0
Вільненскіе	Луцк	11	22	103	2740	35,7
Усё Польшчу	-	264	611	3195	40533	389,720*

* разам са здабытым у 1938 г. Заользем

Крыніца: Mały Rocznik Statystyczny Polski, wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Londyn, 1941. S. 2.

асяродкамі з па-над рэгіянальным статусам (Варшава, Лодзь, Львоў, Познань, Кракаў, Вільня) і з колькасцю жыхароў болей за 200 тыс. ваяводскімі цэнтрамі сталі гарады з колькасцю жыхароў меней за 100 тыс. (Тарнопаль, Станіславаў, Наваградак, Торунь, Луцк, Бярэсце і Кельцы). Затое шэраг вялікіх гарадоў – Роўна, Радам, Быдгащч, Чэнстахова – мелі статус павятовых цэнтраў. Падзел Польшчы на 16 ваяводстваў, як кожны з такіх падзелаў, меў як сваіх прыхільнікаў, так і праціўнікаў. Ужо ў 1921 г. А.Эрдман прапанаваў правесці змены ў адпаведнасці з геаграфічнымі ўмовамі, гаспадарчай структурай і ўлікам гістарычнага падзелу польскіх земляў¹. Аднак гэтыя пропанаванія не змянілі існуючай структуры а толькі прадугледжвалі ўтварэнне чатырох новых ваяводстваў (Калішскага, Куйўска-Паморскага, Падляшскага і Перамышльскага) і ліквідацыю ваяводства Тарнопальскага. Пропанавалася таксама змяніць назвы ваяводстваў, а ў некаторых выпадках іх цэнтры.

¹ Langrod J.S. Ze studiyw nad podzialem administracyjnym pacstwa // Krakyw stolic№ kresyw południowo-zachodnich. Krakyw, 1930. S. 118.

Малюнак 1. Адміністрацыйны падзел II Рэчы Паспалітай у 1923 г.

У 1923 г. чарговы праект, прадстаўлены створанай урадам камісіяй па адміністрацыйнай рэформе, прадугледжваў стварэнне ваяводстваў з колькасцю жыхароў па 400-500 тыс. Прапаноўвалася ліквідаваць Наваградскае ваяводства, падзяліўшы яго паміж Віленскім і Палескім. Каб сцерці межы даўніх падзелаў Рэчы Паспалітай, якія супадалі з ваяводскімі межамі, планавалася змена апошніх². Істотнай зменай павінна было стаць дапасаванне новых ваяводскіх межаў да граніц гаспадарчай акругі ваяводскага цэнтра, што прывяло бы да стварэння ваяводстваў рознай величыні. У гэтым праекце ўздымаўлася важная проблема ўзгаднення адміністрацыйнай структуры з тэрытарыяльнымі

² Podział administracyjny państwa. Warszawa, 1929. S. 62.

структурамі асобных міністэрстваў. Аўтары лічылі абавязковым, “каб падзел на ваяводствы быў па магчымасці аднолькава спрыяльны для ўсіх міністэрстваў, каб іх акругі пакрываліся ці ўмяшчаліся ў межах ваяводстваў”³.

Перад вайной у 1939 г., нягледзячы на дробныя змены, Польшча мела 16 ваяводстваў паводле адміністрацыйнага падзелу 1923 г. Гэты падзел захаваўся і ў пасляваеннай Польшчы, тэрыторыя якой змянілася пасля адыходу да СССР земляў на ўсходзе і далучэннем да Польшчы т.зв. “вернутых земляў” на поўначы і заходзе, і функцыянаваў да 1975 г. Кароткачасовы, гвалтоўны адміністрацыйны падзел у 1939-1945 гг., праведзены СССР і Трэцім рэйхам, не паўплываў на ўтварэнне новых эканамічных сувязяў. Галоўныя падзеі, звязаныя са зменай тэрытарыяльнай структуры краіны, адбыліся пасля заканчэння вайны.

Адміністрацыйны падзел Польшчы ў 1945-1998 гг.

Пасля заканчэння Другой святавай вайны адпаведна з Патсдамскай канферэнцыяй быў змененыя межы большасці дзяржаваў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Ініцыятарам тых зменаў стаў Савецкі Саюз. Тэрытарыяльныя страты панеслі Фінляндывія, Польшча, Венгрыя, Чэхаславакія, Румынія і найбольш Германія, падзеленая на чатыры зоны акупацыі. Значныя тэрытарыяльныя страты панесла Польшча, хоць і ўдзельнічала ў парадзе перамогі ў Берліне⁴. Ужо ў дакументах Ялцінскай канферэнцыі была часткова акрэслена пасляваенная польская мяжа: “Кіраўнікі трох народаў лічаць, што ўсходняя мяжа Польшчы павінна пралягаць уздоўж лініі Керзана з адхіленнямі ад яе ў некаторых акругах ад 5 да 8 км на карысць Польшчы. Польшча павінна атрымаць значны тэрытарыяльны прырост на поўначы і заходзе. У адпаведным часе будуть выслушаныя меркаванні новага польскага ўрада Нацыянальнага Адзінства”. У той жа час Чырвоная Армія, уступіўшая на тэрыторыю Трэцяга Рэйха, перадавала ўладу польскай адміністрацыі. На Одэры і Нісе Лужыцкай змагаліся дзіве польскія арміі, чыя прысутнасць павінна была нагадаць пра пястайскае мінулае гэтых земляў.

Падчас канферэнцыі ў Патсдаме быў прынятый канчатковыя, як потым аказалася, рашэнні адносна польскіх заходніх межаў і далучаных да польской дзяржавы земляў Трэцяга Рэйха. Паводле рашэння Іосіфа Сталіна, да Польшчы быў далучаныя землі, размешчаныя на заход ад даваеннай мяжы да рак Одэра і Нісы Лужыцкай. Пасля кансультаций з Часовым урадам Нацыянальнага Адзінства дадалі яшчэ Шчэцін з востравам Волін і ўсходнія часткай вострава Узnam.

³ Podział... S. 65.

⁴ Raczyński M., Wendt J. Granice Polski w 20 w. // Kwartalnik Geograficzny. 1999. Nr. 3(11). S. 22-23.

У патсдамскіх дакументах запісана: “Тры кіраўнікі вялікіх дзяржаваў пагадзіліся на tym, што першым адбудзеца канчатковае акрэсленне заходніх мяжы Польшчы, былыя нямецкія землі на ўсход ад лініі, ідучай ад Балтыскага мора на захад да Свінаўсьці, і адтуль уздоўж ракі Одэр да ўпадзення заходніх Нісы і ўздоўж Нісы да чэхаславацкай мяжы, уключна з той часткай Усходній Прусіі, якая не знаходзіцца пад кіраваннем савецкай адміністрацыі, а таксама з тэрыторыяй Вольнага горада Гданьска, згодна з дамовай, заключанай на гэтай канферэнцыі, будучы кіравацца адміністрацыяй польскай дзяржавы і не павінны лічыцца часткай савецкай зоны акупацыі Германіі”. Аднак, нягледзячы на выразна акрэслены кірунак мяжы, выявілася, што трэба вырашыць некалькі істотных праблемаў па яго ўдакладненню. Пачаткова Саветы ўключылі ў свою зону кіравання Беласток, сцвярджаючы, што лінія Керзона праходзіць на захад ад гэтага горада. Пасля ўмяшальніцтва Сталіна горад быў перададзены Польшчы.

16 жніўня 1945 г. Эдвард Асобка-Мараўскі і Вячаслаў Молатаў падпісалі дамову, якая рэгулявала лінію мяжы на ўсходзе. Аднак прапановы польскага боку пра перадачу Польшчы ўсёй Белавежскай пушчы, абмен Калініградскай вобл. на Шчэцін з астравамі Волін і Узnam, дзе і так да 1947 г. было савецкае кіраванне, ці абмен Шчэціна на Львоў не знайшлі падтрымкі Сталіна. Канчатковае ўсталяванне

Табліца 2.

Баланс тэрытарыяльных стратаў і набыткаў Польшчы пасля 1945 г.

	Страніца	Атрымала	Розніца
Тэрыторыя	181 тыс. кв. км	101 тыс. кв. км	- 80 тыс. кв. км
Насельніцтва	12 млн. чал.	8,2 млн. чал.	- 3,8 млн. чал.
Ужытковыя землі	10,5 млн. га	6 млн. га	- 4,5 млн.
Лісы	4,1 млн. га	2,3 млн. га	- 1,8 млн.

Крыніца: апрацаванне аўтара.

Пасля Другой святавай вайны Польшча атрымала шырокі доступ да Балтыскага мора. Даўжыня марской мяжы ад Германіі на востраве Узnam да СССР склала 528 км. У склад Польшчы ўвайшлі таксама заходняя частка Віслянскага і ўсходняя частка Шчэцінскага заліва.

Паўднёвая мяжа Польшчы ў 1945 г. чарговы раз стала повадам канфлікту з Чэхаславакіяй. Паколькі канферэнцыя ў Патсдаме не прыняла рашэння ў справе паўднёвой польскай мяжы, то польскі бок акрэсліў яе паводле становішча на 1939 г., якое ўтварылася пасля падзелу Чэхаславакіі. Аднак чэхі не толькі не

прызнавалі таго падзелу, але яшчэ дамагаліся ўключэння ў сваю дзяржаву Клодскай катлавіны. Калі ў 1945 г. чэская армія заняла ўсю Цешынскую Сілезію, контранаступ польскага войска пад камандай Канстанціна Ракасоўскага прывёў да вяртання становішча з 1920 г.

Такім чынам, пасля заканчэння Другой сяявовай вайны Польшча страціла свае ўсходнія землі са Львовам і Вільняй, уключаныя ў Летувіскую, Беларускую і Украінскую савецкія рэспублікі. Затое Польшча атрымала даўнія пястоўскія землі, Сілезію з Вроцлавам і Памор'ем з Гданьскам і Шчэцінам, а таксама частку німецкай Усходняй Пруссіі з Ольштынам. Тэрытарыяльныя змены прымусілі ўвесці новы адміністрацыйны падзел краіны, каб асвоіць атрыманыя землі на поўначы, заходзе і паўднёвым заходзе, названыя з прапагандысцкіх меркаванняў “вернутымі землямі”.

Кірунак заходняй польскай мяжы быў пацверджаны толькі пасля заканчэння халоднай вайны і аб'яднання Германіі. Ужо 6 сакавіка 1950 г., праз паўгода пасля ўтварэння ГДР быў падпісаны дагавор аб межах. Але заключэння падобнай дамовы з ФРГ Польшча чакала наступныя 20 гадоў. Толькі ў снежні 1970 г. дамова, падпісаная канцлерам Вілі Брандтам, нармалізавала польска-німецкія адносіны і пацвердзіла мяжу па Одру і Нісе Лужыцкай. Аднак праблема межаў, прызначаных абодвумя німецкімі дзяржавамі, з фармальна-юрыдычнага пункту гледжання магла быць узноўлена, паколькі да аб'яднання Германіі з ёю не быў заключаны мірны дагавор. Толькі пасля пераменаў у СССР, пасля страсбургскай заявы Міхаіла Гарбачова ў ліпені 1989 г. аб неўмяшанні ва ўнутраныя справы саюзнікаў, пасля падзення берлінскага муру і канферэнцыі “2 + 4” з удзелам польскага боку парламенты Усходняй і Заходняй Германіі 21 чэрвеня 1990 г. прызналі непарушнасць межаў з Польшчай. Пасля аб'яднання Германіі (3.10.1990 г.) адбылося падпісанне польска-німецкага трактату аб добрасуседстве і супрацоўніцтве (17.06.1991 г.), які канчаткова ўрэгуляваў справу прыналежнасці да Польшчы земляў, атрыманых ёю пасля заканчэння Другой сяявовай вайны. Чарговыя трактаты па ўрэгулюванню межаў былі падпісаныя з нашымі новымі суседзямі пасля 1990 г.

Пасля 1945 г. у выніку рашэнняў вялікіх дзяржаваў Польшча страціла землі на ўсходзе, менавіта, бытых Віленскага, Наваградскага, Палескага, Валынскага, Станіславаўскага, Тарнопальскага ваяводствы і часткі ваяводстваў Беластоцкага, Львоўскага і Люблінскага. З шасці гарадоў з колькасцю жыхароў больш 200 тыс. (на 1939 г.) за межамі Польшчы засталіся два – Вільня і Львоў. На “вернутых землях”, атрыманых як бы узамен, а таксама на астатнія тэрыторыі дзяржавы патрэбна было ўвесці новы адміністрацыйны падзел, каб арганізаваць функцыянаванне ўлады і гаспадаркі. Уведзены ў 1945 г. падзел уключаў 14 ваяводстваў, захаваўшы ў змененых межах даўнія ваяводствы: Варшаўскага,

Лодзьскае, Келецкае, Кракаўскае, і, адначасова, значна змяніўшы межы Люблінскага і Беластоцкага ваяводстваў. Новастворанае Жэшаўскае ваяводства ўключала частку даўняга Львоўскага. Павялічыліся ў заходнім кірунку Катавіцкае і Познаньскае ваяводствы. Цэнтр Паморскага ваяводства перанеслі з Торуня ў Быдгашч. У ім паменішылася колькасць паветаў, уключаных у новае Гданьскае ваяводства, складзенае з землі ў былога Вольнага горада Гданьска. На захадзе і поўначы былі створаныя тры буйныя адміністрацыйныя акругі – Ольштынская, Шчэцінская і Вроцлаўская.

Ужо ў наступным годзе адбыліся змяненні межаў паміж ваяводствамі. Тры адміністрацыйныя акругі замянілі на ваяводствы. Шчэцінскае ваяводства было павялічана коштам некалькіх паветаў Гданьскага і Паморскага. У 1946 і 1947 гг. началася распрацоўка рэалізаванага пазней Першага дзяржаўнага плану, які ўпершыню прадугледжваў упарадкаванне ўсёй краіны. Адным з яго прынцыповых палажэнняў з'яўляўся тэзіс, "што адміністрацыйна-рэгіональны падзел Польшчы павінен быць скарэктаваны і ўзгоднены са структурай расселення насельніцтва"⁵. Гэта азначала выкарыстанне іерархічнай структуры населеных пунктаў для ўтварэння адміністрацыйнай структуры. Была паставлена істотная праблема колькасці іерархічных узроўняў тэрытарыяльных адзінак. Творца класічнай тэорыі расселення В.Хрысталер выдзеліў у 1933 г. сем такіх узроўняў⁶. Такім чынам, пры тэрытарыяльных і адміністрацыйных падзелах краіны была ўведзена праблема выбару двухузвороўневага падзелу (у 1975-1999 гг.), трохузвороўневага (у II Рэчы Паспалітай, у 1945-1975 гг.) або прапанаванага ў некаторых даследаваннях чатырохузвороўневага адміністрацыйнага падзелу краіны.

Адміністрацыйная структура, пропанаваная ў Першым дзяржаўным плане, была набліжаная да канцэпцыі Хрысталера. Але да сяміувзоўневага падзелу сеткі паселішчаў дадалі найніжэйшы ўзровень квартал (zespoł domów) і найвышэйшы сталіцу дзяржавы⁷. Пасля заканчэння шасцігадовага плану, у якім выразна пазначыўся прымат палітыкі над тэрытарыяльным планаваннем, у 1958-1963 гг. з'явіліся чарговыя канцэпцыі адміністрацыйных падзелаў краіны з розным акрэсленнем лічбы ўзроўняў сеткі паселішчаў. Аднак амаль усе аўтары згаджаліся з неабходнасцю ўзгаднення іерархічнай структуры адміністрацыйных адзінак з іерархічнай сеткай паселішчаў. Урэшце паўстала тыповая для Польшчы праблема выбару гарадоў, якія б сталі рэзідэнцыямі ўладаў новых ваяводстваў.

⁵ Piskozub A. Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Wrocław, 1987. S. 211.

⁶ Christaller W. Die Zentralen Orte in Süddeutschland // Eine ekonomisch-geographie Untersuchung über die Gesetzmäsigkeit der Vorbereitung und Entwicklung der Siedlungen mit stadtischen Funktionen. Jena, 1933.

⁷ Порownaj szerzej: Dziewoński K., Wejchert K. Zagadnienia osadnicze // Planowanie przestrzenne. Plan Krajowy I. Warszawa, 1947.

Існаванне, паводле тэорыі Хрысталера, невялікай колькасці паселішчаў вышэйшага ўзроўню прыводзіць да ўтварэння сама болей 8-10 ваяводстваў у выглядзе макраэгіёнаў. Калі прыніѧць за аснову наступны ўзровень, то лічба ваяводстваў узрастает амаль да 30. У Першым дзяржаўным плане іх было запісана 29. Аднак пры фармаванні тэрытарыяльнай структуры ў краіне з аднапартыйнай сістэмай кіравання эканамічны разлік рэдка бярэцца пад увагу, часцей дамінуюць палітычныя інтэрэсы.

Пропановам Першага дзяржаўнага плану часткова адпавядалі змены з 1949-1950 гг. З'явіліся троі новыя ваяводствы: Кашалінскае, утворанае з падзеленага Шчэцінскага, Апольскае – з заходняй часткі Катавіцкага і Зеленагурскага – з заходняй часткі Познаньскага і паўночна-заходняй часткі Вроцлаўскага. Колькасць ваяводстваў узрасла да 17. Цэнтры новых ваяводстваў Кашалін, Аполе і Зелёна Гура налічвалі меней за 50 тыс. жыхароў, што стварала значныя разбежкі паміж прынятай іерархічнай структурай паселішчаў і адпаведнай ёй тэрытарыяльнай структурой. Разам з ваяводскімі гарадамі з насельніцтвам у некалькі сот тысяччыара чалавек з'явіліся ваяводскія цэнтры, якія былі роўныя павятовым гарадам іншых ваяводстваў. Адначасова два гарады (Варшава і Лодзь) атрымалі права гарадскіх ваяводстваў, а ў 1957 г. падобныя права атрымалі яшчэ троі – Кракаў, Познань і Вроцлаў. Падзел краіны на 17 ваяводстваў утрымаўся да тэрытарыяльнай рэформы 1975 г. Важней зменай было перайманне ўлады партыйнымі інстанцыямі і іх кіраванне праз ваяводскія камітэты.

Тэрытарыяльны падзел, уведзены ў 1945 г., прадугледжваў функцыянаванне трохузроўневага падзелу адміністрацыі – на ваяводствы, паветы і гміны. Апошняя, існаваўшыя яшчэ ў ІІ Рэчы Паспалітай, да 1950 г. заставаліся асноўнымі адзінкамі мясцовага самакіравання. У 1950 г. у якасці ніжэйшага ўзроўню дзяржаўных органаў былі ўведзены Нацыянальныя Рады. Гміна стала ніжэйшай тэрытарыяльнай адзінкай з устаноўленымі органамі дзяржаўнай улады. Пасля ліквідацыі гмінаў у 1954 г. замест іх былі ўтвораны грамады і мікрараёны (*osiedla*). У 1973 г. гміна (2345) вярнулася ў якасці ніжэйшай тэрытарыяльнай адзінкі, аднак у сельскай мясцовасці яна была падзелена яшчэ на солтысты. Органам дзяржаўнай улады ў гміне была Нацыянальная Рада гміны, а яе кіраўнік выконваў функцыі прадстаўніка дзяржаўнай улады.

Гэты трохузроўневы адміністрацыйны падзел з 17 ваяводствамі хутка стаў аб'ектам сур'ёзной крытыкі з боку планавікоў, географаў і гісторыкаў, тым больш, што прынятая назвы асобных ваяводстваў выразна рознілася ад гістарычнага падзелу краіны на рэгіёны, а таксама ад існуючага падзелу на гаспадарчыя раёны. Аднак па вядомых прычынах адкрытая дыскусія пра уведзены урадам і партыйй адміністрацыйны падзел краіны да сямідзесятых гадоў была немагчымай. Таму ў бібліяграфіі таго часу часта замест тэрміну “адміністрацыйны падзел”

Малюнак 2.

Адміністрацыйны падзел Польшчы на 17 ваяводстваў у 1950-1975 гг.

сустракаецца выраз “рэгіянальны падзел”.

Нягледзячы на шматлікія канцэпцыі мадэрнізацыі адміністрацыйнага падзелу краіны, менавіта партыйны апарат, а не вынікі планавых даследаванняў, прагнозы гаспадарчага развіцця ці патрэбы гаспадаркі, прычыніліся да яго змены. Пасля падзеяў снежня 1970 г. першага сакратара ЦК ПАРП Уладыслава Гамулку замяніў першы сакратар сілезскага ваяводскага камітета Эдвард Герэк. Праз некалькі гадоў у сітуацыі нарастаючага крызысу, замаскіраванага актыўнай прапагандай поспехаў, ЦК прыняў рашэнне аб змене адміністрацыйнага падзелу краіны. Афіцыйнай прычынай была нарастаючая дыспрапорцыя паміж існуючай трохуздруйневай сістэмай адміністрацыйнага падзелу і патрэбамі сучаснай дзяржавы. Паколькі 6-7 “вялікіх макраргіёнаў” у складзе калі 30 паветаў былі б занадта моцнымі ў адносінах з цэнтрам, быў падрыхтаваны падзел на малыя ваяводствы, залежныя ад цэнтральнай улады ў большасці гаспадарчых справаў. У прапанаваным В.Кавальцам праекце з’явілася аж 90 ваяводстваў – найбольшая тэарэтычна магчымая колькасць новых малых ваяводстваў, цалкам залежных ад цэнтра ў фінансавых справах. Іншыя прапановы мелі на ўвазе ўтварэнне 30-33 ваяводстваў, аднак, пад моцным націскам партыйнага апарату было абвешччана стварэнне большай іх колькасці. Гэтаму спрыяла пазіцыя ЦК на чале з Э.Герэкам. Апошні добра памятаў, што прыйшоў да ўлады, дзякуючы падтрымцы ўплывовых рабочых асяродкаў з Верхнім Сілезіем мясцовых партыйных камітетаў. Аслабленне эканамічна моцных ваяводстваў (Гданьскага, Варшаўскага, Познаньскага) змянішала значэнне ваяводскіх першых сакратараў, якія маглі скласці канкурэнцыю Герэку і яго камандзе. Утварэнне значнай колькасці невялікіх ваяводстваў выклікала падзел палітычных уплыўваў, улады і грошай паміж шматлікімі і адносна слабымі партыйнымі органамі ў новаствораных ваяводствах.

Гэтым замерам адпавядалі працы па тэарэтычнаму абурнаванню падзелу краіны на малыя ваяводствы. Лозунгам было: “Цэнтралізацыя павету, дэцэнтралізацыя ваяводства”. У новай двухуздруйневай структуры паветы планавалася ліквідаваць. Іх кампетэнцыі забіралі ваяводскія ўлады, г.з., многія функцыі мясцовай улады пераходзілі да структуры вышэйшага ўзроўню, што аддаляла жыхароў ад рэальнага ўдзелу ў грамадскім жыцці. Тое саме адбылося ў малых ваяводствах, насуперак прынятай тэзе “дэцэнтралізацыі”. Частка функцый улады “вялікіх ваяводстваў” перайшла на вышэйшы ўзровень міністэрстваў і дубліруючых іх структураў ПАРП і саюзных партый. Другая частка ўладных функцый засталася ў кампетэнцыі ваяводстваў, аднак па прычыне аддалення ўлады ад жыхароў і тыповага для сацыялістычнай сістэмы нежадання ўлады лічыцца з грамадзянамі не палепшила сітуацыю. Акрамя таго знікла магчымасць апеляцыі да ваяводскіх уладаў пры нязгодзе з рашэннямі ўлады павятавай. Новы адміністрацыйны ўклад, цесна звязаны з партыйнымі структурамі, не даваў магчымасці эфектуўнай апеляцыі да ЦК ПАРП і адпаведнага міністэрства. Такім

простым спосабам рэформа адміністрацыі, якая тэарэтычна “збліжала” ўлады і партыю да чалавека, прывяля да цэнтралізацыі прыняцця важнейшых рашэнняў у апараце ЦК ПАРП. Адначасова ўсе астатнія рашэнні, лакальныя для дзяржавы і найважнейшыя для мясцовых жыхароў, пакідаліся ваяводскому партыйнаму апарату. Па зразумелых прычынах, вынікаючых з палітычнай дэтэрмінацыі новай рэформы, калі эканамічныя фактары ўлічваліся толькі пры адпаведнасці іх лінii партыі, уведзены адміністрацыйны падзел ад самага пачатку быў крытыкаваны і тым мажней, чым слабейшай становілася рэпресіўная сістэма ўладаў⁸.

Малюнак 3. Адміністрацыйны падзел Польшчы пасля 1975 г.

Крыніца: Апрацаванне аўтара.

⁸ Podział administracyjny kraju. Poglądy i opinie // Biuletyn KPZK PAN. Warszawa, 1984. Nr. 126.

Адной з важнейшых падставаў для крытыкі было ўвядзенне новай сістэмы без шырокай грамадскай кансультацыі і сур'ёзных навуковых даследаванняў, што ўвогуле адпавядала сістэме функцыяновання партыйнай улады, але не магло быць падтрымана грамадскасцю, а тым больш спецыялістамі (планавікамі, эканамістамі і географамі). Гарадскія ваяводства (Варшаўскае, Лодзьскае і Кракаўскае) з-за сваіх невялікіх памераў пераразалі існуючыя камунікацыйныя сувязі, а іхня прыгарады падпрарадкоўваліся часта іншаму адлегламу ваяводскому цэнтру. Наступствам утварэння гарадскіх ваяводстваў было ўзнікненне прасторавай “пусткі” паміж моцнымі асяродкамі, як у выпадку Варшавы і Лодзі, што прывяло да ўтварэння паміж імі ваяводства з цэнтрам у Скерневіцах. Таксама вакол Варшавы паўсталі эканамічна слабыя Цеханаўскае і Астраленскія ваяводства, цесна звязаныя са сталіцай у тэрытарыяльна-камунікацыйным сэнсе. Вакол Лодзі адміністрацыйны працэс быў запоўнены ваяводствамі з цэнтрамі ў Пётркове Трыбунальскім і Серадзу. Адсячэнне Кракава ад натуральна звязанага з ім Падгая прывяло да з'яўлення Новасандэцкага ваяводства. У 1984 г. ці праз 10 гадоў функцыяновання новага падзелу краіны, у спецыяльнім навуковым часопісе выказваліся сур'ёзныя сумненні ўмагчыласці ўтрымання шасці з утвораных у 1975 г. ваяводстваў – Бельскападляскага, Хэлмскага, Лешчынскага, Астраленскага, Серадзскага і Скерневіцкага. Аднак неабходнасць захавання існуючага адміністрацыйнага падзелу пасля ўвядзення невялікіх зменаў у межах гмінаў і ваяводстваў сумненню не падвяргалася.

Уведзены ў 1975 г. падзел Польшчы на 49 невялікіх ваяводстваў, насуперак сцвярджэнням партыйнага кірауніцтва не быў рэалізаваны цалкам. Пасля ліквідацыі паветаў у іх былых цэнтрах засталася аднак лакальная адміністрацыя, гэтаксама як і спецыяльныя службы – міліцыя, войска, санітарныя, дарожныя і іншыя. Эта стала прычынай збліжэння функцый і паўнамоцтваў аддзелаў ваяводскіх камітэтаў і розных каардынаторных асяродкаў нават на вышэйшым узроўні да функцый тэрытарыяльных органаў, існаваўшых напярэдадні рэформы. Двухуздоўневая структура з выдзеленай спецыяльнай адміністрацыяй праіснавала аж да чарговай рэформы тэрытарыяльнага падзелу краіны.

Рэформа, увёўшая падзел на 49 ваяводстваў і 2483 гміны і захаваўшая падзел на 267 адміністрацыйных раёнаў, у значнай ступені замацавала сістэму павятовай адміністрацыі праз захаванне раённых структур міліцыі, войска, пажарнай, дарожнай і многіх іншых служб. Быў пакінуты даўнейшы падзел краіны на 17 дарожных акругаў з цэнтрамі ў былых ваяводскіх сталіцах. Змена адміністрацыйнага падзелу краіны не прывяла да змены тэрытарыяльнай структуры важнейшых міністэрстваў.

Разнастайнасць структураў дзяржаўнай улады ў розных ведамствах сведчыла пра павярхоўны, “фасадны” характар адміністрацыйнай рэформы 1975 г. Новыя (трыццаць два) ваяводскія цэнтры развівалі свою інфраструктуру, аднак гэта адбывалася ў значнай меры коштам былых цэнтраў паветаў,

пазбаўленых магчымасці ўплыву на размеркаванне фінансавых сродкаў, выдзеленых дзяржавай на асобныя ваяводствы. Наступствам новай сістэмы было аслабленне, а часта і разрыў існуючых 25 гадоў гаспадарчых сувязяў і ўвядзенне новай структуральнай адзінкі, якая не толькі не выконвала ролю рэгіональнага цэнтра, але і была занадта слабой па прычыне невялікіх памераў і малых бюджетаў. Для рэалізацыі планавання ў маштабе ўсёй краіны ў хуткім часе быў створаны планавы і гаспадарчы макрарэгіён, якія змянялі свае межы па меры эканамічнага развіцця асобных ваяводстваў. Іх лічба вырасла ад 8 (1975 г.) да 10 пры планаванні чарговай адміністрацыйнай рэформы ў 1998 г.

Такім чынам, сістэма 49 ваяводстваў трymалася дзяякуючы поўнай дамінацыі палітычных рашэнняў над гаспадарчымі разлікамі і падзелам тэрыторыі на падставе аналізу ўзоруно развіцця асобных рэгіёнаў і функцыянавання традыцыйных сувязяў паміж імі. Па меры гаспадарчага развіцця краіны ў новых палітычных і грамадскіх умовах пасля 1989 г. адміністрацыйны падзел, прыстасаваны да цэнтралітарскай сістэмы ўлады, стаў анахранізмам. Сярод палітыкаў і планавікоў дыскутувалася не сама неабходнасць змены сістэмы адміністрацыйнага падзелу краіны, а найперш, спосабы гэтай змены для найлепшага адказу на выклік, паставлены перад Польшчай 21 ст.

Палітычныя ўмовы новага тэрытарыяльнага падзелу ў 1999 г.

Пасля ўпадку сацыялістычнай сістэмы ў Польшчы новыя, выбраныя дэмакратычным шляхам, улады, даволі хутка прынялі рашэнне аб рэформе адміністрацыйнага падзелу краіны. Аднак шматлікія змены ўрадаў (у 1989-1997 гг. змянілася 9 прэм'ераў) і раушчая блакада рэформы з боку ПСЛ (Polskie Stronnictwo Ludowe), партыі, якая ўваходзіла ў правячую кааліцыю, прычыніліся да таго, што рэформа стала магчымай толькі пасля прыходу да ўлады ў 1997 г. кааліцыі ABC (Akcja Wyborcza "Solidarność") і УВ (Unia Wolności). Канцэпцыя, падрыхтаваная міністрам Міхалам Кулешай і прадстаўленая ўрадам прэм'ера Ежы Бузка, прадугледжвала падзел краіны на 12 вялікіх самакіруемых ваяводстваў і каля 300 самакіруемых паветаў, якія б складаліся найменш з пяці гмінаў. Правядзенне адміністрацыйнай рэформы стала неабходным па прычыне намеру ажыццяўлення іншых фундаментальных рэформаў, якія пры ўмове іх поспеху і адаптацыі грамадзянамі, забяспечылі б утрыманне ўлады кірующей кааліцыі пасля чарговых выбараў. Галоўнай мэтай рэформы самакіравання была "передача ўлады ў рукі грамадзянаў", якое прадугледжвала канцэпцыя перадачы абавязкаў, фінансаў і права з вышэйшага ўзоруно ўлады на самы ніzkі, якім была гміна.

Тэрытарыяльной рэформе спадарожнічала ўвядзенне трох- замест двухузроўневай сістэмы тэрытарыяльной адміністрацыі. Сярэднім звязом станавіліся адноўленыя паветы.

Разам з тэрытарыяльной рэформай павінна была адбыцца змена ўсёй сістэмы функцыянавання ўлады. Паводле першапачатковых намераў у кампетэнцыі ўраду павінна была застасцца агульная гаспадарчая палітыка, войска, фінансы, загранічная палітыка, суды, тэрытарыяльнае планаванне ў маштабе краіны і выбраныя праблемы са сферы культуры, адукацыі і службы аховы здароўя. Адзіным прадстаўніком дзяржавы на ваяводскім узроўні заставаўся ваявода, які рэалізоўваў дзяржаўную палітыку на сваёй тэрыторыі з дапамогай адпаведных службай. Усе астатнія праблемы, паводле сутнасці рэформы, належалі да кампетэнцыі мясцовага самакіравання. Апошняе ўключала ваяводскі сеймік і яго кіраўніцтва на чале з маршалкам, павятовы сеймік з павятовым старастам (у гарадскіх паветах на чале з прэзідэнтам) а таксама рады гміны і яе кіраўніцтва. Аднак, адразу пасля пачатку дыскусіі па кампетэнцыі ваяводскага сейміка частка палітычнай эліты прыйшла да слушнага пераканання, што перадача ўлады ў рукі грамадзянаў пазбавіць эліту і ўрад разам з яго палітычным заплеччам рэальнаага ўплыву на мясцовыя ўлады ўжо на ўзроўні ваяводства, у т.л. і на вырашэнне фінансавых справаў. Рэалізацыя такога сцэнарыю прывяла б да ліквідацыі і скарачэння шматлікіх дэпартаментаў усіх міністэрстваў. Адначасова была б абмежавана сфера ўлады міністэрскіх чыноўнікаў. Такім чынам, падчас абвяшчэння канцепцыі рэформы самакіравання і звязанага з ёй новага падзелу краіны спречнасць паміж партыйнымі і грамадскімі інтэрэсамі прывяла да рэалізацыі іншага мадэлю рэформы.

Увядзенне новага ваяводскага падзелу суправаджалася ўтварэннем 16 рэгіональных кас хворых, якія меліся быць падмуркам рэформы ўсёй сістэмы аховы здароўя як альтэрнатывы дзяржаўнай службе, скарумпаванай і амаль збанкрутаванай. Адначасова праводзілася рэформа службы сацыяльнай апекі, паколькі старая сістэма са старэла па прычыне змены ўзроставай структуры насельніцтва. Новая кампютарызаваная сістэма сацыяльнай апекі павінна была ўтрымліваць поўную інфармацыю пра медыцынскае страхаванне грамадзянаў. Таксама было вырашана цалкам змяніць сістэму адукацыі каб, як сцвярджало ўрад, даць роўныя шансы для гарадской і вёсковай моладзі. Змена адміністрацыйнага падзелу і рэформа самакіравання, былі цесна звязаныя з рэформамі службы аховы здароўя і адукацыі. Рэалізацыя медычных і адукацыйных паслугаў забяспечвалася на ўзроўні гміны, павета і ваяводства.

Аднак ужо ў пачатку рэформаў іх абцяжарыў грэх партакратыі, а менавіта рашучае нежаданне аддаваць уладу ў рукі грамадзянаў, асабліва тую, якая даемагчымасць здабывання фінансаў, падзелу пасадаў у органах дзяржаўнай ўлады і мясцовага самакіравання. Па названых вышэй прычынах, а таксама з-за недахопу

кампетэнтнасці і адказнасці, пагардлівых адносінаў польскіх элітаў да грамадзянаў, кабінет Е.Бузка правёў рэформу тэрытарыяльнай сістэмы і мясцовага самакіравання спосабам, вартым асуджэння. Замест таго, каб пачаць з шырокіх грамадскіх кансультацый і выдзялення павятовых цэнтраў насельніцтвам зацікаўленых у тым гмінаў, замест дыскусіяў на аснове аналізу фінансавых рэзаліяў і мэтаў рэформы, што прывяло б да ўтварэння 8-10 моцных вялікіх ваяводстваў, абвешчана ўтварэнне 12 ваяводстваў з папярэдне ўстаноўленымі межамі, разбураочымі існуючыя з 1950 г. сувязі і створаныя пасля 1975 г. эканамічныя, камунікацыйныя і рэгіональныя і гістарычныя структуры. Акрамя таго, урад і партыйныя ўлады, якія яго сфармавалі, аказаліся няздольнымі пропагандаваць урадавы праект, а частка міністраў, дэпутатаў сейма і ўплывовых прадстаўнікоў АВС і УВ дыскрэдытавала яго ў публічных выступленнях.

Тэрытарыяльная рэформа ў Польшчы

У прадстаўленым урадам першым варыянце рэформы згодна з прапановамі эканамістаў, географаў і планавікоў прадугледжвалася ўвесці замест былых 10 эканамічных макрарэгіёнаў 12 новых самакіруемых ваяводстваў. Праўда, урадавыя эксперты лічылі за найлепшы варыянт падзел на 10 рэгіёнаў са сталіцамі ў буйных гарадах, аднак дзеля патрэбаў транспамежнай палітыкі ў дачаненнях з усходнімі суседзямі Польшчы было вырашана ўтварыць яшчэ два ваяводствы з цэнтрамі ў Беластоку і Жэшаве⁹. Тым больш, што на ўсходнім і паўночным памежжы з постсавецкім дзяржавамі ў адрозненне ад мяжы з Германіяй, Чэхіяй і Славакіяй рэгіональнае супрацоўніцтва праводзіцца галоўным чынам па ініцыятыве ўраду ці ваяводскіх уладаў і ў нашых усходніх суседзяў датычыць амаль усёй памежнай вобласці¹⁰.

З.Гілёўска, эксперт па справах самакіравання, лічыць, што ідэальным быў бы падзел на 8 вялікіх ваяводстваў, аднак тузін - гэта вынік “кампрамісаў і падзелу Польшчы паводле сеткі геаграфічных, культурных і метрапольных структур”¹¹. Новая сістэма мясцовага самакіравання ўвяла паралельна з уладай ваяводы, якога прызначае ўрад, таксама заканадаўчую ўладу ў выглядзе ваяводскага сейміка і выканавчую ў форме кірауніцтва ваяводства на чале з маршалкам. Урадавы праект, прадстаўлены міністрам М.Кулешай, прадугледжваў ўтварэнне наступных ваяводстваў – Ніжняя Сілезія, Малапольшча, Усходняя Малапольшча, Мазовія,

⁹ Por. Wojewódzka wyliczanka // Najwyższy Czas. 1998. Nr. 4. S. 5.

¹⁰ Wendt J. Współpraca regionalna Polski w Europie śródkowej // Studia Europejskie. 1998. Nr. 4(8). S. 145.

¹¹ Janecki S. Polandyzacja. Jeżeli nowych województw będzie więcej niż 15, reforma straci sens // Wprost. 1998. N.r. 25. S. 23-25.

Надвіслянскае Памор’е, Заходнє Памор’е, Сілезія, Вармія і Мазуры, Велькапольшча, Беластроцкая зямля, Люблінская зямля і Лодзьская зямля. Такі падзел быў бы супаставімы з падзеламі ў еўрапейскіх краінах, падобных да Польшчы.

У адпаведнасці з мэтамі адміністрацыйнай рэформы цалкам змянялася кампэтэнцыя ваяводскіх уладаў, самога ваяводы і створаных упершыню ўладаў мясцовага самакіравання. Новыя ваяводствы павінны былі быць як наймацнейшымі, што ў польскіх умовах, за выключэннем Сілезіі, азначае пераважна вялікія па тэрыторыі ваяводствы. Тым болей, як перасцерагала Э.Высоцка з Польскай Акадэміі Навук, малыя ваяводствы не змогуць быць партнёрамі для вялікіх і гаспадарча моцных рэгіёнаў Заходняй Еўропы, да якой цягнецца Польшча. Яны таксама не змогуць канкуруваць з апошнімі пасля ўваходу краіны ў Еўрапейскі Саюз. Паводле Э.Высоцкай, належыць, беручы пад увагу польскія ўмовы і ўзровень эканамічнага развіцця, увесці нават не 12, а 8 вялікіх ваяводстваў¹². Гэтае меркаванне цалкам падзяляе ўрад і камісія па справах рэформы на чале з М.Кулешай і Е.Мілерам, паколькі адміністрацыйная рэформа павінна найперш адпавядаць інтарэсам дзяржавы і яе грамадзянаў, а не лобі партыйнай эліты, якая губляе пасады, і лакальных супольнасцяў, якія могуць арганізоўвацца і ў надпавятовых згрупаваннях. У выніку прыняція пад увагу выказанных вышэй меркаванняў, урад прадставіў праект падзелу краіны на 12 ваяводстваў.

Аднак пасля першай прэзентацыі праекту пры ўзаемна супяречлівых выказваннях прэм'ера, віцэ-прем'ера, адказнага за правядзенне рэформы, і кіраунікоў буйнейшых парламенцкіх клубаў, сфармаваўшых урад, якія выказвалі меркаванні спрэчныя з пастулатамі ўласнага ўрада, было прынята рашэнне павялічыць колькасць ваяводстваў. Прэзідэнт Польшчы, прадстаўнікі розных палітычных партый прадставілі ўласныя канцэпцыі адміністрацыйнага падзелу краіны. Кожны з варыянтаў прадугледжваў павелічэнне лічбы ваяводстваў да 15, 17, 25, 35 або нават захаванне існуючых 49. Некаторыя палітыкі лічылі, што новы адміністрацыйны падзел прывядзе да заняпаду некаторых рэгіянальных цэнтраў і да дыспрапорцыі ў развіцці рэгіёнаў, падзеліць іх на багатыя і бедныя. У сапраўднасці, гаворка ішла пра сфармаванне найвыгоднейшага для аўтараў праектаў выбарчага ўкладу ў рэгіёнах, паколькі новая ваяводская структура з падзелам на 12 рэгіёнаў была надзвычай некарысная для левіцы на бліжэйшых выбарах у мясцове самакіраванне.

Аднак па эканамічных меркаваннях павелічэнне лічбы ваяводстваў прыводзіць да змяншэння эканамічнага патэнцыялу рэгіёнаў, за выключэннем Мазавецкага, у якім побач з Варшавай фактычна няма цэнтра для ўтварэння новага

¹² Janecki S. Polandyzacja... S. 23.

ваяводства. Дыскусія пра ўтварэнне 13 або 15 ваяводстваў прывяла да чарговых канфліктаў па прынцыпу: “Калі Любускае, то чаму не Свентакжыскае?”. Так можна было ізноў рабіць 49 ці нават больш ваяводстваў. У такой сітуацыі аказаўся пад пытаннем эканамічны сэнс рэформы, бо некаторыя з праектаваных новых ваяводстваў не былі эканамічна самастойнымі¹³.

Табліца 3.

Даходы ваяводстваў у тыс. злотых для варыянтаў у 12, 15 і 17 рэгіёнаў.

Ваяводства	12	15	17	Розніца між 15/12	Розніца між 17/12	Розніца між 17/15
12 ваяводстваў						
Беластоцкае	57 127	62 663	57 127	9	0	9
Вармія і Мазуры	77 600	72 064	77 600	-8	0	8
Любінскага	105 883	105 883	105 310	0	0	0
Усходнія Мазапольшча	108 550	108 550	108 277	0	0	0
Заходнія Памор'е	123 942	110 950	70 994	-10	-43	-36
Лодзькае	179 845	169 219	164 446	6	9	3
Велькапольскага	244 118	226 064	220 138	-7	-10	-3
Надвісласкае Памор'е	259 493	190 581	125 788	-27	-51	-34
Пілавая Сілезія	264 348	214 601	207 338	-19	-22	-3
Мазапольскага	271 966	271 966	206 775	0	24	24
Сілезскага	486 674	437 164	399 572	-10	-18	-9
Чашавецкае	526 269	526 269	523 446	0	-1	-1
15 ваяводстваў						
Любускае	x	59 045	76 155	x	x	29
Аполольскага	x	65 155	72 843	x	x	12
Паморска-Куявскага	x	85 642	133 014	x	x	55
17 ваяводстваў						
Сярэднє Памор'е	x	x	54 058	x	x	x
Старапольскага	x	x	102 023	x	x	x
Сяроднія каргасці	225 485	180 388	159 166	-20	-29	-12

Крыніцы: Paradowska J. Rozpychanie dwunastki // Polityka. 1998. Nr. 26(2147). S. 22-24.

¹³ Mac J.S., Stachura Z. Silna Polska. Rozmowa z M.Kuleszą, pełnomocnikiem rządu ds. reformy ustrojowej // Wprost. 1998. N. 26. S. 20.

У гэтай сітуацыі ABC, пагадзіўшыся пад цікам палітычнай кампаніі прэзідэнта А.Квасынскага (якая прапагандавала падзел на 17 ваяводстваў) на павелічэнне колькасці рэгіёнаў, пасля доўгіх і кампраметуючых кіруючую кааліцыю і яе ўрад намаганняў правяла праз парламент рашэнне пра падзел краіны на 15 ваяводстваў. Пасля вета прэзідэнта і публічнай абароны кожным з бакоў сваёй версіі, СЛД (Саюз Левіцы Дэмакратычнай) і прэзыдэнта – 17, ABC і ўрад – 15 ваяводстваў кампрамісным выйсцем аказалася ўтварэнне 16 новых ваяводстваў. Хоць палітыка з'яўляецца мастацтвам дасягнення кампрамісу, аднак, адданне ініцыятывы пры правядзенні рэформы ў рукі апазіцыі і прэзідэнта было памылкай кааліцыі, якая мае большасць у парламенце. Прычыну трэба шукаць у адсутнасці ў ABC кваліфіканага кіруючага цэнтра і сабатажаўшэння ўрада асобнымі палітыкамі і дэпутатамі, якія імкнуліся дагадзіць электарату. Чартговы раз у Польшчы партыйныя і вузкаэлітарныя інтэрэсы вызначылі ход адміністрацыйнай рэформы. Пасля доўгага палітычнага гандлю ў сейме ў сувязі з ветам прэзідэнта А.Квасынскага на ўставу пра падзел на 15 ваяводстваў (раней прэзыдэнт быў згодны з падзелам на 12 рэгіёнаў, але цяпер падтрымаў каанцепцыю свайго электарату з СЛД), а таксама ў сувязі з зацягнуўшыміся сеймавымі дыскусіямі, якія пагражалі наогул “заваліць” уставу, быў прыняты кампраміс. Краіну падзялілі на 16 ваяводстваў-рэгіёнаў: Паморскае, Заходнепаморскае, Вармінска-Мазурскае, Любускае, Куяўска-Паморскае, Мазавецкае, Падляшскае, Ніжнесілезскае, Велькапольськае, Лодзьскае, Люблінскае, Падкарпацкае, Свентакшыскае, Малапольскае, Сілезскае, Апольскае¹⁴.

Дыспрапорцыі, існуючыя паміж утворанымі 1 студзеня 1999 г. 16 ваяводствамі, з самага початку прывялі да шматлікіх канфліктаў. Чэнстахова выслала афіцыйную скаргу ў Раду Еўропы, а ў Кашаліне падчас шматлікіх маніфестацый і пікетаў гучалі патрабаванні ўтварэння, дакладней, утрымання мясцовага ваяводства. У прынцыпе да сённяшняга дня застаюцца незразумелымі крытэрыі (акрамя жадання палітычнага кампрамісу), паводле якіх былі ўтвораны 16, а не 17 ваяводстваў. Застаецца таксама пытанне, чаму было створана Свентакшыскае ваяводства, а не Сярэднепаморскае з цэнтрам у Кашаліне. Праектаванае сямнадцатое Сярэднепаморскае ваяводства было б большым за ўтворанае ў выніку палітычнага гандлю Апольскае, а з гаспадарчага пункту гледжання адпавядала б Падляшкаму і налічвала б 14 паветаў, таксама як Свентакшыскае, Апольскае ці Любускае.

¹⁴ Nazwy za: Województwa, powiaty, gminy // Rzeczpospolita. 10.08.1998. Nr. 186(5046). S. 6-7.

Малюнак 4.
Новы адміністрацыйны падзел краіны ад 1 студзеня 1999 г.

Табліца 4.

Тэрыторыя і насельніцтва новых ваяводстваў у 1997 г.

Ваяводства	Тэрыторыя		Насельніцтва		Суадцінства тэртар. і насельніцтва	
	у кв. км.	у %	у тыс.	у %	у зімбах	%
Польшча	312 685	100,0	36 693	100,0	-	-
Сяродніе славянскіе ваяводства	19 543	6,25	2 418	6,55	3 906	100
Пінскіе	19 946	6,4	2 987	7,7	4 928	126
Куйаўска-Паморскіе	17 970	5,7	2 098	5,4	3 078	79
Люблінскіе	25 115	8,0	2 244	5,8	4 640	119
Літоўскіе	13 985	4,5	1 019	2,6	1 170	30
Лодзінскіе	18 223	5,8	2 676	6,9	4 012	102
Мазовецкіе	15 141	4,8	3 204	8,3	3 984	102
Мазавецкае	35 715	11,4	5 068	13,1	14 934	382
Ашельскіе	9 413	3,0	1 092	2,8	840	22
Підляшскіе	17 890	5,7	2 117	5,5	3 135	80
Падляшскіе	20 180	6,3	1 224	3,2	2 080	53
Вармійска-Мазурскіе	18 293	5,9	2 179	5,6	3 304	85
Сілезскіе	12 309	3,9	4 899	12,7	4 933	127
Сандомирскіе	11 672	3,7	1 329	3,4	1 258	32
Вармійска-Мазурскіе	24 202	7,7	1 460	3,8	2 926	75
Велькопольскіе	29 942	9,6	3 345	8,7	8 353	214
Захаднепаморскіе	23 032	7,4	1 729	4,5	3 330	85

Крыніца: Nowa mapa Polski // Polityka. 1998. Nr. 36(2157).

Пасля рэформы, якая ўвяла трохузроўневы падзел краіны, змянілася не толькі тэрытарыяльная структура, але цалкам увесь комплекс задачаў, якія ставіліся перад самакіруемымі тэрытарыяльнымі адзінкамі. Пасля доўгіх бурлівых дыскусій у парламенце быў прыняты падзел краіны на 16 ваяводстваў, 373 паветы, у тым ліку 65 гарадскіх і 2489 гмінаў. Лічба ваяводстваў і паветаў аказалася ўстаноўленай хутчэй у выніку палітычнага кампрамісу чым сур'ёзнага эканамічнага аргументавання¹⁵.

¹⁵ Parysek J. Nowy podział terytorialny kraju, czyli o co w ogóle chodzi? // Kwartalnik Geograficzny. 1998. Nr. 1(5). S. 9-13.

Зразумела, што сярэднестатыстычныя даныя пра тэрыторыі павету і ваяводства, колькасць жыхароў у павеце, як і любыя даныя статыстыкі, абцяжараны заганамі, вынікаючымі з самога выкарыстанага методу. Аднак пасля іх карэкцыі і паравання фармуецца малюнак вельмі няроўнага падзелу краіны на ваяводскія і павятовыя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі. Сярод ваяводскіх назіраеща выразная дыспрапорцыя паміж плошчай Мазавецкага і Велькапольскага ваяводстваў і ваяводстваў Апольскага, Свентакжыскага, Сілезскага і Любускага. Гэта датычыць таксама колькасці жыхароў. Тут дамінуюць Мазавецкае і Сілезскае, а колькасць жыхароў у Любускім, Апольскім, Падляшскім, Свентакжыскім і Вармінска-Мазурскім складае ад 40 да 60 % сярэднестатыстычнага ваяводства. Адноса малое Сілезскае ваяводства па прычыне значнай колькасці жыхароў і вялікага гаспадарчага патэнцыялу можа паспяхова рэалізуваць свае эканамічныя планы, але трох астатніх будуть вымушаныя змагацца з сур'ёзнымі гаспадарчымі проблемамі, якія вынікаюць з іх гаспадарчай слабасці. Яшчэ больш верагодна, яны будуць шукаць дапамогі цэнтру і выкарыстоўваць нефармальныя партыйныя сувязі, якія, уласна кажучы, і прывялі да стварэння такіх “слабых” ваяводстваў. Гэта тым больш рэальна, што пасля рэформы сістэмы самакіравання на ўзроўні ваяводства наступіў падзел улады і абавязкаў паміж ваяводай і ваяводскім самакіраваннем. Ваявода, прызначаны ўрадам, адказвае перад прэм'ерам за рэалізацыю ўрадавай палітыкі і падпарадкаваныя яму службы на тэрыторыі ваяводства. Выбраныя жыхарамі ваяводскі сеймік і кірауніцтва праводзяць палітыку развіцця ваяводства, адказваючы за рэалізацыю рэгіянальных планаў. Яны таксама займаюцца асветай, службай аховы здароўя, развіццём культуры, турызму, аховай навакольнага асяроддзя, транспартам у межах ваяводства і многім іншым. Сеймік можа прыматць прававыя акты, якія маюць сілу на тэрыторыі ваяводства. Такая структура ўлады, на жаль прывядзе да павелічэння колькасці службай, падпарадкаваных ваяводзе і сейміку. Адсутнасць выразнага размежавання кампетэнцыі паміж дзяржавай і выбарнай мясцовай уладамі ў многіх выпадках можа прывесці да размывання адказнасці за дзеянні. Такі расклад спрыяе пераутварэнню выбарнай мясцовой улады ў асобных ваяводствах у квазіуладу і з'яўляецца першым крокам да ўтварэння мясцовых партыйных і чыноўніцкіх павязанняў, называных тэрытарыялізацыйнай улады.

З паравання статыстычных даных вынікае, што паводле плошчы і колькасці жыхароў (гэта звязана з эканамічным патэнцыялам) ніжэй узроўню 75% ад сярэднестатыстычнага ваяводства знаходзяцца трох з далучаных да пачатковага запланаваных 12 (Любускае, Апольскіе і Свентакжыскіе), а таксама Падляшскае з той першай дванаццаткі. Можна меркаваць, што з эканамічнага пункту гледжання, які з'яўляецца рашаючым пры адміністрацыйных падзелах на ваяводства, бяручуць пад увагу колькасць і абсяг перададзеных урадам заданняў,

якія ў значнай меры фінансуюцца з уласных сродкаў, акрамя названых чатырох, яшчэ трох ваяводстваў павінны быць ліквідаваныя праз далучэнне да суседніх. Гэта дазволіць стварыць сапраўды эканамічна моцныя рэгіёны, такія як Вармінска-Мазурскае, Кую́ска-Паморскае і Падкарпацкае. Пасля іх злучэння з іншымі Польшчы была б падзеленая не на трох ваяводскіх лігі¹⁶ ў складзе 16 ваяводстваў, а на дзесяць эканамічна моцных рэгіёнаў – Шчэцінскі, Гданьскі, Познаньскі, Лодзьскі, Варшаўскі, Вроцлаўскі, Катавіцкі, Кракаўскі і Люблінскі. Пры паразінні эканамічнага патэнцыялу ўсіх рэгіёнаў з дзяржаваў-кандыдатаў у Еўрапейскі Саюз відаць, што сярод 10 найслабейшых ажно пяць польскіх: Вармінска-Мазурскае, Падляшскае, Падкарпацкае, Свентакшыскага і Люблінскае.

---

¹⁶ Balicka M. 16 kart // Polityka. 1998. Nr. 47(2168). S. 72.

Эдуард Мазько (Гародня)

Ідэалагічныя падставы дзейнасці Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі (1917- 1939 гг.)

Ні адна палітычная партыя не можа існаваць і дзейнічаць, калі яна не абапіраецца на адмысловую палітычную ідэалогію. Гэта ў поўнай меры датычыць Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі. Ідэалагічнай падставай для дзейнасці гэтай партыі паслужыла сацыяльнае вучэнне каталіцкага касцёла. Яно ўзнікла на аснове Евангельскіх ідэалаў, поглядаў св. Тамаша з Аквіну, на выніках дзейнасці Рымскага камітету і Фрыбургскай уніі.

У канцы 19 – пачатку 20 ст. сацыяльнае вучэнне касцёла было дэтальна распрацавана папам Львом XIII у шэрагу энцыклік: “Diuturnum illud” (1881), “Immortale Dei” (1885), “Sapientiae Christianae” (1890), “Rerum Novarum” (1891) і “Graves de communi” (1901). Галоўнае месца сярод іх належыць “Rerum Novarum”. Яе прынята лічыць першай сярод спісу “сацыяльных энцыклік”, бо менавіта яна надала дактринальны аўтарытэт грамадскаму вучэнню касцёла і стала падмуркам еўрапейскага хрысціянска-дэмакратычнага руху. У энцыкліцы не толькі асуджаліся падзел соплему на антаганістычныя класы, капіталістычны прыгнёт, бяспраёве і бядотны стан рабочых, але і выказвалася пазіцыя касцёла, акрэсліваліся хрысціянскія шляхі выхаду з гэтага крызісу. Леў XIII пісаў: “Калі сённяшнія грамадства мае быць аздароўленым, дык стане такім толькі праз аднаўленне хрысціянскага жыцця і хрысціянскіх устаноў”¹. “Rerum Novarum” таксама катэгарычна выказвалася супраць распальвання класавай барацьбы, супраць прэвалюцыі і скасавання прыватнай уласнасці.

Менавіта гэтыя ідэі былі пакладзены ў аснову створанай летам 1917 г. групою беларускіх ксяндзоў Хрысціянска-дэмакратычнай лучнасці. Гаворачы аб падставах дзейнасці гэтай арганізацыі, яе заснавальнікі назначалі: “Яна будуеща на вялікіх Хрысціянскіх законах, выказанных праз Папежа Леона XIII у яго акружных пісьмах”².

Краевугольным каменем, на якім узводзілася ідэалогія БХД, быў тэзіс пра хрысціянскую сутнасць беларускага народнага характару: “Беларускі народ – гэта хрысціянскі народ і Хрыстус сярод нашага народу меў, мае і будзе мець шмат сваіх вызнаўцаў, якія пойдуць за сваім Божым Вучыцелем у агонь і ваду.

¹ Leon XIII. Rerum Novarum // Nauczanie społeczne kościoła. Warszawa, 1984. S.11-36, 22.

² Krynica. № 5, 3 снежня 1917 г.

Рэлігійнасць беларускага народу глыбокая, вольная ад прымешкі палітыкі...”³ Менавіта на гэтым сцвярджэнні, а таксама на хрысціянскім пастулаце, што нармальнае існаванне асобы немагчымае без сувязі з Богам, без маральнага ўдасканальвання чалавека і грамадства, будавалася дзеінасць партыі, яе характар, яе адносіны да любых праяваў рэлігійна-грамадскага і сацыяльна-палітычнага жыцця. Хрысціянская вера, хрысціянская этика для БХД – найвышэйшы ідэал для асобы і грамадства. Яна ўтрымлівае ў сабе ўсё неабходнае для цывілізацыінага развіцця чалавецтва. Яе паняцці справядлівасці, роўнасці, свабоды, любові і міласэрнасці з’яўляюцца непарушнымі, самадастатковымі і ўніверсальнымі ў кожны гістарычны перыяд, пры кожным грамадска-эканамічным ладзе, для любога народу. Гэтыя паняцці патрэбна не проста ўспрымаць як нейкія ўзвышаныя ідэі, але штодзённа рэалізоўваць іх на практыцы, у сваім жыцці: “Воля Хрыстуса ёсьць, каб на съвеце заўсёды панавала роўнасць, брацтва, свабода, справядлівасць, каб ня было ані паноў, ані мужыкоў, але каб быті ўсе роўныя людзі, маючыя аднолькавыя права і аднолькавыя павіннасці. Народ Беларускі можа да гэтага дайсьці, калі не парабкам, не пастухом, не наймітам, як гэта было і ёсьць дагэтуль, але гаспадаром пачуеца у сваім родным Беларускім Краі”⁴. Таму цалкам зразумела, што будучыню Беларусі БХД звязвала з хрысціянствам. Хрысціянская Беларусь, ці, дакладней, Беларусь, заснаваная на хрысціянскіх ідэалах, стала асноўнай мэтай дзеінасці партыі.

Аднак спецыфічная соцыякультурная сітуацыя, у якой павінна была дзеінічаць хадэцыя, аказала значны ўплыў на ідэалогію партыі. Ва ўмовах паняволенага становішча народу, ягонай біканфесійнасці, значнага месца сялянства ў структуры беларускага грамадства БХД павінна была прыстасаваць палажэнні сацыяльнай дактрыны каталіцкага касцёла да айчынных рэалій. У іншым выпадку яна б ператварылася ў самазамкнёны клерыкальны клуб.

У першай палове 20-х гадоў у нетрах партыі была праведзена складаная і важная работа, якая дазволіла арганізацыі, захаваўшы агулам хрысціянска-дэмакратычныя характеристики, прыстасавацца да беларускай соцыякультурнай сітуацыі. У першую чаргу гэта датычыла сацыяльнай арыентацыі. На пачатку сваёй дзеінасці БХД, як і прадугледжвала афіцыйная дактрына касцёла, арыентавалася на рабочы клас, што ў пэўнай ступені звужала сферу яе папулярнасці. У сярэдзіне 20-х гадоў партыя ўсвядоміла, што апорай яе дзеінасці можа быць толькі сялянства. Асабліва гэта выявілася на прыкладзе яе друкаванага органа – газеты “Крыніца”: “Як бачым “Крыніца” (...) выявілася ў канцы, як беларуская **сялянская** газета, мэта якой будзіць народную съведамасць, служыць роднай культуры і

³ Krynica. № 4, 12 траўня 1923 г.

⁴ Krynica. № 4, 8 лютага 1920 г.

бараніць правы Беларускага Народу, як народу сялянскага, правы ня толькі культурныя, духоўныя, але ў **роўнай меры** правы і інтерэсы сацыяльнага, эканамічныя”⁵.

Разуменне беларусаў як народу сялянскага прывяло БХД да адмаўлення магчымасці класавай барацьбы ў беларускім грамадстве. Гэты тэзіс падмацоўваўся таксама і каталіцкай сацыяльнай дактрынай, якая выступала з рэзкім асуджэннем сацыялістычнага глядзішча на класавую барацьбу і заклікала вырашаць гэтае пытанне шляхам улагаднення супяречнасцяў між рознымі групамі грамадства.

У той жа час пераглядаецца пытанне аб канфесійнай арыентацыі партыі. Калі ў 1917-1925 гг. яе дзейнасць была разлічана выключна на беларусаў-каталікоў, дык з сярэдзіны 20-х гадоў праграма хадэцыі прадугледжвала ўдзел у яе шэрагах і праваслаўных: “Перад нашымі вачамі стаяла заўсёды *еднасць* беларускага народа, каторы ня глядзячы на ўсе патугі наших апекуноў астаўся адзіны ў сваёй мове, абычаях і нацыянальнай душы. Затым і БХД аснована на гэтай еднасці; мы не адкідаем ад сябе ні каталікоў, ні праваслаўных Беларусаў, але ўсіх прыймаем пад свой беларускі хрысьціянска-дэмакратычны сыцяй”⁶. Безумоўна, гэта было адступленнем ад афіцыйнай дактрыны касцёла. Аднак рэальная сітуацыя патрабавала, каб у канфесійным пытанні БХД трymалася больш гнуткай пазіцыі. Ад гэтага залежала не толькі папулярнасць партыі ў беларускім грамадстве, але і магчымасць практычнага ажыццяўлення яе мэтаў.

Поруч з хрысьціянствам адным з галоўных аспектаў ідэалогіі БХД з’яўляўся дэмакратызм. Паводле хадэкаў, дэмакратызм арганічна выцякае з самай сутнасці, з духу хрысьціянства: “Мы хрысьціяне, а знача – дэмакраты. Хрысьціянін ня можа ня быць дэмакратам, бо хрысьціянства прызнае й шануе людзкія права кожнай адзінкі й кожнага народа, а так-жа брацтва людзей і народаў”⁷.

Практычная дзейнасць партыі мела парламенцкі характар. Яна прымала ўдзел у выбарах у органы прадстаўнічай улады міжваенны Польшчы і спадзявалася праз дзейнасць сваіх дэпутатаў палепшыць нацыянальна-палітычнае становішча беларусаў. Сам жа парламентарызм разглядаўся партыяй як аснова дэмакратычнага ладу⁸.

БХД захавала вернасць дэмакратычным прынцыпам і пасля яе пераўтварэння ў 1936 годзе ў Беларускае Народнае Аб'яднанне. У сваім Камунікаце ад 18 верасня 1938 г. кіраўніцтва арганізацыі адзначана заяўляла: “Рада БНА ад імя ўсіх арганізацыі выказваеца проці расізму ў форме

⁵ Krynicka. № 1, 4 студзеня 1924 г.

⁶ Biełaruskaja Krynicka. № 40, 29 ліпеня 1928 г.

⁷ Chrysćijanskaja Dumka. 1939. № 16. S. 1

⁸ Аддзел рэдкай кнігі і рукапісаў бібліятэкі Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі (далей APKiP бібл. НАН Беларусі). Ф. 23, воп. 1, адз..з. 73, арк. 7.

антысэмітывму і іншых ягоных праявах, проціў усялякай дыктатуры, фашистоўскай, камуністычнай і іншай, якая нясе няволю народам, працоўным масам і адзінкам”⁹. Саму змену партыйнай назвы неабходна разглядаць у кантэксле ідэалогіі хадэцыі. Дагэтуль у айчыннай гісторыяграфіі гэтая з’ява тлумачылася імкненнем БХД паширыць сваю папулярнасць у народных масах і засцерагчыся ад умяшання польскай каталіцкай іерархіі ў партыйнае жыццё. Аднак справа, як сведчаць крыніцы, выглядае больш складана, чым можа падацца на першы погляд. Ператварыўшыся ў Народнае Аб’яднанне, партыя фактычна засталася на ранейшай ідэалагічнай аснове. Усталяванне фашистскіх рэжымаў у Германіі і Італіі, узмацненне таталітарызму ў СССР, санацыйны рэжым у Польшчы – усё гэта ставіла перад беларускімі палітычнымі сіламі пытанне пра неабходнасць аб’яднання на платформе нацыянальных інтарэсаў. Хрысціянская Дэмакратыя не змагла б згуртаваць сябе разрозненую беларускія арганізацыі Заходняй Беларусі, бо некаторыя з іх лічылі хрысціянскія ідэі не актуальнymі ў складанай зневажнай і ўнутранай палітычнай сітуацыі. Выключчыўшы са сваёй назвы слова “хрысціянская”, партыя адкрывала для сябе шырокія магчымасці ў справе аб’яднання ў сваіх шэрагах многіх беларусаў, якія былі не згодны з ідэалогіяй КПЗБ альбо Цэнтррасаюзу, але і не хацелі браць удзел у дзеінасці “ксяндзоўскай” арганізацыі. Разам з тым, падставай для працы БНА па-ранейшаму служыла сацыяльная дактрина касцёла, а, дакладней, ідэя рэалізацыі прынцыпу карпаратыўнасці ў жыцці грамадства. Менавіта гэты прынцып быў пакладзены ў аснову паняцця “культуры сужыцця”, якое было распрацавана і пралагандавалася партыяй у 1937–1939 гг. Ідэя гэта мела на ўвазе салідарнасць і супрацоўніцтва розных слоёў грамадства ў развіцці нацыянальнай і агульначалавечай культуры. Здольнасць сацыяльных і этнічных груп ахвяраваць сваімі прыватнымі (класавымі) інтарэсамі дзеля грамадскага добра разглядалася як галоўны паказчык сталасці нацыі, яе цывілізацыйнасці. Адсюль культура сужыцця была формай і асновай дэмакратычнага ладу, бо ўлічвала запатрабаванні ўсяго грамадства. Узвышэнне ж якой-небудзь адной групы соцыуму над іншымі вядзе да развалу народнага адзінства, да прапаганды і развіцця варожасці ў грамадстве і, як правіла, да знікнення самога народа¹⁰.

Усе гэтыя ідэі цалкам адпавядалі каталіцкаму сацыяльнаму вучэнню, якое імкнулася да агульнага добра: “Дасягненне агульнага добра канкрэтных адзінак, па прыродзе сваёй можа быць дасягнута толькі пры ўмове **салідарнага супрацоўніцтва** ўсіх частак грамадства”¹¹. Зразумела, што БХД (БНА) рэзка

⁹ APKiP бібл. НАН Беларусі. Ф. 4, воп. 1, адз.з. 72, арк. 9.

¹⁰ Беларуская Доля. Сакавік 1937.

¹¹ Ks. Jochim Kondziela. Nauka społeczna Kościoła: ciągłość, rozwój, aktualność // Nauczanie społeczne Kościoła. Warszawa, 1984. S. 5-9, 7.

выступала супраць устанаўлення дыктатуры пралетарыяту, дарэчы, як і любой іншай сацыяльнай групы. Гэта, а таксама непрыхільнае стаўленне партыі да гвалтоўных, рэвалюцыйных метадаў удасканалення грамадства сталася адной з асноўных перашкодаў для яе супрацоўніцтва з КПЗБ. Апроч таго, хадэцыя добра разумела, што заходнебеларускія камуністы маюць шырокую падтрымку ад ураду БССР, а значыць, нясуць адказнасць за тулю палітыку, якую гэты ўрад праводзіць. Як бачым, ідэалогія БХД (БНА) і рэальная сітуацыя выключалаі саму магчымасць далучэння гэтай партыі да ствараемага з ініцыятывы камуністаў антыфашистыскага народнага фронту.

Дасягненне сваіх хрысціянска-дэмакратычных мэтаў БХД (БНА) звязвала з нацыянальным і палітычным вызваленнем беларусаў. Адсюль вялікае месца ў партыйнай ідэалогіі займае пытанні праваў этнасу. Хадэцыя адзначана прызнавала права кожнага народа на існаванне, самавызначэнне і развіццё. Усе этнасы павінны карыстацца адолькавымі правамі і выконваць адолькавыя абязязкі: “ХД прызнае права існаваньня, развіцця і кіраваньня сабой хоць бы найменьшага народу кожнага і ўважае разумны і справядлівы патрыятызм за важную пружыну у жыцці людзкім”¹².

Паводле хадэкаў любы этнас і асабліва той, які з’яўляецца нацыянальной меншасцю ў краіне – ужо самім фактам свайго існавання мае права развіваць і захоўваць свае этнічныя асаблівасці і адрозненні, свой нацыянальны побыт, мову, рэлігію і г.д. Недапушчальна прыносіць гэтыя права ў ахвяру дзяржаўным інтарэсам. Наадварот, дзяржава павінна аказваць прапарціянальную матэрыяльную і маральную падтрымку недамінуючым у краіне этнасам. Апрача гэтага, нацыянальная меншасці маюць права на культурную і тэрытарыяльную аўтаномію, на прадстаўніцтва ў парламенце, на здзяйсненне дзяржаўных пасадаў, на адукацию на роднай мове і г.д. З ідэалогіі БХД (БНА) арганічна выцякала, што “кожная дзяржава, якая пагражае існаванню этнічных адрозненій сваіх нацыянальных меншасцяў і, замест стварэння ўмоваў для нагуруальнага развіцця, нішчыць і прасльедуе іх – паступае немаральному”¹³. Гэтая немаральнасць – зло, з якім кожны хрысціянін, асабліва хадэк, павінен змагацца. Такім злом для БХД (БНА) быў падзел Беларусі на дзве часткі, згодна Рыжскому трактату. Беларускі народ, як і кожны этнас, мае права на культурную і палітычную самастойнасць, права самому вырашаць свой лёс, вызначаць сваю будучыню.

Праз усю гісторыю свайго існавання хадэцыя заставалася прыхільніцай ідэалаў, дэклараўаных Устаўной Граматай БНР 25 сакавіка 1918 г. Пабудова незалежнай Беларускай рэспублікі з’яўлялася адной з галоўных палітычных мэтаў

¹² Stankiewicz Ad. Bielaruskij Chryścijanski Ruch. Wilnia, 1939. S.141.

¹³ АРКіР бібл. НАН Беларус. Ф. 4, воп. 1, адз. з. 3, арк. 4-5.

¹⁴ Камунікат № 7 Беларускага Народнага Аб'яднання. Вільня, 1937. С. 7.

партыі. Гэты тэзіс утрымоўваецца ва ўсіх праграмных дакументах хадэцыі. Зразумела, што БХД (БНА) ніколі не прызнавала падзелу Беларусі. Гэтае непрызнанне вызначала адносіны партыі да міжваенны Польшчы і БССР. Хадэцыя добра разумела фіктыўныя характар апошняй: “Беларускі народ на ўсіх ягоных этнаграфічных землях, не выключаючы і Беларускае Савецкае Рэспублікі, знаходзіцца ў палажэнні народу **недзяржаўнага**”¹⁴. Стаяленне партыі да дзяржаваў, у межах якіх у выніку падзелаў апынуліся беларусы, і, дзе іх правы груба парушаліся, было адназначна адмоўным.

Вялікае месца ў ідэалогіі БХД (БНА) адводзілася асветніцтву. Дасягненне ўсіх сваіх мэтаў хадэцыя звязвала з развіціем беларускай культуры, з асветніцкай працай сярод сялян, рабочых і інтэлігенцыі. Пра гэта было заяўлена яшчэ на пачатку дзеінасці партыі: “Але каб жыць жыцьцём нацыянальным і развівавацца патрэбна асвета ў сваім духу і літэратуре, патрэбна моцная рэлігія, патрэбны пэўныя абстановы гаспадарскія і палітычныя”¹⁵. На працягу ўсяго існавання БХД (БНА) культурна-асветная дзеінасць заставалася адной з дамінуючых. Яна была аргументавана ў праграмных дакументах, у шматлікіх артыкулах на старонках друку і, фактычна, стала, поруч з хрысціянствам, не толькі часткай партыйнай ідэалогіі, але і яе духоўнай крыніцай. Праз культурна-асветніцкую дзеінасць хадэцыя пленна пашырала ў народных масах Захадняй Беларусі беларускую нацыянальную ідэю, да распрацоўкі якой партыя мела непасрэднае дачыненне. Нацыянальная ідэя для БХД (БНА) – “... гэта тая нацыянальная съведамасць кожнага паасобнага Беларуса, якая спалучае беларускі народ у сущэльнью, аднаўлітную націю”¹⁶.

Падсумоўваючы, можна адзначыць, што БХД (БНА) мела сваю ўнікальную для беларускага нацыянальнага руху ідэалогію. Яна арганічна вынікала з каштоўнасцяў хрысціянскай этикі і беларускай народнай культуры. У розны час да яе фармавання прычыніліся такія дзеячы, як Фабіян Абрантовіч, Андрэй Цікота, Адам Станкевіч, Вінцэнт Гадлеўскі, Кастусь Стаповіч, Ян Пазняк, Адольф Клімовіч, Альбін Стаповіч, Браніслаў Туровак, Янка Шутовіч і многія іншыя. Па сваёй сутнасці ідэалогія БХД з’яўляецца адгалінаваннем сацыяльнай дактрыны каталіцкага касцёла. У яе аснову былі пакладзены энцыклікі Льва XIII і Пія XI. Але спецыфіка беларускай соцыякультурнай сітуацыі прывяла да пэўнага адхыду ад афіцыйнай дактрыны, што, аднак, не азначала адмову ад яе. Беларуская хрысціянская дэмакратыя зрабіла значны ўнёсак у развіццё беларускай нацыянальнай ідэі ў першай палове 20 ст.

¹⁵ Krynica. № 3, 5 снежня 1917 г.

¹⁶ Bolsz uwagi biełaruskaj nacyjanalnej idei // Chryścijanskaja Dumka. 1939, Nr. 21. S. 1.

Гісторыяграфія і крыніцазнаўства.

Алесь Смалянчук (*Гародня*)

Верасень 1939 г. у савецкай і беларускай гісторыяграфії*.

Увесень 1999 г. споўнілася не толькі 60-годдзе трагічных вераснёўскіх падзеяў. 60-ю гадавіну адзначыла і гісторыяграфія гэтага пытання. Першыя спробы гісторыкаў апісаць і ахарактарызаць падзеі, якія адбываліся амаль што на іх вачах, з сённяшняга пункту погляду нельга лічыць навуковай гісторыяграфіяй. Савецкія гісторыкі выконвалі пэўныя ідэалагічныя заказ. Аднак гэтыя працы на працяглы час вызначылі асноўныя падыходы да праблемы.

Можна вылучыць тры перыяды развіцця гісторыяграфіі вераснёўскіх падзеяй. Першы з іх распачаўся ў 1939 г. і закончыўся ў сярэдзіне 50-ых гг. 20 ст. Працы гэтага перыяду ствараліся, практычна, па адной схеме. Напачатку даваўся невялікі нарыс-агляд мінулага Беларусі. Гісторыя беларускага народу, звычайна, зводзілася да гісторыі барацьбы супраць “польскай панскай” экспансіі. Прычым апошняя суправаджалася гвалтоўным “апалячэннем” і дэнацыяналізацыяй. У якасці асноўных вехаў барацьбы адзначаліся войны Галіцка-Валынскага княства супраць Польскага каралеўства; народны супраціў Берасцейскай уніі; вызваленчая барацьба разам з украінскім народам у 17-18 стст.; падзея 1863 г. як паўстанне супраць “польскіх паноў”, якое падавіў Мураўёў-вешальнік¹. Цяжкая доля беларускага селяніна ў дасавецкі час трактавалася як вынік польскага панавання на беларускіх землях. Цімафей Гарбуноў адзін з раздзелаў сваёй працы так і называў: “Польскія паны – векавечныя ворагі беларускага народу”². Адначасова падкрэслівалася цесная сувязь развіцця беларускай культуры з культурай рускага народу.

Напрыканцы гісторычнага агляду характарызавалася жыццё беларусаў у II Рэчы Паспалітай. Звычайна карціна малявалася жахлівая. Вось як апісаў сваё жыццё нейкі безыменны беларус-серадняк* * з Астроўскага пав. Беластоцкага ваяводства: “Уже к новому году в деревне овины пусты. Хлеб крестьянне едят

* Размова пойдзе толькі пра выданні і публікацыі, якія выйшлі з друку на тэрыторыі СССР, БССР і Рэспублікі Беларусь.

¹ Пичета В. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, 1939. С. 4-30; Егоров Г. Западная Белоруссия. Москва, 1939. С.10.

² Гарбуноў Т. Год пад сцягам Саветаў. Да гадавіны вызвалення Заходняй Беларусі ад панской Польшчы. Мінск, 1940.

** Цалкам верагодна, што сапраўдным аўтарам гэтых радкоў з’яўляўся які-небудзь партыйны інструктар.

только после жатвы, потому что сейчас же после уборки весь урожай должен быть продан для уплаты налогов. Мясо едят только по большим праздникам. Яйца, молочные продукты – всё идёт на продажу... Мы живём в почти первобытных условиях (Селянін ведае пра першабытны лад?! - A.C.). Достаточно пройтись по нашим деревенским хатам, чтобы убедиться, что ни в одной из них нет ни полов, ни стола. Нет ни тарелок, ни ложек. Все едят из одной миски. Одежда, которую носят днём, служит ночью подушкой или одеялом. На завтрак едят картофель с кислой капустой. В сумерках ужинают – опять картофель... Дорог керосин, поэтому спать ложаться вместе с курами. Дорого оконное стекло, поэтому разбитое окно закрывают старым мешком. Дорога посуда, поэтому дырявый горшок затыкают тряпкой. А так как дороги обувь и одежда, то крестьянин дичает, не показываясь нигде иногда в течение года”³. Гэтыя жахі яшчэ больш уражвалі на фоне не менш маляўнічых апісанняў шчаслівага жыцця калгаснікаў у БССР.

Якія рабіліся з усяго гэтага высновы? Уладзімер Пічэта: “Існаванне беларусаў і ўкраінцаў пад уладай панской Польшчы ў канчатковым выніку прывяло б народныя масы да поўнага фізычнага выраджэння”⁴. Г.Ягораў прапанаваў тэзіс: “Захоўня Беларусь – калонія Польшчы”⁵.

Другая палова тыповых працаў адводзілася апісанню паходу Чырвонай арміі і ягоным наступствам. Безпадзельна дамінаваў тэрмін “вызваленне”. Мелася на ўвазе “вызваленне ад панскага прыгнёту” з дапамогай савецкага ўрада. Удзел Германіі ў падзеях верасня 1939 г. або не згадваўся наогул, або толькі канстатаваўся. Адказнасць за вайну ўскладалася на Польскую дзяржаву. Польскі ўрад таксама нёс адказнасць за паражэнне і распад дзяржавы. Адной з галоўных прычынаў паражэння лічылася нежаданне беларусаў і ўкраінцаў абараніць Польшчу⁶.

У 1940 г. гісторыкі пачалі “аналізаваць” наступствы “вызвалення” і даказваць перавагу савецкага ладу. Цімафеў Гарбуноў у якасці дасягненняў, у прыватнасці, адзначаў усталяванне Савецкай улады, ажыццяўленне адвечнай сялянскай мары пра зямлю і пра калгасы, рост прамысловасці і развіццё культуры⁷. Г.Ягораў у пераліку найбольш буйных дасягненняў новай улады ў галіне культуры адзначаў адкрыццё бібліятэкі ў Наваградку⁸.

Усе гэтыя працы грунтаваліся на матэрыялах савецкага друку і заяве Савецкага ўраду ад 17 верасня 1939 г. Фактычна мела месца ідэалагічнае абурнаванне агрэсіі, якому спрабавалі надаць навуковую форму. Уладзімер

³ Егоров Г. Западная Белоруссия. С. 24-25.

⁴ Пичета В. Исторические судьбы... С. 39-40.

⁵ Егоров Г. Западная Белоруссия. С. 20-24.

⁶ Егоров Г. Западная Белоруссия. С. 35; Пичета В. Исторические судьбы... С. 40.

⁷ Гарбуноў Т. Год пад сцягам Саветаў...

Міхнюк у 1979 г. заўважыў, што працы 1939 г. “паклалі пачатак вывучэнню праблемы, намецілі асноўныя накірункі даследаванняў, правільна раставілі навуковыя і палітычныя акцэнты...”⁹ Немагчыма пагадзіцца з такой ацэнкай. Праблемы для аўтараў такіх працаў не існавала. Цяжка разгледзець і “навуковыя акцэнты”. Гісторыкі выступалі як “байцы ідэалагічнага фронту”.

У 1945 г. даследчыкі ізноў звярнуліся да вераснёўскіх падзеяў. Ад гэтага часу можна казаць пра ўздзеянне на гісторыкаў таго фактару, як перамога СССР у вайне, якая паводле афіцыйнай тэрміналогіі называлася “Вялікай Айчыннай”.

Гэты фактар выразна паўплываў на традыцыйныя гістарычныя агляды, якія змяшчаліся на пачатку працы. Цяпер даследчыкі абмяжкоўваліся пераважна 20 ст. Звычайна ўсё распачыналася перамогай Чырвонай арміі ў вайне 1920 г., пасля якой нейкім незразумелым чынам частка беларускіх зямель апынулася ў складзе Польшчы. Шмат увагі надавалася падрабязным апісанням “панскага” прыгнёту. Вось тыповы прыклад: “Польськое фашистское государство закрыло все белорусские школы, а те, кто смел заявлять про открытие белорусских школ, подвергались аресту и избиению. За подачу заявлений только в Новогрудском воеводстве было арестовано 1380 чел. Белорусский язык был объявлен польскими помещиками и капиталистами вне закона. В Западной Белоруссии не было ни одного печатного органа на белорусском языке. В борьбе за национальные права много белорусской молодёжи погибло в застенках польской дефензивы, в концентрационных лагерях...”¹⁰.

Варта звярнуць увагу на новае паняцце ў дачыненні да харкторыстыкі II Рэчы Паспалітай – “фашисцкая дзяржава”. Таксама пачаў ужывацца тэрмін “польскія акупантны”¹¹.

Традыцыйна адзначалася герайчнае змаганне беларусаў за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне. Пры гэтым імёны змагароў звычайна не называліся¹². Причына зразумелая. Большасць гэтых людзей ужо загінула ў ГУЛАГу.

Цікава назіраць змяненні акцэнтаў у ацэнках значэння паходу Чырвонай арміі. Гісторыкі ў гэты час пісалі ўжо не столькі пра вызваленне ад “панскага

⁸ Егоров Г. Западная Белоруссия. С. 41.

⁹ Міхнюк В. Социалистические преобразования в западных областях БССР. Сентябрь 1939-июнь 1941. Минск, 1979. С. 10.

¹⁰ Клещев А. О десятилетии воссоединения белорусского народа в едином Белорусском советском государстве. Доклад на юбилейной сессии Верховного Совета БССР 29 октября 1949 г. Б.м., б.д.

¹¹ Гарбуноў Ц. Уз'яднанне беларускага народа ў адзінай Савецкай сацыялістычнай дзяржаве. Мінск, 1949. Адзін з раздзелаў кнігі мае назыву “Захоўня Беларусь пад гнётам польскіх акупантаў”.

¹² Каменская Н. Уз'яднанне беларускага народу ў адзінай Беларускай савецкай сацыялістычнай дзяржаве. Мінск, 1948. С. 7-12.

прыгнёту”, колькі пра “выратаванне беларускага народу ад нямецка-фашысцкага занявлення”. А.Клешчай у сваім дакладзе на юбілейнай сесіі Вярхоўнага савета БССР у каstryчніку 1949 г. амаль даслоўна пераказаў заяву Савецкага ўрада ад 17 верасня 1939 г. і зрабіў высынову, што “Чырвоная армія ўзяла пад ахову жыццё і маёmacь насељніцтва Заходній Беларусі”¹³. Агрэсія Германіі супраць Польшчы прызнавалася, але адказнасць за паражэнне Польскай дзяржавы (т.зв. “распад”) па-ранейшаму цалкам ускладалася на польскі ўрад. Падкрэслівалася, што наступленне чырвонаармейцаў распачалося ўжо пасля “распаду” Польскай дзяржавы¹⁴.

У развіцці гісторыяграфічнай традыцыі прыкметную ролю адыграла Пастанова ЦК КП(б)Б ад 5 верасня 1949 г. пад назвай “Уз’яднанне беларускага народу ў адзінай Беларускай савецкай дзяржаве”. Яна акумулювала асноўныя “дасягненні” савецкай гісторыяграфіі 30-40-х г. і вызначала будучыя падыходы. Гісторычна частка пастановы сцвярджала, што паход Чырвонай арміі не дазволіў ператварыць тэрыторыю Заходній Беларусі і Заходній Украіны ў плацдарм для нападу на СССР. Другі тэзіс варты ўвагі – выратаванне беларусаў ад фашысцкай пагрозы з “дапамогай вялікага рускага народу”.

Водгукам на пастанову стала ўжо згаданая праца Цімафея Гарбунова. Аўтар пісаў пра Расію як “агульную Радзіму рускага, украінскага і беларускага народаў”, адзначаў, што паход Чырвонай арміі адбываўся па “спрадвечных рускіх землях”, называў Гародню “былой рускай крэпасцю” і г.д.¹⁵ Ён жа ўпершыню адзначыў факты супраціву наступу Чырвонай арміі. Вось, як яны выглядалі: “У Гродне, Вільне, Пінску і інш. гарадах і мястэчках жандармы і паліцыя, а таксама ксяндзы кідалі з вокнаў дамоў гранаты. Нярэдкі былі выпадкі, калі з касцёлу адкрывалі кулямётны агонь па праходзішых часцях нашых войскаў”¹⁶. Пастанова замацавала дамінаванне адносна новага тэрміну, які ад таго часу пачаў шырока ўжывацца – “уз’яднанне”. Менавіта яно стала галоўным аб’ектам увагі даследчыкаў.

Пераарыентацыя зразумелая. Ваенныя падзеі 1939 г. адышли ў мінулае. Іх засланілі трагічныя будні савецка-германскай вайны. Галоўным стаў доказ поспехаў Савецкай Беларусі. 1939 год трактаваўся як “крок на шляху ліквідацыі эканамічнай і культурнай адсталасці”, адзначаўся рост прамысловай вытворчасці, ліквідацыя “безлашаднасці” і “безкароўнасці”. Адным з галоўных дасягненняў лічылася надзяленне сялян зямлём і стварэнне калгасаў¹⁷. З 1939 г. одам звязвалі

¹³ Клещев А. О десятилетии воссоединения... С. 8-10.

¹⁴ Клещев А., Фомін В. Империалистическая агрессия против Польши. Москва, 1952.

¹⁵ Гарбуноў Ц. Уз’яднанне беларускага народа... С. 120-128.

¹⁶ Гарбуноў Ц. Уз’яднанне беларускага народа..., С. 127.

¹⁷ Напр., Клещев А. О десятилетии воссоединения...

перамогу ў вайне і пасляваенныя поспехі. Гісторыкі-прапагандысты на “канкрэтных” прыкладах даказвалі перавагу савецкага ладу і дэманстравалі поспехі ў ажыццяўленні ленінска-сталінскай нацыянальнай палітыкі¹⁸.

Таксама мела месца спроба адзначыць станоўчае значэнне падзеі 1939 г. для польскага народу. Ц.Гарбуной, напрыклад, станоўчасць верасня 1939 г. бачыў у тым, што пасля разгрому Германіі менавіта працоўныя Польшчы ўзялі ўладу ў краіне ў свае руки¹⁹. Логіку гэтага тэзісу зразумець няпроста.

У пасляваенны час можна заўважыць з'яўленне пэўных рысаў навуковасці. У прыватнасці, была надрукавана стэнаграма паседжання У Народнага сходу. Даследчык Н.Каменская спрабавала вызначыць змест тэрміна “Захоўняя Беларусь”. Паводле яе, гэты тэрмін стварылі “польскія паны” як назуву для захопленай імі часткі беларускіх зямель²⁰. Але ў цэлым атмасфера для навуковых даследаванняў гісторыі 20 ст. была жахлівай. Яе добра перадаюць апошнія радкі з надрукаванага дакладу А.Клешчава на юбілейнай сесіі Вярхоўнага Савету. Дакладчык закончыў выступленне словамі: “Слава Вялікаму Сталіну!” А вось, што было далей: “Все в едином порыве встают: Да здравствует Великая партія большевиков! Да здравствует Советское правительство! Да здравствует Великий русский народ! Великому Сталину – слава!”

У сярэдзіне 50-х г. 20 ст. пасля смерці Іосіфа Сталіна сталі магчымымі пэўныя дыскусіі сярод даследчыкаў. Яны, праўда, не выходзілі за межы ідэалагічнай дазволенага. Гісторыкі, якія займаліся вывучэннем дзеянасці КП(б)Б у перыяд з 1939 па 1941 г., пачалі трактаваць палітычныя падзеі 1939 г. як вынік “рэвалюцыйнай актыўнасці працоўных мас”. Для харектарыстыкі гэтих падзей сталі ўжывацца тэрміны – “народная рэвалюцыя”²¹ і “сацыялістычная рэвалюцыі”²². Распачалася нават дыскусія вакол гэтих паняццяў.

Відавочна, што напрыканцы разглядаемага этапу гістарыяграфія пачала набываць пэўныя рысы навуковасці. Але камуністычная партія захоўвала жорсткі ідэалагічны кантроль. Гісторыкі павінны былі даказаць “гістарычную правату” ўсіх партыйных рашэнняў. Тая гістарыяграфія была беларускай толькі тэматычна.

Тэндэнцыі, што пазначыліся ў сярэдзіне 50-х г., атрымалі далейшае развіццё ў наступны перыяд – у другой палове 50-х-напрыканцы 80-х гг. Працяг вывучэння дзеянасці КП(б)Б і з'яўленне першых даследаванняў, прысвечаных

¹⁸ Напр., Каменская Н. Уз'яднанне беларускага народа...

¹⁹ Гарбуной Ц. Уз'яднанне беларускага народа..., с. 135.

²⁰ Каменская Н. Уз'яднанне беларускага народа..., с. 6.

²¹ Кравченко И. Социалистическое строительство в западных областях БССР. Талин, 1954.

²² Бородач Г. Коммунисты Белоруссии в борьбе за социалистическое переустройство сельского хозяйства западных областей БССР. 1939-1950. Минск, 1953; Юхно И.

Установление Советской власти в Западной Белоруссии в 1939 г. Минск, 1954.

дзеячам рэабілітаванай КПЗБ, спрыялі пашырэнню тэзісу пра “сацыялістычную рэвалюцыю”. Адпаведна зменшылася значэнне тэзісу пра “ўз’яднанне”. І партыя паправіла “таварышоў гісторыкаў”. У Пастанове ЦК “Аб 50-годдзі Камуністычнай партыі Беларусі” палітычныя падзеі 1939 г. трактуваліся як “усталяванне Савецкай улады і ўз’яднанне”.

Пастанова знайшла адлюстраванне ў пяцітомным акадэмічным выданні “Гісторыя Беларускай ССР. У.Палуян у раздзеле, прысвяченым сацыялістычным пераўтварэнням у Заходній Беларусі (Том 4, 1975), здолеў сумясціць абодва тэзісы. Уз’яднанне і ўсталяванне савецкай улады ён характарызаваў, як перамогу сацыялістычнай рэвалюцыі. Аўтар досьціц падрабязна спыніўся на пераменах у сельскай гаспадарцы. Ён ахарактарызаваў т.зв. “палітыку ліквідацыі кулацтва як класа” і нават адзначыў працэс “высялення асаднікаў за межы рэспублікі”²³. У выніку У.Палуян прыйшоў да высновы, што распачалося “завяршэнне пераўтварэння ўсёй беларускай нацыі ў сацыялістычную нацыю”²⁴.

Аўтарам раздзела “Вызваленне Беларусі” ў гэтым самым томе быў Ю.Афонін. Ягоны тэкст моцна нагадваў працы папярэднікаў. Вось асноўныя вехі падзеі: агрэсія Германіі; “распад” Польскай дзяржавы; пагроза фашысцкага заняволення беларускага народа; клопат савецкага ўрада пра бяспеку беларусаў; вызваленчы паход і радасць насельніцтва. Аўтар падкрэсліў, што ў правядзенні пераўтварэння ў прыезжая камуністы і камсамольцы атрымалі моцную падтрымку з боку мясцовага насельніцтва і асабліва з боку сяброў КПЗБ. Роля гэтай партыі ацэньвалася даследчыкам вельмі высока. У ліку першых пазітыўных змяненняў адзначалася надзяленне сялян зямлёй, забеспячэнне людзей прадуктамі харчавання і прадметамі першаснага ўжытку, матэрыйальная дапамога палякам, якія ўцякалі ад фашысцкай акупацыі і г.д.²⁵

Упершыню ў гісторыяграфіі выбары і праца Народнага Сходу трактуваліся як “усенародны рэферэндум”²⁶. Падкрэслівалася аднадушнасць рашэнняў Сходу. У духу пастановы ЦК КП(б)Б аўтар сцвярджаў, што “шматгадовая барацьба працоўных Заходній Беларусі супраць прыгнёту памешчыкаў і буржуазіі за сваё сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне завяршылася ўз’яднаннем заходнебеларускіх земель з БССР і аднаўленнем на іх тэрыторыі Савецкай улады”²⁷.

²³ Гісторыя Беларускай ССР у пяці тамах. Пад рэд. І.Ігнаценкі і інш. Т.4. Мінск, 1975. С. 105.

²⁴ Гісторыя Беларускай ССР у пяці тамах. Пад рэд. І.Ігнаценкі і інш. Т.4. С. 114.

²⁵ Гісторыя Беларускай ССР у пяці тамах. Пад рэд. І.Ігнаценкі і інш. Т.4. С. 88-90.

²⁶ Гісторыя Беларускай ССР у пяці тамах. Пад рэд. І.Ігнаценкі і інш. Т.4. С. 90.

²⁷ Гісторыя Беларускай ССР у пяці тамах. Пад рэд. І.Ігнаценкі і інш. Т.4. С. 93.

Галоўнымі крыніцамі гэтай працы былі матэрыялы савецкага перыядычнага друку (газета “Звязда” і часопіс “Бальшавік”). Падобная крыніца знаўчая база для савецкай гістарыографіі была нормай.

Сярод выданняў гэтага перыяду таксама трэба адзначыць кнігу У.Міхнюка, прысвяченую гістарыографіі праблемы²⁸. Упершыню прааналізаваўшы асноўныя тэндэнцыі савецкай гістарыографічнай традыцыі, аўтар зрабіў уласны ўклад у распрацоўку тэмы 1939 г. Ён прапанаваў у дачыненні да тэрыторыі БССР замест тэрміну “Захадняя Беларусь” ужываць тэрмін “Захадня вобласці БССР”. У харектарыстыцы ваеных дзеянняў У.Міхнюк адзначыў нежаданне польскіх войскаў ваяваць супраць СССР і іх гатоўнасць здавацца ў палон.

Як выглядалі ў гэтых працах палякі? Пры апісанні ваеных дзеянняў іншым разам выкарыстоўваўся тэрмін “белапалаюкі”²⁹. У той жа час некаторыя аўтары спрабавалі даказаць станоўчасць падзеі 1939 г. і для палякаў. У прыватнасці, сцвярджалася, што каля 1 млн. палякаў знайшлі ў БССР паратунак ад фашысцкай акупацыі³⁰. Таксама выказвалася думка, што т.зв. “уз’яднанне” зліквідавала “навязанную империализмом белорусскому, украінскому и русскому народам историческую несправедливость, затруднившую сплочение их сил в борьбе против угнетения и эксплуатации”³¹.

Для працаў гэтага перыяду па-ранейшаму харектэрна ідэалагічная зададзенасць. Аўтары амаль цалкам абапіраліся на партыйныя документы і пастановы партыйных органаў. У той жа час з’явілася першае даследаванне гістарыографіі праблемы, пашыралася тэматыка даследаванняў. Аналіз матэрыялаў, прадстаўленых на канферэнцыі, якая адбылася ў Гарадзенскім універсітэце ў каstryчніку 1989 г. і была прысвечана 50-годдзю вераснёўскіх падзеі, дазваляе сцвярджаць, што прыярытэтам гістарычных даследаванняў заставалася вывучэнне розных аспектаў дзеяніасці КП(б)Б, КПЗБ і КСМЗБ. Прычым КПЗБ лічылася “авангардам рэвалюцыйна-вызваленчага руху”³². Па-ранейшаму шмат увагі надавалася сацыяльна-еканамічнаму становішчу працоўных Захадняй Беларусі і палітыцы нацыянальной асіміляцыі з боку польскага ўрада. Варта наогул адзначыць велізарную намаганні выкладчыкаў Гарадзенскага універсітэта па пропагандзе камуністычнай версіі падзеі верасня 1939 г.

²⁸ Міхнюк В. Социалистические преобразования в западных областях БССР...

²⁹ Гродно. Исторический очерк. Под ред. З.Копысского и Б.Фиха. Гродно, [1964].

³⁰ Барадач Г., Дамарад К. Калектывізацыя сельскай гаспадаркі ў заходніх абласцях Беларускай ССР. Мінск, 1959. С. 26.

³¹ История Белорусской ССР в двух томах. Под ред. Л.Абецедарского и др. Т. 2. Минск, 1961. С. 388.

³² 50 лет воссоединения Западной Белоруссии с Белорусской ССР в составе СССР. Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции. 25-26 октября 1989 г. Гродно, 1989. С. 3-7.

Напрыканцы 80-х – пачатку 90-х гадоў у савецкай гісторыяграфіі павеяла свежым паветрам. Партыйны кантроль над навукай рэзка аслабеў. Былі надрукаваныя шматлікія дакументы, якія дазвалялі па-іншаму асэнсаваць многія падзеі гісторыі 20 ст. Сярод іх былі апублікованыя тэксты сакрэтных савецка-германскіх пагадненніяў жніўня і верасня 1939 г.³³ У беларускім друку з'явіліся ўспаміны людзей, якія ў верасні 1939 г. ваявалі ў складзе польскай арміі³⁴. Пачалося перавыданне некаторых даследаванняў беларускіх гісторыкаў-эмігрантаў³⁵. Усё гэта стварала магчымасць для распрацоўкі новых сюжэтаў, звязаных з вераснем 1939 г., і новых ацэнак вядомых падзеяў. Фактычна, пачала стварацца беларуская нацыянальная гісторыяграфічная традыцыя. Трэці перыяд развіцця гісторыяграфіі праблемы 1939 г. прыходзіцца на 90-я г.

У пэўным сэнсе “прапрывам” можна лічыць перавыданне кнігі Язэпа Найдзюка і Івана Касяка “Беларусь учора і сёння”. Беларускі чытач упершыню атрымаў магчымасць пазнаёміцца з несавецкай канцепцыяй вераснёўскіх падзеяў. Паход Чырвонай арміі трактуваўся не як імкненне савецкага ўраду “ўзяць пад ахову жыццё і маёмысць насельніцтва Заходняй Беларус”, а як выкананне ранейшых дамоўленасцяў з гітлераўскай Германіяй. Упершыню ў выданні, якое з'явілася на тэрыторыі Беларусі, падзеі 17 верасня 1939 г. непасрэдна звязваліся з сакрэтным пратаколам ад 23 жніўня 1939 г. Аўтары кнігі выкарыстоўвалі паняцці да СССР³⁶.

Перамены трактуваліся не як “сацыялістычны ператварэнні”, а як таталітарная палітыка саветызацыі, неад’емнай часткай якой былі арышты, высочванне, даносы, спроба ўстанавіць кантроль над усімі галінамі чалавечага жыцця. Была названа лічба – 300 тыс. рэпрэсаваных. Звярталася ўвага, што да чэрвеня 1941 г. захоўвалася мяжа паміж Заходняй Беларуссю і БССР. Аўтары канстатаўвалі: “Надзвычайная бяда і недахопы ўсяго самога неабходнага для жыцця, без магчымасці палепшання, сталі пастаяннай зъявай жыцця. Настроі беларускага насельніцтва ў дачыненьні да Савецкай улады зъмяніліся з непрыхильных на варожыя”³⁷.

Падобны падыход да падзеі 1939 г. быў характэрны для Паўла Церашковіча і Ігара Чаквіна, аўтараў артыкула “Беларусы” ў I томе Энцыклапедыі гісторыі Беларусі. Аўтары фактычна прыйшлі да высновы, што ў 1939 г. адбыўся падзел Польшчы. Яны карысталіся паняццем “далучэнне Заходняй Беларусі да БССР”, характарызавалі рэпресіўную сутнасць савецкага рэжыму³⁸.

³³ Спадчына. 1994. №1.

³⁴ Бітэль П. “І нашых трапіла туды нямала...” // Спадчына. 1990. №3; Малецкі Я. Пад знакам Пагоні // Спадчына. 1994. №2.

³⁵ Напр., Найдзюк Я., Касяк И. Беларусь учора і сёння. Мінск, 1993.

³⁶ Найдзюк Я., Касяк И. Беларусь учора і сёння. С. 244-252.

³⁷ Найдзюк Я., Касяк И. Беларусь учора і сёння. С. 254.

³⁸ Церашковіч П., Чаквін И. Беларусы // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.1. Мінск, 1993. С. 477.

Беларускія даследчыкі пачалі распрацоўку новых сюжэтаў гісторыі верасня 1939 г. Мікола Іваноў узняў праблему дзяржаўнай прыналежнасці Вільні. Ён распавёў пра арышты беларускіх дзеячоў у Вільні, адзначыў факты супраціўлення беларусаў новай уладзе, паказаў механізм прыняцця рашэння пра перадачу Вільні Літве. Беларускі гісторык сцвярджаў, што “верасень 1939 г. стаў вялікай нацыянальнай трагедыяй не толькі для польскага, але і для беларускага народу. Аб’яднанне ў складзе БССР азначала для беларусаў не простую змену адной акупацыі на іншую, а прыход на іх землі куды больш моцнага, спрытнага і выключна дэмагагічнага ворага беларускасці. Савецкі рэжым паставіў мэтай поўную дэнацыяналізацыю беларусаў і ператварэнне іх у частку “новага гістарычнага адзінства” – “савецкі народ”³⁹.

Аляксандр Хацкевіч заняўся праблемай савецкіх рэпрэсій 1939-1941 гг. Ён надрукаваў шэраг дакументаў з архіваў НКУС, звязаных з арганізацыяй дэпартацый і масавымі арыштамі сярод насельніцтва Заходній Беларусі⁴⁰. Трагічнаму лёсу асаднікаў і іх сямей прысвяціў публікацыю Якаў Паўлаў⁴¹. Публіцыстычныя артыкулы Ігара Кузняцова дапамаглі зразумець песнью сувязь паміж 17 верасня і 1 верасня 1939 г., калі распачалася Другая святовая вайна⁴².

Гэтыя і іншыя публікацыі дазвалялі паглядзець на падзеі верасня 1939 г. не з пазіцыі камуністычных функцыянероў, а вачыма звычайных людзей, з якіх і складаеца паняцце “народ”. Такі погляд не выклікае святочнага пачуцця з нагоды чарговай гадавіны, а прымушае задумыцца пра трагедыю чалавека, якога рабілі закладнікам імперскіх амбіцый і ідэалагічных догмаў.

Станаўленне беларускай нацыянальнай традыцыі ў гістарыяграфіі падзеі 1939 г. праходзіць вельмі няпроста. Безумоўна, на становішча ўплывае палітычная сітуацыя ў краіне. Пасля абрання ў 1994 г. презідэнтам Беларусі Аляксандра Лукашэнкі распачалося “вяртанне беларусаў у СССР”. І гэты працэс адбіўся на развіцці беларускай гістарыяграфіі.

У.Палуян, аўтар раздзелу “Уз’яднанне з БССР і першыя сацыялістычныя ператварэнні” ў новым акадэмічным выданні гісторыі Беларусі ўнёс толькі “касметычны” ўдакладненні ў канцэпцыю 60-80-х г. Аўтар прызнаў, што сакрэтны прагакол да “пакту Молатава-Рыбентропа” прадугледжваў падзел Польскай дзяржавы, адзначыў факт савецка-германскага ваеннага параду ў Бярэзцы 25 верасня 1939 г., ролю КПЗБ у сацыялістычных пераўтварэннях

³⁹ Іваноў М. Проблема прыналежнасці Вільні і беларускае нацыянальнае пытанне ў 1939 г. // Беларускі гістарычны часопіс. 1994. №1. С. 37.

⁴⁰ Хацкевіч А. Арышты і дэпартацыі ў Заходніх абласцях Беларусі (1939-1941) // Беларускі гістарычны часопіс. 1994. №1,2.

⁴¹ Паўлаў Я. Драматычны лёс асаднікаў // Беларуская мінуўшчына. 1994. № 4.

⁴² Кузняцоў І. Жнівень 39-га: фрагменты ісціны // Наша Ніва. 1996. №20; яго ж. Верасень 39-га. // Літаратура і мастацтва ад 27.09.1996; яго ж. Ненапад // Наша Ніва. 1996. № 24.

ахарактарызыаваў як “пэўную” (раней – “вялікая”), адмовіўся ад сцвярджэння, што выбары ў Народны Сход з’яўляліся “усенародным рэферэндумам”. Але сутнасць быўскай канцэпцыі У.Палуяна захаваў нязменнай. Дзеянні кіраўніцтва СССР атрымалі станоўчую ацэнку. Толькі цяпер яна тлумачылася не інтэрэсамі Камуністычнай партыі, якія раней атаясамліваліся з інтэрэсамі народаў СССР, а беларускім нацыянальнымі інтэрэсамі. Аўтар ацаніў т.зв. “уз’яднанне” як акт гістарычнай справядлівасці. У канчатковай выснове ён сцвярджаў, што “абапіраючыся на эканамічны і навукова-тэхнічны патэнцыял усёй краіны, заходнія вобласці БССР за год і дзеяцьця месяцаў пасля ўз’яднання зрабілі значны крок у сацыяльна-еканамічным развіцці і ажыццяўленні культурных пераўтварэнняў, нягледзячы на недахопы камандно-адміністратыўнай сістэмы”⁴³. Дарэчы, “недахопы” зводзіліся толькі да “высялення часткі заможных сялян ва ўсходнія раёны краіны”⁴⁴.

У апошнія гады працы многіх беларускіх гісторыкаў, якія займаюцца проблематыкай 20 ст., пакідаюць уражанне спробы разам з прэзідэнтам “вярнуцца” ў Савецкі Саюз. У прыватнасці, гэтая заўвага датычыць кнігі гарадзенскіх аўтараў Івана Коўкеля і Эдмунда Ярмусіка. Аўтары (невядома, хто з іх пісаў раздзел “Воссоединение Западной Белоруссии с БССР”) падзялілі савецка-германскую дамову ад 23 жніўня 1939 г. на дзве часткі: “станоўчую” і “адмоўную”. Сам пакт аб ненападзе яны ацанілі пазітыўна, бо ён, на іх думку, ствараў добрыя зневешнепалітычныя ўмовы для “уз’яднання” беларускіх земляў. Затое сакрэтны пратакол атрымаў негатыўную ацэнку, бо ён развязаў рукі Германіі для нападу на Польшчу. Услед за гісторыкамі 40-70-х г. яны сцвярджалі, што Сталін распачаў ваенныя дзеянні, каб узяць пад ахову жыццё і маёmacь сасельніцтва Заходніяй Беларусі, і толькі тады, калі амаль уся Польшча была захоплена германскімі войскамі. “Вызваленне” (па тэрміналогіі аўтараў) было хуткім і зрадасцю віталася насельніцтвам.

І.Коўкель і Э.Ярмусік шмат увагі ўдзялілі значэнню пераўтварэнняў савецкай улады ў сацыяльнай, гаспадарчай і культурнай галінах, што, на іх думку, спрыяла росту жыццёвага ўзроўня. Прычынай дэпартаций яны лічылі супраціўленне польскага насельніцтва савецкай уладзе і антысавецкую барацьбу. Галоўная выснова аўтараў моцна нагадвала выснову У.Палуяна: “Опираясь на экономический и научно-технический потенциал всей страны, западные области БССР за год и десять месяцев после воссоединения сделали значительный шаг вперёд в социально-экономическом и культурном развитии, несмотря на некоторые издержки командно-административной системы”⁴⁵. Дарэчы, з тэксту

⁴³ Нарысы гісторыі Беларусі ў двух частках. Пад рэд. М.Касцюка і інш. Ч. 2. Мінск, 1995. С. 264.

⁴⁴ Нарысы гісторыі Беларусі ў двух частках. Пад рэд. М.Касцюка і інш. Ч. 2. С. 263.

⁴⁵ Ковкель И., Ярмусик Э. История Беларуси с древнейших времён до нашего времени. Минск, 1998. С. 506.

кнігі цяжка зразумець, якія “издержки” маюцца на ўвазе. Заставацца незразумелай і крыніца знаўчая база даследавання.

У іншым вучэбным выданні 1998 г., падрыхтаваным Я.Новікам і Г.Марцулем, падзеям 1939 г. адведзена некалькі старонак. І тут мы сустракаем “новую” (старую) канцэпцыю. Адметнасць толькі ў тым, што аўтары адзначылі рэпрэсіі супраць насельніцтва і ахарактарызавалі іх як “парушэнне закону”⁴⁶.

У верасні 1999 г. споўнілася 60-я гадавіна падзеяў 1939 г. Як прынята сёння ў Беларусі, трагічныя падзеі ізноў святкавалі. Мясцовая адміністрацыя паўсюдна арганізоўвала святочныя мерапрыемствы з нагоды “ўз’яднання”. Гісторыкі актыўнасцю не вылучаліся. Але варта адзначыць артыкул прафесара Уладзімера Ладысева ў рубрыцы “Да 60-годдзя ўз’яднання Заходній Беларусі з БССР” на старонках Беларускага гістарычнага часопіса (рэд. Васіль Кушнер). Аналіз артыкула дае падставы меркаваць пра сучасную пазіцыю часткі беларускіх даследчыкаў.

Можна вылучыць наступныя тэзісы артыкула У.Ладысева:

1. Уз’яднанне ў адзіную нацыянальную дзяржаву было выкліканы клопатам савецкага ўрада пра суайчыннікаў, што апынуліся ў межах іншай дзяржавы. Пры гэтым сакрэтны пратакол ад 23 жніўня 1939 г. згадваўся між іншым і адразу парыўноўваўся з сакрэтным польска-германскім пагадненнем 1938 г. адносна Цешынскай воласці Чэхаславакіі. Хаця зразумела, што наступствы гэтых пагадненняў моцна розніліся.

2. СССР не жадала ўдзельнічаць у ваенных дзеяннях, нягледзячы на неаднаразовыя звароты германскага ўрада. Толькі пераход вермахтам т.зв. “лініі Керзана” падштурхнуў Сталіна да актыўных дзеянняў. Наступленне Чырвонай арміі насіла “лагодныя харектар”. Ваенных дзеянняў амаль не было. Галоўнай мэтай было спыніць рух германскіх войскаў на ўсход. Народ у выглядзе атрадаў рабочай гвардый аказваў актыўную падтрымку.

3. Выбары ў Народны Сход “з юрыдычнага пункту гледжання” (падкрэсліў аўтар) з’яўляюцца “народным плебісцытам”. Выснова здзіўляе, бо пры гэтым аўтар даказаў (надрукаваў дакумент), што асноўныя рашэнні Народнага Сходу былі вызначаны на паседжанні Палітбюро ЦК УКП(б) яшчэ 1 кастрычніка 1939 г. Выбары, на думку прафесара, насілі больш дэмакратычныя харектар, чым выбары ў бытой Польшчы. Цікава, што пры гэтым У.Ладысеву адзначыў унісенне ў выбарчыя бюлетэні толькі аднаго кандыдата, забарону дзейнасці палітычных партый і г.д.* Як прынцыпавы момант, падкрэслівалася аднаголоснасць прыняцця рашэнняў Народным Сходам.

⁴⁶ Гісторыя Беларусі ў двух частках. Пад рэд. Я.Новіка і Г.Марцуля. Мінск, 1998. С. 227.

* При ўважлівым чытанні артыкула можна заўважыць, што многія прыведзеныя У.Ладысевым факты пярэчачы ягоным ацэнкам. Можа такім спосабам беларускія гісторыкі шукаюць “новыя” формы размовы з чытачом?

4. На фоне станоўчых вынікаў сацыялістычных пераўтварэнняў аўтар адзначыў і адмоўныя моманты. Сярод апошніх аказалася ігнараванне прыехаўшымі з усходу функцыянерамі мясцовых асаблівасцяў, забарона палітычных партый і дэпартацыі⁴⁷.

Усё гэта моцна нагадвае новую спробу апраўдання агрэсіі СССР супраць Польшчы. Гісторыяграфія быццам, замыкаеца ў коле: апошнія працы прымушаюць успомніць самыя першыя публікацыі. Раней гісторыкі дэмантравалі адданасць справе партыі Леніна-Сталіна. Сёння многія шукаюць адабрэння з боку дзяржаўнай адміністрацыі.

Але пракладвае сабе дарогу і нацыянальная гісторыяграфічная традыцыя. Да статкова нагадаць публікацыю Ігарам Ляльковым дакументаў НКУС на старонках часопіса “Спадчына”⁴⁸. Дакументы знаёміць з даволі крытычнымі ацэнкамі з боку жыхароў Менску палітыкі савецкіх уладаў і паводзінаў камуністычных функцыянероў у Заходній Беларусі.

Сённяшнюю ситуацыю ў беларускай гісторыяграфіі па праблеме 1939 г. можна ахарактарызаваць як вельмі складаную. Па-ранейшаму даследчыкі не маюць доступу да асноўнай масы дакументальных матэрыялаў па 1939 г. Назіраеца пэўнае вяртанне часткі гісторыкаў (пераважна “старой гвардыі”) на “савецкія рубяжы”. Але адначасна працягваеца выпрацоўка ўласна беларускай нацыянальнай гісторыяграфічнай традыцыі. Будзем спадзявацца, што менавіта яна вызначыць будучыню нашай гісторычнай навукі.

Лістапад 1999 г.

P.S. Летам 2000 г. выйшаў чарговы (13) нумар “Białoruskich Zeszytów Historycznych”, якія выдаюцца Беларускім Гісторычным Таварыствам у Польшчы. Нумар амаль цалкам прысвечаны падзеям 1939 г., у т.л. і гісторыяграфічным аспектам праблемы. Большасць апублікованых даследаванняў належалаць беларускай нацыянальнай гісторыяграфіі. З іх шэрагу аднак выбіваецца артыкул Васіля Кушнера “Асвятленне гісторыі Заходній Беларусі 1921-1941 гг. у сучаснай беларускай гісторыяграфіі”. Ён важны для разумення сучаснай ситуацыі ў беларускай навуцы. Галоўны рэдактар Беларускага гісторычнага часопіса адзначыў, што святкаванне 60-годдзя “ўз’яднання” паспрыяла з’яўленню навуковых матэрыялаў, якія сталі “значным укладам у беларускую гісторыяграфію гісторыі Заходній Беларусі” (с.152). У рэальнасці святкаванне абарнулася актыўным наступам неасавецкай ідэалогіі ў гісторычнай навуцы.

Даючы ўласную ацэнку трагічных падзеяў жніўня-верасня 1939 г., аўтар падкрэсліў іх супяречнасць: “З аднаго боку, гэта ключавыя падзеі ў разгроме

⁴⁷ Ладысеў У. Ваенныя падзеі верасня 1939 г. у лёссе беларускага народа // Беларускі гісторычны часопіс. 1999. № 3. С. 3-10.

Польшчы і падзеле сфер уплыву паміж СССР і Германіяй у Цэнтральнай Еўропе. З другога боку, вяртанне Заходняй Беларусі ў склад БССР і СССР (калі ж гэта Заходняя Беларусь уваходзіла ў склад СССР?-A.C.) – гэта акт гістарычнай справядлівасці, пераадоленне таго насілля, якое было ўчынена да беларускага народа ў сувязі з заключэннем Рыжскага мірнага дагавору". (с.156). Гэтая заўвага, як і весь артыкул, дапамагае зразумець такую важную рысу "новай" (старой) беларускай гістарыяграфіі, як сцвярджэнне нацыянальнага характару БССР. Міжволі згадваецца вядомая заява прэзідэнта Аляксандра Лукашэнкі наконт таго, што менавіта БССР з'яўлялася незалежнай беларускай дзяржавай. На самой справе БССР ніколі такой не была. Рызыкну выказаць думку, што самое нараджэнне гэтай савецкай рэспублікі было звязана з імкненнем камуністычных уладаў не дапусціць існавання сувэрэннай Беларусі.

У верасні-каstryчніку 1939 г. асіміляцыйны гвалт над беларусамі, што меў месца ў II Рэчы Паспалітай, змяніўся іншым. Характэрнымі рысамі курса камуністычных уладаў Беларусі стала фізычнае вынішчэнне беларускай нацыянальнай эліты, русіфікацыя і саветызацыя асноўнай масы насельніцтва. Спрабы апраўдання нібыта "нацыянальнымі інтарэсамі" палітыкі агрэсіі і гвалту, якая прывяла да Другой саветовай вайны і ператварэння беларусаў у маўклівую і паслухмянную частку т.зв. "савецкага народу", можна ацаніць не толькі як ненавуковыя, але і немаральныя.

Ліпень 2000 г.

**Наталля Сліж (Гародня)
Максім Гардзееў (Менск)**

ШЛЯХЕЦКІЯ ТЭСТАМЕНТЫ 16-пачатку 18 ст.

Гісторыя тэстаментаў пачынаецца з античных часоў. У хрысціянскі перыяд яны набываюць новае значэнне. Побач з традыцыйнымі распараджэннямі пра маёmacь вялікая ўвага надаецца рэлігійнаму боку акта. Да канца 18 ст. усе єўрапейскія тэстаменты наслід рэлігійны харктар¹. Практыка напісання шляхецкіх тэстаментаў у ВКЛ пачынаецца з канца 15 ст., пра што сведчаць вопісы Літоўскай метрыкі². Да найстаршых (1502 г.) адносіцца завяшчанне Алены Даўгірдаўны Пятковай, напісаное на лацінскай мове. Сваю невялікую маёmacь (агароды ў Вільні, кубкі, катлы, шубы і інш.) шляхцянка перадавала дачцы³.

Практыка напісання тэстаментаў шляхтой была вельмі распаўсюджана ў 16-18 стст. У сямейным рэестры дакументаў тэстаменты стаялі побач з судовымі справамі, квітамі, лістамі. У спісе дакументаў Зыбартай пазначаны тэстамент М.Зыбарты, актыкаваны ў 1596 г. у Наваградскім земскім судзе. Рэестр справаў Барбары Карскай мае тэстамент Карскага, датаваны 10 ліпенем 1652 г.⁴ Тэстаменты захоўваліся ў кожнай сям'і, паколькі яны рэгулявалі маёmacныя дачыненні і маглі спатрэбіцца незалежна ад тэрміна даўніны.

Акрамя шляхты ў Вялікім Княстве мелі права складаць тэстаменты духавенства, мяшчане, прадстаўнікі непрывіліяваных саслоўяў. Шляхецкія тэстаменты сярод іншых вылучаюцца большай інфарматыўнасцю і рэпрэзэнтатыўнасцю. Іх захавалася шмат, але дакладную колькасць вызначыць цяжка. Большасць з іх не надрукавана.

Статут 1529 г. вызначаў, што дакумент мае моц у выпадку абвяшчэння яго перад павятовым урадам ці калі былі “годныя” сведкі, але як і раней законнасць завяшчання пацвярджаў вялікі князь⁵. На момант выдання Статута 1588 г. ужо дзейнічалі земскія суды. Яны былі ўтвораны ў выніку земскай

¹ Rok B. Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej. Wrocław, 1995. S 38.

² Описание документов и бумаг хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Кн. 21. Москва, 1915.

³ Описание рукописного отдела Виленской публичной библиотеки. Вып.3. Вильна, 1898. С. 34, 44.

⁴ НГАБ у Гародні. Ф. 1663, вол.1, ад.з.779, арк.1; ад.з.836, арк.3.

⁵ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года. Мінск, 1960. С.32.

пээрформы 1565-66 гг.⁶ Было прадпісана фіксаваць тэстаменты ў кнігах земскага ці гродскага судоў⁷. Па жаданню аўтараў яны маглі ўносіцца таксама ў кнігі Галоўнага Трыбунала, як гэта зрабілі Антоні Друцкі-Сакалінскі і генерал-маёр артылерыі каралеўскіх войскаў Эрнэст Корф⁸. Упісанне тэстаментаў у судовыя кнігі было абавязковым актам, які пацвярджаў апошнюю волю шляхціца ці шляхцянкі. Тэстамент падаваўся ў суд пасля смерці аўтара блізкім да яго чалавекам і ўпісваўся даслоўна на мове арыгінала.

Тое, што завяшчанні мелі дзяржайнае значэнне, прасочваецца ў эвалюцыі заканадаўства. Ужо ў Статуте ВКЛ 1529 г. вызначалася структура тэстамента, дзе адзначалася, хто мог складаць завяшчанне, хто прызначаўся апекунамі, хто мог быць сведкамі. Артыкулы аб апекунстве і тэстаментах, былі зведзеныя ў адзін раздзел “Апекуны”. У ім дэталёва разглядаўся парадак спадкаёмства. Юрдычна было гарантавана, што маёмасць застанецца ў сям’і, і апекуны з ліку родных і білікіх сяброў павінны будуць гэта забяспечыць. Тэстамент быў адзіным і апошнім дакументам, які размяркоўваў маёмасць шляхціца ці шляхцянкі. Ад таго, наколькі ён быў добра складзены, залежаў спакой сям’і. Упершыню асобы раздзел “Аб тэстаментах” з’явіўся ў Статуте 1566 г. і быў удасканалены ў Статуте 1588 г. З першага Статута ў трэці ўвайшлі артыкулы пра наследванне і рухомую маёмасць⁹, пра асобы, якія не могуць пісаць тэстаментаў¹⁰. Артыкулы пра сведкаў і пра запісы на царкву былі запазычаны з папярэдніх Статутаў¹¹. Вызначалася, які тэстамент не можа мець прававую моц¹². Улічваліся такія рэаліі жыцця як дарога і вайна. У такіх умовах магло быць два сведкі замест трох у мірны час. Забаранялася адпісваць што-небудзь чэлядзі ці палонным¹³. Апошні пункт раздзелу быў прысвечаны правілам складання тэстаментаў для путных слугаў і мяшчанаў¹⁴. Гэтыя дзве нормы з’яўліся ўпершыню ў Статуте 1566 г.¹⁵ Трэба адзначыць, што ў парадкаванні з першым зводам законаў адбываўся значны прагрэс у заканадаўстве. Гэта дазволіла ўдасканаліць формы тэстаментаў.

⁶ Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. С.104.

⁷ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. С.248.

⁸ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиесю (АВАК). Т.12. Акты Главного Литовского трибунала. Вильна, 1898. С. 609, 612.

⁹ Статут 1529. Р. 5. Арт.[16] 15; Статут 1588. Р. 8. Арт. 2.

¹⁰ Статут 1529. Р. 5. Арт.[15] 14; Статут 1588. Р. 8. Арт. 1

¹¹ Статут 1529. Р. 5. Арт.[17] 16; Статут 1588. Р. 8. Арт. 3, 5.

¹² Статут 1588. Р. 8. Арт. 6. (Норма запазычаная з Статутаў 1529 і 1566 гг.)

¹³ Статут 1588. Р. 8. Арт. 8.

¹⁴ Статут 1588. Р. 8. Арт. 9.

¹⁵ Каментарый...// Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. С. 555.

Запіс тэстаменту суправаджаўся спецыяльнымі выпісамі, якія як бы змяшчалаі ягоны тэкст у абалонку фармуляру, уласцівага для справаводства ўстановы, дзе тэстамент фіксаваўся. У архіўных дакументах суправаджальны запіс (пачатковы пратакол) прыводзіцца на пачатку акта ці на паях. Пры друкаванні ў зборніку яго маглі і абмінуць, публікуючы непасрэдна тэкст тэстаменту. Часам тэксты для публікацыі браліся не з кніг судовых установ, а з выпісаў – асобных дакументаў, што выдаваліся зацікаўленым асобам пасля афіцыйнай фіксацыі і ўнясэння тэстаменту ў судовыя кнігі.

Выпісы рабіліся звычайна на старабеларускай мове. Гэта бачна ў дакументах, надрукаваных Віленскай археаграфічнай камісіяй. Далей тэстамент актыковаўся на мове арыгінала, часцей на польскай, зредку на старабеларускай ці латыні. Мова тэстаментаў у 16 ст. была разнастайнай. У пачатку стагоддзя – латынь і старабеларуская. Польская мова паступова з'яўляецца ў справаводстве пасля Люблінскай уніі. У 17 ст. у афіцыйных дакументах, у тым ліку і ў завяшчаннях, яна пачынае пераважаць. Гэта замацавалася ў першую чаргу на тэрыторыі памежнай з Каронай. На ўсходзе Беларусі працягвалі ўжываць старабеларускую мову. Выпіс меў аднолькавую форму, напрыклад:

“Выпіс з книг кгродских воеводства Віленскага.

Лета от нарожения Сына Божего тысяча шестьсот пятьдесят первого, месяца Августа второго дня, на вrade господарском кгродском воеводства Віленского передо мною Стэфаном Беликовичем – подчашым Ошменским, дворянином его королевской милости, подвоеводием Віленским, постановиши очевисто его милость пан Ян Климкевич, покладал и к актыкованию подал тестамент годной памяти, ее милости пани Барбары Окгинской Мальхеровой Шеметовой – подкомориной Віленской, на речь вnim нижей помениную, просечи, абы до книг кгродских Віленских был актыкован и вписан, который уписуючи в книги слово до слова так се в собе маєт”¹⁶.

Звычайна ў выпісу адзначаўся суд, ў кнігі якога быў унесены тэстамент, фіксаваліся сябры ўрада (суддзя, падсудак, пісар), ад каго пададзены дакумент. Часцей тэстамент падавалі пасля смерці аўтара яго родныя (ジョンка (муж), браты, сёстры і інш.) ці сябры або служкі, як у выпадку з тэстаментам віленскага ваяводы і гетмана ВКЛ Крыштата Радзівіла, што быў прадстаўлены ваўкаўскім харунжым Станіславам Пукштай Клаудзеловічам¹⁷. Фіксавалася імя аўтара і дата ўпісання тэстаменту. Выпіс можна разглядаць як кароткую анатацыю да дакумента.

¹⁶ АВАК. Т. 12. С. 548.

¹⁷ Augustyniak U. Testamente ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa, 1992. S. 81.

Прааналізаваныя шляхецкія дакументы маюць “абстрактны фармуляр”, г.зн. агульную схему пабудовы дакументаў, якія адносяцца да пэўнай разнавіднасці. Наяўнасць агульных характарыстык (інвакацыя, інтытуляцыя, інскрыпцыя, натыфікацыя і інш.) амаль ва ўсіх дакументах пацверджвае думку Атона Хедэмана пра існаванне пэўных шаблонаў для напісання дакументаў гэтага кшталту.

Дыпламатычную структуру (фармуляр) класічнага тэстаменту можна вызначыць наступным чынам (на прыкладзе тэстамента А.Г.Чаркаса).

I. *печатковы пратакол*: інвакацыя (прысвячэнне Богу: “Во Имя жывоначалное и неразделимое Троицы, Отца и Сына и Духа Святаго Амин”), ?нтытуляцыя (імя і тытул асобы, ад якой зыходзіць дакумент: “Я, Александер Геронимович Черкас, земенин воеводства Полоцкого...”), нарацыя (выкладанне абставінаў справы, у дадзеным выпадку, стварэння тэстаменту: земянін паведамляе пра сваю “обложную хоробу” і жаданне пазбегнуць “ростырку жаднага межы позосталымі” родзічамі);

II. *асноўная частка (текст)*: дыспазыцыя (распараджэнне па сутнасці справы: даручэнне братам пахаваць цела “водлуг звычаю шляхецкого”, размеркаванне рухомай і нерухомай маёмы паміж жонкай, дачкой і братамі), санкцыя (забарона парушэння палажэнняў дакумента: “А надто жаден братью мою турбоват не мают...”), карабарацыя (звесткі пра пацвярджальныя знакі: “... с подпісом руки моес и с подпісами рук людей добрых, от мене устнє упрошоных...”);

III. *канчатковы пратакол*: *datum* (запіс пра месца і час напісання дакумента: “Писан на Прыпешшу, року тисеча шестсот пятдесят шостаго, месяца июня двадцат третьего дня”), субскрыпцыя (прыціснутыя да акта пячаткі і подпісы: 5 пячатак і 4 подпісы паводле апісання магістрацкага пісара)¹⁸.

Прааналізаваны тэстамент быў упісаны ў полацкую магістрацкую кнігу ў 1657 г. У ёй таксама актыкаваны яшчэ 2 шляхецкіх тэстамента. На нашу думку, звяртанне шляхціцаў у магістрат было выкліканы прыпыненнем дзеянасці гродскіх і земскіх судоў на тэрыторыі, захопленай расійскімі войскамі, і таму бліжэйшай законнай установай, якая могла зарэгістраваць тэстамент і выдаць выпісы, быў магістрацкі суд.

Фармуляр шляхецкага тэстамента ў адрозненні ад мяшчанскаага адносіцца да класічнага тыпу, бо ён меў амаль усе неабходныя рысы гэтага выпрацаванага стагоддзямі тыпу актаў. Тэстамент пачынаўся з інвакацыі. У шляхецкіх дакументах яна могла займаць цэлы абзац, а то і больш, і гэта быў абавязковы элемент у дакуменце. У інтытуляцыі шляхціц прыводзіў усе свае пасады, тытулы і нават маёмы. Шляхцянка пісала з якога яна роду і чыя жонка, абавязкова адзначаючы пасады мужа. Тэстамент заўсёды меў пэўнага адрасата і інскрыпцыя (вызначэнне

¹⁸ НГАБ у Менску. Ф. 1823, вол. 1, спр. 1, арк. 481-482.

такой асобы) часцей мела сваяцкія харктары. Натыфікацыя публічна аб'яўляла апошнюю волю аўтара тэстаменту, якую павінны былі выкананы нашчадкі. У нарады змяшчаліся прычыны і абставіны складання дакумента: хвароба, старасць, вайна, дарога. Дыспазыцыя (распараджэнне) займала амаль галоўную частку завяшчання, аўтары імкнуліся нічога не абмінуць. У санкцыі забаранялася парушаць апошнюю волю. Апракацыя (заключэнне) сустракаеца не ва ўсіх дакументах і адрасуеца родным, апекунам, распараджальн?кам. Карабацыя пацвярджала законнаць дакументаў праз подпісы аўтара і трох сведкаў, пячаткі. Напрыканцы абавязковымі былі *datum* (месца і час напісання дакумента) і субскрыпцыя (пячаткі і подпісы аўтара і сведкаў). Як бачым, шляхецкі тэстамент меў разгорнутую структуру, якая складалася па класічных канонах. Канешне, фармуляр не быў трывалым ва ўсіх дакументах і мог змяняцца, але амаль усе элементы дыпламатычнай структуры захоўваліся.

Упершыню паспрабаваў ахарактарызываць такія қрыніцы І. Спрогіс у Актах Віленскай археаграфічнай камісіі. Ён справядліва адзначыў, што ў духоўных завяшчаннях раскрываеца светапогляд, лепшыя жаданні чалавека, які рыхтуеца перайсці са “свету часовага” ў “вечнае жыццё”. У гэтым плане такія дакументы тым больш цікавыя, чым больш высокі грамадскі стан займала асoba¹⁹.

Характарызуочы тэстаменты, І. Спрогіс вылучыў два бакі ў іх змесце: рэлігійны і матэрыйяльны. Усе 14 тэстаментаў, надрукаваных у дванаццатым томе АВАК, ён падзяляў па веравызнанню на 4 групы: праваслаўныя (6), уніяцкія (3), евангелісцкія (1), рымска-каталіцкія (4). Калі паглядзеце на колькасць прадстаўленых дакументаў, то адразу кідаеца ў очы перавага праваслаўных завяшчанняў. Хоць на самой справе ў шляхецкім грамадстве 16-18 стст. праваслаўных быў малы працэнт. Такім шляхам укладальнікі імкнуліся перабольшыць ролю праваслаўя ў тагачасным грамадстве і паказаць яго перавагу над іншымі рэлігіямі. Падкрэслівалася, што старожытныя шляхецкія роды падтрымлівалі праваслаўе і клапаціліся аб захаванні яго ў сям'і. З пратэстанцкіх быў змешчаны толькі адзін тэстамент. Але польскай даследчыцай Уршуляй Аўгустыняк за перыяд 16-18 стст. собрана 16 дакumentau гэтага кшталту²⁰. Пратэстантызм меў вельмі моцныя пазіцыі ў ВКЛ асабліва да пачатку Контррэфармацыі. Прадстаўляць гэту плынь толькі адным дакументам неправамерна. Тоё самае можна сказаць пра рымска-каталіцкія і ўніяцкія тэстаменты. Першыя сустракаюцца даволічаста, паколькі гэтая рэлігія была пануючай. Іх варта разглядаць больш дэталёва і глыбока.

У другой частцы прадмовы І. Спрогіс зрабіў характарыстыку кожнага тэстаменту ў адпаведнасці з групай. Ён прывёў кароткі змест, дзе надаў увагу

¹⁹ АВАК. Т. 12. С. XXIX.

²⁰ Augustyniak U. Testamente ewangelokuw...

такім фактам, як пахаванне цела, размеркаванне спадчыны між дзецьмі і роднымі, фундушы цэрквам, кляштарам, шпіталям, школам. У некаторых выпадках адзначаў ужыванне складальнікамі вытрымак з Евангелля.

Калі Віленская археаграфічная камісія змясціла ў дванаццатым томе АВАК 14 тэстаментаў, то ў двух томах зборніку дакументаў “Белоруссия в эпоху феодализма” за перыяд 16-17 стст. змешчана толькі два. Прычым не былі надрукаваныя тыя часткі тэкстаў, дзе адзначалася з якога яны суда. Таксама была выключана рэлігійная прадмова аўтараў тэстаментаў²¹. Гэта не дае паўнаты ўяўлення аб дакументах, бо вера мела вялікае значэнне для шляхты, і змест, прасякнуты рэлігійнасцю, яскрава гэта дэманстраваў.

Значная праца па друкаванню пратэстанскіх шляхецкіх тэстаментаў была зроблена Уршуляй Аўгустыняк. У сваёй манаграфіі яна прывяла цалкам змест тэстаментаў. Перад кожным дакументам даследчыца падае біяграфію аўтара і кароткую звестку пра тое, у якія судовыя книгі быў упісаны дакумент і адкуль узяты. Уся гэтая інфармацыя дае большае ўяўленне аб асобе аўтара. Але аналіз тэстаментаў польской даследчыцай не быў зроблены.

Больш цікавай атрымалася манаграфія М.Александровіч-Шмуліўскай. Яна прааналізавала тэстаменты жанчын з дому Радзівілаў ад рэлігійнага кантэксту да ўнутрысемейных адносінаў. Такі падрабязны і грунтоўны аналіз з’яўляецца метадалагічным узорам па разбору тэстаментаў²².

У выбарку тэстаментаў 16-18 стст., зробленых М.Баркоўскай, трапілі дакументы шляхты ВКЛ. У прадмове даследчыца ахарактарызавала завяшчанні. Перад дакументамі яна змясціла біяграфічныя замалёўкі. Пры групаванні тэстаментаў улічваўся сямейны прынцып²³.

Атон Хедэман у сваёй працы “Браслаўска-дзісененскія тэстаменты XVII-XVIII стст. як гістарычна крыніца” падкрэсліў, што ў завяшчанні чалавек рэдка паказвае сябе як індывідуальнасць. Ён жа зрабіў заўвагу, што гэты тып дакументаў меў шаблоны, і вылучыў 2 групы тэстаментаў па зместу. У першую группу ўвайшлі тэстаменты, якія мелі звесткі пра распараджэнне маёmacию і цырымоніі пахавання. У другую – тыя, што акрамя вышэйзгаданага змяшчалі інфармацыю пра асабістыя характеристы чалавека. Канешне, такое дзялэнне далёкае ад дасканаласці.

У змесце завяшчання аўтар падрабязна разгледзеў рэлігійны (ахвяраванні цэрквам, шпіталям, зборам, жабракам, пахавальнай цырымонія), грамадскі (дараванне грошай чэлядзі, касаванне павіннасці залежным людзям, нават дараванне вольнасці) і сямейны (адносіны да мужа ці жонкі, выхаванне і адукацыя

²¹ Белоруссия в эпоху феодализма. Т. 1. Минск, 1959. С. 252; Т. II. Минск, 1960. С. 191.

²² Aleksandrowicz-Szmułikowska M. Radziwiłłowny w świetle swoich testamentów. Warszawa, 1995.

²³ Borkowska M. Dekret w nebeskim ferowany parlamente. Kraków, 1984.

дзяцей) бакі. Разгляд тэстаментаў як гістарычных крыніцаў дае значна больш інфармацыі пра аўтара тэстамента. Адзінае, што даследчык абмінуў – гэта размеркаванне спадчыны. У кнізе параўноўваліся шляхецкі і мяшчанскі тэстаменты. З усіх прац яна ўтрымлівае больш дэталёвы аналіз гэтых крыніцаў²⁴.

Праблемы тэстаментаў як гістарычных крыніцаў амаль не закраналіся ў беларускай гісторыяграфіі. Можна адзначыць толькі артыкул Максіма Гардзеева, у якім быў вылучаны мяшчанскі запіс-тэстамент як асобны від дакумента гэтага тыпу і распрацавана пытанне дыпламатычнай структуры (фармуляра) тэстаментаў у полацкіх магістрацкіх кнігах другой паловы 17 ст.²⁵

Як відаць, гісторыяграфічны агляд па завяшчаннях невялікі. Першая спроба даць аналіз тэстаментаў была зроблена ў расійскай гісторыяграфіі. Польскія даследчыкі ўяўлі больш шырокое кола тэстаментаў у гістарычны зварт, але не здолелі даць дасканалы разбор гэтага дакумента. У беларускай гісторыяграфіі тэстаменты засталіся па-за ўвагаю даследчыкаў. Таму асноўнай мэтай напісання гэтага артыкула з'яўляецца ўвядзенне гэтай крыніцы ў гістарычную навуку Беларусі і зварт увагі на неабходнасць яе больш дэталёвага вывучэння.

Пры напісанні артыкула былі выкарыстаны тэстаменты са збораў Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея, Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Менску і Гродні, Галоўнага Архіва Старажытных Актаў у Варшаве (AGAD), матэрыялы са зборнікаў дакументаў “Белоруссия в эпоху феодализма”, “Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссию”, “Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предместьям”, “Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с нею владений (от 1387 до 1710 года)”, “Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске”, з манаграфій У.Аўгустыняк і М.Баркоўскай.

Звычайна тэстамент складаўся з 2 частак – “рэлігійнай” і “матэрыйнай”. Рэлігійная частка мела прыкладна адну форму, але сустракаліся варыяцыі. Інвакацыя выглядала наступным чынам:

²⁴ Hedemann O. Testamente Brasławsko-dziśnenskie XVII-XVIII wieku jako źródło historyczne. Wilno, 1935.

²⁵ Гордеев М.Ю. Формуляр записей-тестаментов в полоцких магистратских книгах 2-й пол. XVII в. // Межславянские взаимоотношения и связи. Средние века - раннее Новое время. Москва, 1999. С. 38-41; Яго ж. Записы-тэстаменты полацкіх мяшчан часоў вайны 1654-1667 гг. як пісьмовая гістарычныя крыніцы // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладнні: Матэрыялы Рэсп. наукур.-практ. канф., Мінск, 27 сакавіка 1999 г. У 2 ч. Мінск, 1999. Ч. 2. С. 39-42.

“У імя Айца і Сына і Духа Святога, Бога і Троіцы адзінай. Давяраючы міласэрнасці Панны Святой, маці міласэрнасці кожнага грэшнага, Я Антоні Друцкі-Сакалінскі, будучы ад Бога хваробай насланы, у веры каталіцкай, будучы ў розуме і пры памяці.” (1676)²⁶.

“У імя Айца і Сына і Духа Святога, Троіцы Святой адзінай, якім хай будзе хвала векі вечныя. Амэн. Езус збавіцель мой.” (Эрнэст Корф, генерал-маёр артылерыі каралеўскіх войск, каталік). (1680)²⁷.

“Во Имя Жывоначалное и Неразделимое Троицы, Отца и Сына и Духа Святаго, Амин.” (Аляксандэр Чаркас, 1656)²⁸.

“У імя Бога і Троіцы Святой адзінай Айцу і Сыну і Духу Святому няхай у стане яго прызнана Свяшчэнная воля мая да вечнай памяці і да выканання ўсіх пунктаў апошняй волі маёй. Амэн.” (Ёзэф Анфаровіч, смаленскі стольнік, каталік, 1739)²⁹.

“Во имя Божее станьсъ ко вечной чести и хвале Божей и вечной памяти людской, когда все речи на свете и часам с памяти людской сходят, то должны быть записаны. Я, Лаврин Константинович Ратомский, староста Острский, будучи хворым в здравом розуме и при памяти, не зная времени смерти своей, этим тэстаментом чиню последнюю волю свою.” (праваслаўны, 1594)³⁰.

“У імя Бога. Амэн. Я, Януш Радзівіл, княжа з Бірж на Дубінках, Слуцку і Капылю, кашталян віленскі, староста барысаўскі. Заўважаўшы, што на гэтym свеце няма нічога трывалага, нічога ўстаяўшагася, але ўсё зменам падуласна, за tym і чалавек не толькі грэшны але і святы вякоў пражыць не можа, але дажыўшы да мякx Тварцом, Богам смерці і жыццё адмерана, памерці ў канцы вымушаны. З гэтага погляду слушна казалі, што не ў чым няма ўпэnenасці перад смерцю і нічога пэўнага над часам і гадзінай. Адчуваю і я блізкасць смерці, а перад смерцю частым хваробам падвяргаюся.” (кальвініст, 1620)³¹.

Інвакація была неабходным атрыбутам тэстамента. Жыццё пасля смерці лічылася вечным. Зямное ўспрымалася як часовае. Няведанне часу смерці падкрэслівалася ў многіх завяшчаннях. Чалавек, змучаны хваробамі і адчуваючы ўласную грахоўнасць, спадзяваўся толькі на літасць Бога. Незалежна ад сацыяльнай прыступкі, ён пакорліва схіляў галаву перад непазбежным. У рэлігійным уступе адчуваўся страх і занепакoenасць, а таксама жаданне пакінуць памяць пра сябе перад адыходам у “іншы свет”³².

²⁶ АВАК. Т. 12. С. 610. (Пераклад з польскай Н. Сліж).

²⁷ АВАК. Т. 12. С. 613. (Пераклад з польскай Н. Сліж).

²⁸ НГАБ у Менску. Ф. 1823, вол. 1, ад.з. 1, арк. 481.

²⁹ НГАБ у Гародні. Ф. 1663, вол.1. ад.з. 464, арк. 1.(Пераклад з польскай Н. Сліж).

³⁰ Тэкст адаптаваны Археаграфічна камісіяй. АВАК. Т.8. Акты Віленскага гродскаго суда. Вільня, 1875. С. 471.

³¹ Augustyniak U. Testamente ewangelików... S. 169. (Пераклад з польскай Н. Сліж).

³² Aleksandrowicz-Szmułikowska M. Radziwiłłowny... S. 7.

Таксама адзначаліся абставіны напісання тэстаменту. Часцей за ўсё гэта былі старасць і хвароба. Але сустракаліся іншыя сітуацыі. Ганна з Сокалаў Безвадзіцкая была “аслаблена гадамі і няшчасцямі края” (вайна 1654-67 гг.). Аляксандр Рыгоравіч Варанец, будучы цяжка параненым, пісаў свой тэстамент у Мсціслаўскам замку ў час яго аблогі маскоўскім войскам (1659 г.). Маладая шляхцянка Гальшка Валянцінаўна Вісоцка Казноўска не была ўпэўнена, што выжыве пасля нараджэння другога дзіцяці³³.

Назіраецца вельмі цікавая рэч – амаль усе тэстаменты складаліся аўтарамі за 2-4 гады да смерці або напрэдадні яе. Напрыклад, паміж датай напісання тэстаменту маладой жонкі Мікалая Крыштафа Радзівіла Эльжбеты Эўфемелі і датай яе смерці праішло два гады³⁴.

Лёс душы вельмі непакоіў шляхціцу і шляхцянак. Усе даручалі яе Богу. Ахвяравалі шмат грошай касцёлам, цэрквам, манастырам, каб духавенства малілася за спачын душы, і шпіталям на ўтриманне ўдоваў і сіротаў. Напрыклад, Соф'я Ганна Катлоўна, жонка ашмянскага земскага пісара Стэфана Яна Слізня даравала 1 тыс. злотых на касцёл у Слоніме, каб адпраўлялі імшу за спачын яе душы. 200 злотых – на касцёл, дзе будзе пахаваная, і 50 злотых – на імшу. Сільвестр Война Аранскі ахвяраваў Жыровіцкай царкве, Віленскаму кляштару Св. Троіцы, Пінскай царкве Св. Панны па 50 злотых і загадаў, каб праз кожныя 5 гадоў дзеці плацілі згаданым царквам па 100 злотых. Радомскі гараднічы Станіслаў Парай Грушчынскі, які не меў шмат сродкаў, але жадаў, каб душу ўзгадвалі ў розных касцёлах, размяркаваў грошы наступным чынам: 100 злотых Бернардзінскаму касцёлу, дзе ён будзе пахаваны, 10 – Дамініканскаму касцёлу, 10 – Францішканскаму, 6 – Фарнаму, 10 Кармеляцкаму, 10 – Субоцінскай царкве, дзе знаходзіўся вобраз цудатворнай іконы Св. Марыі, 10 – царкве на Каложы, 6 – шпіталю. (Гэтыя цэрквы і касцёлы знаходзіліся ў Гародні.) Уражвае ахвяраванне княгіні Марыі Радзівіл, гаспадараўны Малдаўскай. Амаль усе грошы, што пакінуў муж віленскі ваявода, гетман ВКЛ Януш Радзівіл (150 тыс. злотых), яна даравала цэрквам і кляштарам, што знаходзіліся на Украіне і Беларусі. Пасля яе смерці распачаліся спрэчкі, якія цягнуліся з 1660 па 1683 г. Царква хацела атрымаць ахвяраванні, а Радзівілы перашкаджалі. Таму ўзнікла версія аб існаванні двух тэстаментаў, адзін з якіх быў сфальсіфікаваны³⁵.

³³ Историко-юридические материалы извлечённые из актовых книг губернии Витебской и Могилёвской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске. (ИЮМ) Вып.28. Витебск, 1900. С. 126, 139; НГАБ у Минске.Ф.694, воп. 1, ад.з. 201.,арк. 1.

³⁴ Archiwum domu Radziwiłłów. T.VIII. Kraków, 1885. S. 47.

³⁵ Гарадзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей. КП. 9217; НГАБ у Гародні. Ф. 1663, воп. 1, ад.з. 4, арк. 1 адв.; АВАК. Т. 12. С. 572, 587-589; Wasilewski T. Walka o spadek

Асаблівая ўвага ў тэстаментах надавалася месцу пахавання цела. Звычайна яно выбіралася там, дзе былі пахаваныя продкі, жонка ці муж, дзеці. Карабеўскі маршалак Дзмітрый Скумін-Тышкевіч пажадаў, каб цела яго было пахавана разам з першай жонкай Соф'яй Свольскай і іх дзецьмі ў царкве Уваскрасення Хрыста ў маёнтку Сялецкім. Карніцкая Ганна з Мялешкаў прасіла пахаваць яе ў склепе каля мужа менскага мечніка М. Карніцкага. Аб сямейным склепе ў берасцейскім бернардзінскім канвенце ўзгадвае ў завяшчанні Раіна Людвіка Агінскага з Казельска, жонка віцебскага ваяводы Леанарда Пацея. У капліцы пры Мажэйкаўскай царкве, пабудаванай для пахавання ў, хацеў знайсці спакой гаспадарскі маршалак Філіп Шымковіч. Трокскі цівун Самуэль Агінскі даручадаў, каб цела пахавалі па праваслаўнаму абраду ў Кронскай царкве, дзе былі пахаваныя яго бацькі.

Для пахавання таксама магла абірацца царква, заснаваная аўтарам тэстаменту. Так, Апалонія Агінская, удава троцкага падкаморыя Міхала Зяновіча, менавіта таму абрала месцам пахавання царкву ў Маковічах (Ашмянскі павет). Каухлеўскі Пётр загадаў пахаваць сваё цела ў заснаваным ім евангеліцкім зборы ў Нурцы.

Але гэтыя абставіны маглі і не ўлічвацца. Ганна Свірская вызначыла Прачысценскую царкву ў Вільні, дзе не былі пахаваныя родныя. Менскі войскі Адам Стэфанавіч Ваньковіч загадаў, каб жонка з дзецьмі пахавалі яго ў царкве манастыра Св. Пятра і Паўла ў Менску “па грэчаскаму абраду”. На царкву ён адпісаў 100 коп літоўскіх грошай, а на шпіталь пры ёй – 10 коп. Земянін Палацкага ваяводства Міхал Фёдаравіч Скірмонт пажадаў быць пахаваным у сваім маёнтку “въ маєтности Головъчычах водлуг преможеня и объренъду хъристиянскаго”.

У некаторых тэстаментах месца пахавання не ўказвалася. Напрыклад, Аляксандар Геранімавіч Чаркас вызначыў толькі “тым тестаментом брати двум моим рожоным: пану Яну и пану Юю Геронімовичом Черкасом, которые имеют тело мое грышное поцтвие водлуг звычаю шляхецкого поховат”³⁶.

У завяшчаннях звычайна рабіліся падрабязныя распараджэнні аб гэтай пахавальнай цырымоніі. Указвалася па якому абраду і якім коштам пахаваць, як правесці цырымонію, прызначаўся адказны за яе. Часта гэта даручалася родным. Жонка прасіла мужа, а муж – жонку. У апошнім выпадку ў дапамогу жонцы

po księdznej Marii Wołoszce, wドwie po Januszu Radziwiłlu w latach 1660-1690// Miscellanea historico-archiwista. T.III; Radziwiłłowie XVI-XVIII wieku w kręgu polityki i kultury. Warszawa-Lódź, 1989. S. 297-308.

³⁶ НГАБ у Менску. Ф. 1823, вол. 1, ад.з. 1, арк. 177, 481; НГАБ у Гародні. Ф. 525, вол. 1, ад.з. 1_арк. 19 адв.; Ф. 1663, вол. 1, ад.з. 811, арк. 1адв., ад.з. 932, арк. 1; Archiwum Główny Akt Dawnych. Archiwum Prozorów z Jelskich, sign. 7, k.1, Archiwum Radziwiłłów X, sign. 69; АВАК. Т. 8. С. 460; АВАК. Т. 12. С. 563; Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по различным предместьям. Минск, 1848. С. 200.

прызначаліся асобы мужчынскага полу з ліку братоў ці сяброў. Калі ўжо не было мужа ці жонкі, то справа ўскладалася на плечы дзяцей, братоў, сясцёр.

Соф'я Ганна Катлоўна загадала мужу паходаваць яе па каталіцкаму абряду ў Буезкім касцёле, “а калі Пан Бог дапусціць смерть у краю Ашмянскім, роўна ў Слонімскім, то ў Велебянах Слонімскіх Дамініканаў, але без помпы, і каб запрасілі капеланаў і жабракоў”. Жаданне быць паходаванымі без помпы і ў прысутніці жабракоў выказалі канюшы ВКЛ Францішак Сапега, Апалонія Агінская, Сільвестр Война Аранскі, упіцкі гродскі пісар Іван Курбскі Яраслаўскі³⁷ і інш.

Часта шляхта загадвала паходаваць “без затрымак і прамаруджвання”, што запісаў бабруйскі староста Пётр Трызна. Гэта было выкліканы тым, што існавала традыцыя зацяглых паходаванняў. Магло адбыцца так, што чалавека хавалі праз месяц ці два пасля смерці. Бальзамаваная цела магло захоўвацца доўгі час, і многім гэта не падабалася. Таму ў завяшчаннях з’явіўся такі пункт³⁸.

Лідскі маршалак Феафіл Раецкі дасканала прыгатаваўся да паходавання і ўказаў колькасць матэрый, ежу і іншыя неабходныя рэчы. Гарадзенскі маршалак Фёдар Іванавіч Масальскі для гэтага выпадку меў у каморы “мёд, солад, піва і ежу”³⁹.

З прыведзеных прыкладаў відаць, што гэтая частка дакумента мела вялікае значэнне для шляхціца ці шляхцянкі. Переход у “іншы стан” палохаў амаль кожнага, таму ўсе імкнуліся прывесці ў парадак свае зямнія справы, каб душы было спакайней “на тым свеце”. І адпаведна ў тэстаментах абавязковымі былі звароты да Бога, даручэнне яму сваёй душы і распараджэнні аб прыстойным паходаванні.

У “здаровым разуме і пры памяці” рабілася размеркаванне рухомай і нерухомай маёmacці, каб пазбегнуць разладу між дзецьмі. Першым, звычайна, узгадваўся муж (ジョンка). І тут вельмі добра прасочваюцца ўзаемаадносіны ў сям’і. Чачэрскі і прапойскі староста, полацкі кашталян Ежы Зяновіч сваёй “мілай пані Ганне Слушчанцы, якая шчыра і верна кахала, ва ўсім цнатлівае захаванне і старанне, якое яна з кахання шлюблнага свайго рабіла, робіць і рабіць не перастае, як у здароўі, так і ў хваробе маёй, пільна імкнецца і ратуе здароўе маё не ляніуючыся брацца за цяжкія працы, якія парушаюць яе здароўе...” дараваў рэчы рухомыя, даўгі і заставы на суму 1 тыс. коп грошай на маёmacцях Паставы і Паплішча, перадаваў у пажыццё карыстанне маёнтак Куршаны і двор у Вільні, навечна маёmacць у Дзісненскам старстве, вёску Кісялевічы, маёнтак Глыбокое з правам судзіць і карыстацца, а потым перадаць сыну Крыштафу.

³⁷ НГАБ у Гародні. Ф. 1663, вол. 1, ад.з. 4, арк. 1; АВАК. Т. 4. Акты Брестскага гродскога суда. Вільна, 1870. С.195; АВАК. Т. 12. С. 572, 594, 606

³⁸ Aleksandrowicz-Szmułikowska M. Radziwiłłowny... S. 38-39. БЭФ. Т. 1. С. 252.

³⁹ АВАК. Т. 2. Акты Брестскага земскаго суда. Вільна, 1867. С. 43. АВАК. Т. 12. С. 579.

Добрыя і пяшчотныя адносіны выказаў да жонкі Соф’і Шыманавай каралеўскі маршалак Унучка Марэк Лаўрынавіч. У сваім тэстаменце, ацаніўшы яе каханне і клопаты аб ім, ён падараваў амаль усю маёmacь.

Прыкладам высокай духоўнасці з’яўляецца завяшчанне чачэрскага і прапойскага старосты, берасцейскага ваяводы Крыштафа Зяновіча. Ён просіць прабачэння ў жонкі і наказвае дзесятам берагчы маці і клапаціца пра яе.

Павагу і любоў да жонкі выказаў у тэстаментах падскарбі і польны гетман ВКЛ Вінцэнт Гасеўскі (Гансеўскі?) (“жонцы Магдалене за вернасць і шчырае каханне, падобнага якому не бачыў, дарую усю рухомую маёmacь”), вялікі і польны гетман ВКЛ Крыштаф II Радзівіл (Ганна з Кішкаў атрымала Кейданаўскую і Сейвенскую арэнду на пажыццёвае карыстанне і гроши), віленскі кашталян Януш Радзівіл (адпісаў Альжбеце Соф’і рухомую і нерухомую маёmacь), каралеўскі маршалак Дзмітрый Скумін-Тышкевіч (Ганне дараваў золата, срэбра, коні і інш.), канюшы ВКЛ Францішак Сапега (Ганне аддаў ўсю рухомасць у ВКЛ і Кароне), оstryцкі староста Лаўрын Ратомскі (адпісаў Алене Рыгораўне маёнткі ў пажыццёвае карыстанне і нерухомасць), лідскі маршалак Феафіл Раецкі (Эльжбеце – маёнтак Чадасы у пажыццёвае карыстанне, Высокі Двор і Панядэла па застаўному праву і рухомую маёmacь), ашмянскі падкаморы Станіслаў Альбрэхт Зяновіч (Эльжбеце Падхоцімскай дараваў маёmacі на 50 тыс. золотых), мозырскі стольнік Канстанты Палубінскі (Разалі Паслаўскай - 12 тыс. золотых)⁴⁰.

У жаночых тэстаментах зворт, у першую чаргу, ішоў да мужа. Калі жонкам звычайна адпісвалі маёmacь у пажыццёвае карыстанне, каб пасля яе смерці маёнткі заставаліся ў сям’і, то мужам – аддавалі ў вечнае валоданне.

Слізень Алена Філіпавічайна падаравала мужу, ашмянскому стольніку Аляксандру Слізню маёmacь на 12 250 золотых. Соф’я Ганна Катлоўна земскому пісару Яну Слізню адпісала 20 тыс. золотых. Амаль усё, што мела, перадала Ганна Марыя мужу, канюшаму ВКЛ Багуславу Радзівілу. Іаана Колышка з Вішнявецкіх сваю выправу (золата, срэбра, медзь і інш.) завяшчала мужу Касперу Колышку. За каханне ў шлюбе і цноты канюшы ВКЛ Яраш Карыцкі атрымаў ад жонкі Ганны Андрэеўны Давойны 1/3 маёнткаў Гарадніца, Святыч і Быцень і 2 тыс. золотых апісаных на астатніх 2/3 маёmacі. Яна таксама даручала яму ў апеку сына Пятра⁴¹.

Муж быў галоўным распараджальнікам маёmacі кабеты ў акце апошняй волі. У значнай меры гэта было з-за тагачасных фармальных поглядаў. Звычай

⁴⁰ НГАБ у Гародні. Ф. 525, вол. 1, ад.з. 1. арк. 21; Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединённых с нею владений (от 1387 до 1710 года). Вильна, 1858. С. 120; Augustyniak U. Testamenty ewangelikyw... S. 27-30, 50-56, 108, 149, 171; Borkowska M. Dekret... S. 33-34, 42.

⁴¹ НГАБ у Менску. Ф. 694, вол. 1, ад.з. 18, арк. 127 адв.-128; НГАБ у Гародні. Ф. 1663, вол. 1, ад.з. 3, арк. 1; ад.з. 4, арк. 1, ад.з. 872, арк. 1 адв.; Augustyniak U. Testamenty ewangelikow... S. 194.

патрабаваў, каб вена вярнулася да яго. Ён заставаўся апекуном дзяцей. Толькі муж мог застацца выканайцам апошняй волі жонкі. Перакладанне гэтай функцыі на каго-небудзь іншага, разглядалася як недавер да мужа⁴². Гэты парадак назіраецца ва ўсіх прагледжаных тэстаментах. Удовы прызначалі выканайцамі родных ці давераных людзей. Ганна Мікалаеўна Масальская падаравала брату Міхалу Масальскаму маёнтак, гроши, рухомыя рэчы і зрабіла яго выканайцам апошняй волі⁴³. З тэстаменту Ганны Карніцкай можна зрабіць высьнову, што яна пасля смерці мужа засталася адна, бо яна прасіла паклапаціцца пра цырымонію пахавання родную сястру Кацярыну Свяхоўскую. Маёmacь сваю пакінула сям'і брата Францішка Мялешкі і жонцы ашмянскага земскага суддзі Элеаноры Свяхоўской. Распараджалальнікам апошняй волі быў лідскі падчашы⁴⁴. Кацярына Радзівіл з Глябовічай за паслугі, якія аказваў ёй мозырскі падстолі Каманяк Крыштаф, калі яна засталася без мужа, падаравала яму рухомую маёmacь і разам з Янам Пагорскім з Касцельска прызначыла выканаць яе апошняя распараджэнні⁴⁵.

Дзецеi з'яўляліся галоўнымі спадкемцамі, бо ўрэшце рэшт “айчызна” і “мацярызна” пераходзіла да іх. І тут рабілася дыферэнцыяцыя ў залежнасці ад полу. Зразумела, перавага аддавалася хлопчыкам. Калі быў адзін сын, то ўсе маёнткі пакідаліся яму, калі сыноў было некалькі, то ўсё размяркоўвалася між імі прыкладна пароўну. Дачкам дарыліся гроши, каштоўнасці, срэбра, тканіны і інш. Калі яны не былі замужам, то прызначалася сума пасага, а калі былі ў шлюбе, то іх увогуле маглі выключыць з ліку спадкаёмцаў па ранейшай з імі дамоўленасці ці падараваць што-небудзь нязначнае.

Земянін троцкага ваяводства Іван Іванавіч Бака размяркаваў маёнткі між сынамі Янам, Андрэем, Юрэем. Незамужняя Ганна атрымала пасаг у 300 коп грошай і 100 коп на вяселле. Другая дачка, жонка Рыгора Цярлецкага, атрымала 4 срэбныя лыжкі з пазалогай. Самуэль Агінскі аддаў маёнткі сынам Яну і Сім'яну. Дачкі з мужамі дабраахвотна адракліся ад маёmacі, бо атрымалі пасаг. Менскі войт Адам Стэфанавіч Ваньковіч размяркаваў маёmacь наступным чынам: сынам Пятру і Стэфану дасталіся маёнткі і рухомая маёmacь. Дачкі Хрысціна і Леанора раней атрымалі пасагі да маёmacі дачыненне не мелі, што засведчылі квіты адрачэння. Барбара Шэмметава з Агінскіх актэнтавала ўвагу на tym, што яе маёmacь можна перадаваць толькі па мужчынскай лініі.

Чыжова Соф'я Іванаўна адзначыла, што “нашчадкі яко сынове так дети девок моих пожитки заровно и части на кожного”. Аляксандэр Чаркас,

⁴² Aleksandrowicz-Szmułikowska M. Radziwiłłowny... S. 194.

⁴³ Собрание древних грамот и актов... С. 137-138.

⁴⁴ НГАБ у Гародні. Ф. 1663, вол. 1, ад.з. 811, арк. 1адв.-2.

⁴⁵ Собрание древних грамот и актов... С. 137-138.

нягледзячы на тое, што не меў звестак аб жонцы і дачцы Цыцыліі, пакінуў для апошняй выправу ў памеры 600 злотых. Палацкі кашталян Зяновіч Ежы Мікалаевіч хоць і адпісаў шмат маёmacі каханай жонцы Ганне Слушчанцы, але не абмінуў дзяцей. Сын Крыштаф атрымаў маенткі, запісаныя ў прывілеі, дачка Гальшка, жонка кіеўскага кашталяна Міхала Вішнявецкага, вёску Рудыя Белкі. Гэта даволі рэдкая з'ява, калі дачцы даравалі нерухомасць, асабліва, калі яна ўжо выйшла замуж. Людвіка Караліна, адзіная дачка Багуслава Радзівіла, атрымала ўсю багатую бацькоўскую спадчыну. Алена Ламская пакінула дочкам даволі вялікія сумы грошай. Аўдэнцыя, жонка Самуэля Аскеркі, атрымала за паслугі, аказаныя ў час хваробы, 5 тыс. злотых і рухомыя рэчы, запісаныя ў рэестры. Ганна, жонка Аляксандра Жукава – 2 тыс. злотых, бо мела грошовы доўг. Раіна Агінская не атрымала нічога, бо мела пасаг і выправу большую за ўсіх, але на яе дзяцей былі запісаныя невялікія грошовыя сумы.⁴⁶

Акрамя маёmacі дзесяці пакідалі даўгі, якія яны павінны былі выплаціць пасля смерці бацькі ці маці. Спіс даўгой мог фіксавацца ў асобным рэестры, які дадаваўся да тэстамента. У яго таксама ўключалі пералік рухомых рэчаў. Але рэестраў захавалася вельмі мала.

Сустракаюцца ў тэстаментах прыклады больш незвычайнага спадкаемства. Берасцейскі ваявода Крыштаф Зяновіч, сын вышэй згаданага Ежы Зяновіча, акрамя маёmacі пакінуў свайму сыну Міхалу бацькоўскае бласлаўленне, бібліятэку і наказ служыць Рэчы Паспалітай, дапамагаць маці, глядзець за евангелісцкім зборам. Берасцейскі земскі суддзя Пётр Кахлеўскі падзяліў сваю бібліятэку між сынамі Хрысціянам Амбrozіем, Аляксандрам Бенедзіктам і Яном Станіславам. Тром дочкам падараў па Бібліі. Агрыпа Вацлававіч падараў сыну сваёй жонкі Магдалены ад першага шлюба Ільяшу “вялікі і малыя кніжкі на нямецкай і лацінскай мовах”. Свае фаліянты падараў каралеўскай бібліятэцы Багуслаў Радзівіл. Віленскі войт Пётр Мікалаевіч Гедройц сярод іншых рэчаў падараў жонцы шаблю, апраўленую срэбрам. Гэта адзіны выяўлены выпадак, калі жанчыне даравалі зброю.⁴⁷

Радзівілы ў Акце Ардынацыі з 1586 г. падпісалі пагадненне пра правілы размеркавання спадчыны. У дакумэнце адзначалася, што рухомая маёmacі разміркоўвалася пароўнуміж дочкамі, акрамя стрэльбаў, зброеi, бібліятэкі, куляў, збожжа, быдла. Бібліятэка павінна была застацца ў родзе, таму толькі сины атрымлівалі яе ў спадчыну⁴⁸.

⁴⁶ НГАБ у Менску. Ф. 1741, воп. 1, ад.з. 1, арк. 88 адв.; Ф. 1823, воп. 1, ад.з. 1, арк. 481 адв.; АВАК. Т. 12. С. 542-545, 551, 564-566; Собрание древних актов и грамот... С. 203-206; Augustyniak U. Testamenty ewangelików... S. 31-33, 200-204; Borkowska M. Dekret... S. 61-64.

⁴⁷ НГАБ у Менску. КМФ 18, спр. 260, арк. 705-707 (документ выяўлены Германам Брэгерам), 745.

⁴⁸ Archiwum domu Radziwiiliw. T.VIII. Krakuw, 1885. S. XV.

Калі дзецы былі непаўнолетнія, то аўтары тэстаментаў пакідалі распараджэнні аб іх адукациі, выхаванні і месцы жыхарства. Оstryцкі староста Лаўрын Ратомскі прызначыў сыноў на службу: Канстанціна – да віленскага ваяводы Крыштафа Радзівіла, Рыгора – да канцлера ВКЛ Льва Сапегі. Крыштаф Радзівіл, званы Перуном, накіраваў сына Крыштафа ў адукцыінас падарожжа ў Нямеччыну і Францыю, а пасля яго – на службу да караля Уладзіслава. У выпадку “варожай небяспекі” загадаў “выканаць рыцарскі абязяждак” у войску гетмана. Маршалак ВКЛ Аляксандр Гілары Палубінскі прасіў жонку Соф’ю Канстанцыю з Валадковічаў, каб яна выхоўвала сыноў Яна Дамініка і Крыштафа Францішка ў іх маёнтку Сярэчын, а потым аддала ў школу, а пасля адправіла на адукцыю за мяжу. Падрабязна апісвае адукцыю і побыт за мяжой сыні Крыштафа, Жыгімonta, Аляксандра віленскі ваявода Мікалай Радзівіл, званы Сіроткам, у дадатку да тэстаменту “Admonitoryum”, які быў адрасаваны сынам. Ганна Дамаслаўская дала 2 тыс. злотых на адукцыю сыноў і на выправу ў вайсковую службу.⁴⁹

Будучыня дочак па-іншаму праdstаўлена ў тэстаментах. Бабруйскі староста Пётр Трызна распарадзіўся, каб яго дочки Кацярына і Тэрэза выхоўваліся ў кляштары Св.Бенедзікта. Кацярына павінна была стаць манахініяй, і такое распараджэнне на яе конт зразумела. Да таго ж пасаг яе прызначаўся манастыру. Тэрэзу апекуны маглі змясціць там, дзе яны захочуць, але аўтар тэстаменту быў скільны, каб яна жыла і выхоўвалася ў кляштары пад наглядам набожнай жанчыны.

Канюшы ВКЛ Багуслаў Радзівіл таксама пажадаў, каб яго дачка Людвіка Караліна атрымала цнатлівае выхаванне. На яго думку, самым лепшым месцам для яе адукцыі быў двор свяячкі Кацярыны Глябовіч. Пры дасягненні ўзросту, “калі яна зможа вандраваць, то хай працягне адукцыю толькі пры двары курфюста ў Прускім каралеўстве”. Багуслаў жадаў, каб будучы муж Людвікі Караліны быў са славутага роду і кальвінісцкага веравызнання. Добра выхаваць дочак Багдану і Гальшку і выдаць іх замуж з пасагам загадаў гаспадарскі маршалак Філіп Шымковіч сваёй жонцы Настасці Афанасаўне Трызне. Земянін Ваўкавыскага павету Андрэй Фёдаравіч Адамовіч абраў для дочак наступных мужоў: Кацярыне – Францішка Снарскага, Марысе – Марціна Пацкевіча, Еве – Андрэя Яцкевіча. Ян Дамаслаўскі загадаў сваёй жонцы выдаць дачку за Паўла Звярдоўскага.⁵⁰ Такое распараджэнне можна было пакінуць толькі ў выпадку папярэдніх дамовы двух бакоў.

⁴⁹ AGAD. Archiwum Radziwiłłów X, sign. 22. НГАБ у Гародні. Ф. 1663, вол. 1, ад.з. 662, арк. 1 адв.; АВАК. Т. 4. С. 474. Archiwum domu Radziwiłłów. Т.VIII. Kraków, 1885. S. 58; Augustyniak U. Testymenty ewangelików... S. 91-92.

⁵⁰ AGAD. Archiwum Radziwiłłów X, sign. 69; НГАБ у Гародні. Ф. 1663, вол. 1, ад.з. 310, арк. 4; ад.з. 661, арк. 2; Беларуссия в эпоху феодализма. Т. 1. С. 253; Augustyniak U. Testymenty ewangelików... S. 202-203.

Фядора Маркаўна Петрашэвічаўна, жонка Марціна Струпінскага, даручыла дачку Ганну, народжаную ў першым шлюбe ад Андрэя Пачкоўскага, сястры Паланеi і яе мужу Васілю Ваньковічу. Апякаць яны павінны былі яе ў маёнтку Веляціцкае, дзе “дачка мае да лет дарасті”⁵¹. Цікава, што яна не абавязала мужа клапаціцца пра дачку. Такое распараджэнне магло быць выкліканы некалькімі прычынамі. Напрыклад, недастаткова добрыя адносіны мужа да дачкі ці жаданне забяспечыць больш спрыяльнія ўмовы для жыцця Ганны сярод родных, бо муж мог ажаніцца другі раз і невядома, як бы яго новая жонка ставілася да яе. У маёнтку Агрыпы Вацлававіча жылі дзве сваячкі Кацярына і Ганна. Паміраючы, ён распарадзіўся выдаць іх замуж, даць пасаг па 20 коп грошай літоўскіх⁵².

Аўтары тэстаментаў пакідалі распараджэнні не толькі аб маёmacі, але вызначалі лёс непаўнолетніх дзяцей, давалі ім парады і бацкоўскае бласлаўленне. У значайніх колькасці мужчынскіх тэстаментаў засяроджвалася ўвага дзяцей на добрых адносінах да маці, падкрэслівалася неабходнасць клапаціцца аб ёй. Гэта ілюструе высокі статус шляхцянкі ў сям'і і павагу да яе. Аднак не ва ўсіх тэстаментах сустракаецца ўзаемапаразуменне між бацькамі і дзецьмі. Генерал-маёр каралеўскага войска Эрнест Ян Корф меў вельмі няўдалы першы шлюб. Ён адзначыў, што з-за сур’ёзных прычынаў прыйшлося развесціся з першай жонкай. Не склаліся адносіны і з дзецьмі ад гэтага шлюба. Ад сына “не меў і не мае нічога добра, таму не пакідае яму ніякай маёmacі”. Дачка пасля яго смерці атрымлівала 3 тыс. золотых і сяло на р. Віліі. Асноўнай спадкаемцай стала другая жонка.⁵³ Гэты тэстамент вылучаецца падрабязнымі аўтабіографічнымі звесткамі.

Трапляюць завяшчанні шляхціцаў, якія не мелі ўласных сем'яў. Зямнін Ашмянскага павету Крыштаф Горман узяў у апеку пляменніцу Алену Калушчанку. За тое, што яна даглядала яго, ён пакінуў ёй 2,4 тыс. золотых і рухомыя рэчы, прызначыў апекуну. Нямаючы нашчадкаў і жонкі, Станіслаў Параў Грушчынскі размеркаваў сваю маёmacі між сваякамі.⁵⁴

Не толькі дзецям дарылі маёmacі, сустракаюцца ў тэстаментах браты, сёстры, дзядзькі, цёткі, унукі, сябры. У некаторых выпадках не абміналіся нават слугі. Найбольш адданыя гаспадару атрымлівалі гроши, а залежныя людзі – вольнасць. Ганна Давойна абавязала мужа Ярасла Карыцкага выдаць замуж за людзей вольных ці адпусціць на волю работніц і “дзевак-няволыніц”⁵⁵.

У канцы тэстамента, звычайна, прызначаліся апекуны і выканаўцы апошняй волі. Апекуну было некалькі, і адзін з іх быў галоўным. Яны

⁵¹ НГАБ у Менску. Ф. 1741, вол. 1, ад.з. 1, арк. 94.

⁵² НГАБ у Менску. КМФ 18, спр. 260, арк. 705-707.

⁵³ АВАК. Т. 12. С. 613-615.

⁵⁴ НГАБ у Менску. Ф. 1732, вол. 1, ад.з. 1, арк. 5-6. Гарадзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей. КП. 9217.

⁵⁵ НГАБ у Менску. Ф. 694, вол. 1, ад.з. 18, арк. 129.

клапаціліся пра будучыню сям'і і ахову яе інтарэсаў ва ўсіх сферах жыцця. Жанчыне было цяжка адной, асабліва калі пры ёй заставаліся непаўналетнія дзецы. Шляхцянкі асноўным распараджальнікам рабілі мужа. Апекуны былі з ліку родных і сяброў.

Так, упіцкі гродскі пісар Іван Курбскі Яраслаўскі прызначыў апекунамі для жонкі сяброў – цівuna Велькіх Дырвян і жмудскага харунжага Яна Тружэўскага і берасцейскага столніка Паўла Заранку. Шэраг асобаў прызначыў наглядаць за сваёй сям'ёй Пётр Кахлеўскі, а менавіта, пратэктараў – з ВКЛ мсцілаўскага ваяводу Мікалая Абрамовіча, з Кароны – паморскага ваяводу Герарда Дэнфа і хелмскага кашталяна Збігнева з Гарадзішчанска. У якасці рэлігійных пратэктараў былі абраныя Януш і Багуслаў Радзівілы. Блізкія родныя з аднаго і другога боку былі апекунамі.⁵⁶

Калі на момант смерці чалавек ужо не меў сям'і, то ён прызначаў распараджальнікаў апошняй волі. Гаспадараўна Малдаўская Марыя Радзівіл абраўла на гэтую ролю генерала княства Жмудскага Ежы Глябовіча і падканцлера ВКЛ Аляксандра Нарушэвіча⁵⁷.

У канцы тэстамента аўтары маглі змясціць развітальны зварот. Раіна Агінская развітвалася з суседзямі, сынамі і іх жонкамі, сваякамі, слугамі і прасіла ў іх прабачэння⁵⁸.

У тэстаментах перыяды 1654-67 гг. сустракаецца інфармацыя пра трагічны лёс шляхціцаў і шляхцянак у вайне. Месца напісання завяшчання Кучукавай Ганны Матушэвічай – Казань – выклікае пытанне, якім чынам яна туды трапіла? Ці была ў палоне, ці шукала сваякоў? Дачка Марыяна была ўзята ў палон у маёнтку Чарлаўшчызна ў 1655 г. маскоўскім войскам. Муж Лявон Кучука патрапіў у няволю пры аблозе Віцебскага замку. У выніку жанчына засталася адна, але спадзяючыся на тое, што яе сваякі вернуцца, яна пакінула ім маёмасць.

Разам з дзецьмі апынулася ў руках ворага дачка Геліяша Сігнітэўскага, дзе яна і памерла. Яго сын загінуў, ваюочы пад началам польнага гетмана Вінцэнта Гасеўскага (Гансеўскага?). Геліяш спадзяваўся на вяртанне другога сына Томаша, бо абавязаў яго быць апекуном малых дочак Алены і Ганны. Сястра Аляксандра Варанца Юдзіта “пры першай аблозе Трубяцкім Мсціслаўскага замку (1654) праз меч у палон узята была”. Князя Трубяцкага як “непрыяцеля маскаля” ўзгадвае Ганна з Сокалаў Безвадзіцкая. Падчас падзеі, апісаных у папярэднім тэстаменце, загінуў яе муж Васіль, а сын Ян быў захоплены ў няволю і лёс яго быў невядомы. Вялікія страты людскія і маёмасныя ў

⁵⁶ НГАБ у Гародні. Ф. 1663, вол. 1, ад.з. 662, арк. 3; АВАК. Т. 12. С. 607.

⁵⁷ АВАК. Т. 12. С. 590-591.

⁵⁸ AGAD. Archiwum Prozorów i Jelskich, sign. 7, k. 5.

Ашмянскім пав. адзначыў у сваім завяшчанні Крыштаф Горман.⁵⁹ Смутак, жаль і боль страты адчуваеца ў гэтых тэстаментах.

Тэстамент падпісвалі троі сведкі і падмацоўвалі яго сваімі пячаткамі. Сведкамі маглі быць толькі мужчыны, і яны не павінны былі ўзгадвацца ў завяшчанні.

Як бачым, тэстаменты – гэта ўнікальныя дакументы па гісторый асобы, сям'і і грамадства, якія, на жаль, па сённяшні дзень яшчэ не ацэнены беларускімі даследчыкамі як гістарычная крыніца. За традыцыйнымі шаблоннымі фармулёўкамі праглядваеца адметная асоба. Але пры гэтым трэба мець на ўвазе, што ў апошнім сваім дакуменце чалавек, раскрываючы найлепшыя рысы свайго хараکтару, не даваў поўнага ўяўлення аб сабе як асобе.

Тэстамент змяшчае ўскосныя спасылкі на розныя крыніцы: судовыя справы, венавыя запісы, квіты адрачніні (дакумент даваўся дачкой і яе мужам пры атрыманні пасагу, што яны больш не прэтэндуюць на маёmacь), пазыковыя дамовы, акты куплі маёmacі, фундушы. Усё гэта робіцца дакумент надзвычай інфармацыйным. З яго дапамогай можна рабіцца высновы пра месца асобы ў сям'і і грамадстве. Агульныя звесткі, якія падаваліся амаль у кожным шляхецкім тэстаменце, былі наступныя: зямельная маёmacь, рэзідэнцыя або месца пастаяннага жыхарства, веравызнанне, месца пахавання, парадак цырымоніі пахавання, прыкладная дата смерці, колькаць шлюбоваў (зрэдку дата шлюба), імя мужа ці жонкі, адносіны да мужа ці жонкі, колькаць дзяцей, іх выхаванне, адукцыя, шлюбы, сваякі і ўзаемаадносіны з імі, кола сяброў і пратэктараў, сувязь з дзяржавнымі дзеячамі, месца стварэння дакумента. Апроч таго, з дакумента можна было даведацца пра пасады шляхціца і род, з якога паходзіла шляхцянка. Большасць прагледжаных дакументаў утрымлівала ўсе гэтыя звесткі.

Тэстамент паказваў рэлігійны свет асобы. Акрамя пераліку цэркvaў, кляштараў, шпіталей, якім ахвяравалі гроши, на старонках тэстаментаў змяшчаліся рэлігійныя разважанні пра смяротнасць, нетрываласць жыцця. У іх адчуваеца страх перад невядомым “іншым светам”. Адзінае, што на думку аўтараў, дапамагала, так гэта імша за ўпакой душы.

З рознага роду прыватных дакументаў тэстаменты найбольш поўна раскрываюць шляхецкі менталітэт, рэлігійныя прыхільнасці, сямейную гісторыю шляхты, атмасферу і рытм тагачаснага жыцця і яго каштоўнасці. Завяшчанні разам з панегірыкамі, надмагільнымі помнікамі, тэматычнымі гравюрамі

⁵⁹ НГАБ у Менску. Ф. 1732, вол. 1, ад.з. 1, арк. 6, 19-10, 192-195; ИЮМ. Вып. 28. С. 128, 139-140., ад.з. 1, арк. 177, 481; НГАБ у Гародні. Ф. 525, вол. 1, ад.з. 1_арк. 19 адв.; Ф. 1663, вол. 1, ад.з. 811, арк. 1адв., ад.з. 932, арк. 1; Archiwum Główny Akt Dawnych. Archiwum Prozorów i Jelskich, sign.7, k.1, Archiwum Radziwiłłów X, sign. 69; АВАК. Т. 8. С. 460; АВАК. Т. 12. С. 563; Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предместьям. Минск, 1848. С. 200.

адносяцца да шэрагу крыніц, якія паказваюць стаўленне чалавека да смерці. Гэты аспект ужо дайно даследуецца заходнімі навукойцамі. Закранулі гэтую тэму таксама польскія гісторыкі Ян Быстронь і Збігнеў Куховіч у сваіх абагульняючых працах па шляхецкай гісторыі і культуры 16-18 стст.

Аналіз тэстаментаў паказаў, што гэтыя дакументы карысныя для вывучэння гісторыі эканомікі, справаводства, заканадаўства, сацыяльнага і сямейнага жыцця, рэлігіі, гісторыі паўсядзённага жыцця, мовазнаўства, крыніцаў наукаў, таму іх неабходна ўводзіць у шырокі гістарычны зварот.

Табліца 1.

Спіс шляхецкіх тэстаментаў, выкарыстаных у артыкуле.

№	Прозішча, імя	Цласы	Год напісання тэстамента
1	Цяткоўская Алена Даўгірдаўна		1502
2	Карыцкая Ганна Андрэеўна Давойна		1555
3	Вашлававіч Агрыпна		1564
4	Гедройц Пётр Міхалевіч	Віленскі войт	1564
5	Зяніковіч Ежы	Полашкі кашталян	1582
6	Шымковіч Філіп	Гаспадарскі маршалак	1586
7	Уцуміч Марыя Лазарыевіч	Каралеўскі маршалак	1587
8	Сиреская Ганна		1588
9	Струпінская Фядора Маркаўна Петрашэнічоўна		1590
10	Чыжкоўская Соф'я Іванаўна		1590
11	Ратомскі Ільяр'ян Канстанцінавіч	Острышкі старости	1594

№	Прозішчча, імя	Пасады	Год напісання тэкстам сіту
12	Радзівіл Крыштаф	Віленскі війвода і гетман ВКЛ	1599
13	Радзівіл Крыштаф	Крайчы ВКЛ	1599
14	Радзівіл Мікалай Крыштаф	Віленскі війвода	1603
15	Скумін Тышкевич Дэмітрый	Карабеўскі маршалак	1609
16	Зиновіч Крыштаф	Берасцейскі війвода	1611
17	Бака Іван Іванавіч		1615
18	Масальскі Фёдар Іванавіч	Гарадзенскі маршалак	1618
19	Радзівіл Януш	Віленскі кашталян	1620
20	Масальская Ганна Мікалайсіна		1620
21	Вісокра Казіноўская Гальшка Вацлашіна		1630
22	Ваньковіч Адам Стэфанавіч	Менскі войскі	1634
23	Трызна Нётр	Бабруйскі староста	1639
24	Адам овіч Андрэй Фёдаравіч		1650
25	Ломская Алена		1650
26	Шэметава Барбара з Агінскіх		1651
27	Агінскі Самуэль	Трокскі пісун	1654
28	Чэркас Аляксандар		1656
29	Агінская Аполонія		1657
30	Кучукава Ганна Міцкевічайна		1657
31	Скірмант Мікалай Фёдаравіч		1657
32	Варанец Аляксандар Рыгоравіч		1659
33	Радзівіл Мирыя	Гаспадараўніца Мінскіская	1659
34	Гасеўскі (Гансеўскі?) Віцэнт	Паскарбій ВКЛ вольны гетман	1661
35	Герман Крыштаф		1661
36	Сігітзіускі Геліям		1663
37	Война Аранскі Сільвестр		1664

№	Прозіпіча, імят	Пасады	Год напісання тэстаменту
38	Зяновіч Стац іславу Альбрехт	Апчанскі падкаморы	1665
39	Безводзіцкая Ганна з Сокалаў		1666
40	Радзівіл Ганна		1667
41	Радзівіл Вагуслаў	Кашоны ВКЛ	1668
42	Курбсі Яраслаўскі Іван	Ушыці гродскі юсар	1672
43	Радзівіл Кашырна з Глебовічай		1674
44	Дамаслаўскі Ян		1675
45	Палубін сі Александра Гіларыя	Маршалак ВКЛ	1675
46	Друшб-Сакалін сі Антоній		1676
47	Раецкі Феофан	Лідскі маршалак	1679
48	Ворф Эрнст Ян	Генерал-майр карагаўскіх войскай	1680
49	Слізень Ален і Філіп ажчайка		1682
50	Сапега Францішак	Кашоны ВКЛ	1683
51	Дамаслаўскі Ганна		1684
52	Слізень Соф'я Ганна з Юстиці		1686
53	Колынка Іван і з Вішнявецкіх		1691
54	Агінская Райні Людвіга з Казельска		1704
55	Палубін сі Константы	Мазырскі стольник	1707
56	Грушчынскі Станіслаў Парай	Радомскі гардзянічы	1710
57	Карніцкая Ганна		1720
58	Апфаровіч Ізеф		1739

Лікоўскі манетны скарб.

Лікоўскі скарб 18 ст. – адзін з самых значных манетных скарбаў Беларусі. Некалькі разоў ён згадваўся ў літаратуры, у першую чаргу, даведачнай. На жаль, папраўленыя звесткі пра скарб не ўвайшлі ў наўковы зварот. Спадзяванне, што яны будуть змешчаныя ў чацвёртым томе Энцыклапедыі гісторыі Беларусі, аказаліся марнымі. Прапанаваны ніжэй тэкст – гэта разгорнуты энцыклапедычны артыкул у першай рэдакцыі з дадаткам табліцы рэканструкцыі складу скарбу. Матэрыял падрыхтаваны на падставе працоўных дзённікаў 1988 г. Часткова вынікі гэтага апошняга вывучэння скарбу падаваліся ў друку ў сувязі з абургунтаваннем неабходнасці рэканструкцыі яго працэктнага складу¹. Тым не менш, існуе неабходнасць хоць часткова ўвесці ў наўковы зварот абноўленую інфармацыю.

Першыя звесткі пра скарб з'яўляюцца настолькі лапідарнымі, што іх можна прывесці цалкам: “Лікоўскі скарб, манетны скарб, знайдзены ў 1954 г. у вёсцы Лікоўка Гродзенскага раёна. Схаваны каля 1687 г. Гліняны гаршчок змяшчаў 6495 медных і срэбных манет агульнаю вагою каля 10 кг. (Вялікае Княства Літоўская, Рэч Паспалітая, Прусія, шведская Прыбалтыка, Шатландыя). Характэрная асаблівасць – наяўнасць кампактнай групы фальшывых манет (132 “барацинкі” і 1 рыхскі “шылінг”). Зберагаецца ў Гродзенскім гісторыка-археалагічным музеі”. Падобныя звесткі прыводзяцца ў “кароткай” энцыклапедыі “Беларуская ССР”², у даведніку “Археалогія, нумізматыка і геральдыка Беларусі”³, у энцыклапедычным даведніку “Гродна”⁴. Больш інфармацыі ўтрымліваюць “Працы і матэрыялы археалагічнага і этнографічнага музея ў Лодзі”⁵ і энцыклапедыя “Археалогія і нумізматыка Беларусі”⁶. (У апошнім выданні ў адрозненні ад папярэдніх пададзена іншая агульная колькасць манет – 6468).

¹ Сінчук І.І. Ліковскі клад: опыт реконструкции состава комплекса солидов Речи Посполитой // Матэрыялы рэспубліканскай наўковова-практычнай канферэнцыі “Музей і развіццё гістарычнага краязнаўства”, прысвечанай 70-годдзю Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея. 8-9 кастрычніка 1990 г. Гродна, 1990. С. 62-63.

² [Рабцэвіч В.Н.] Лікоўскі скарб // Беларуская ССР. Кароткая энцыклапедыя. Мінск, 1978. Т.1. С. 364.

³ [Рабцэвіч В.Н.] Лікоўскі скарб // Археалогія, нумізматыка і геральдыка Беларусі. Мінск, 1979. С. 109-110.

⁴ Колобова И.Н. Монетные клады на территории Гродненской области // Гродно. Энциклопедический справочник. Минск, 1989. С. 274.

⁵ Rjabcewicz V.N. Skarby monet z XVI i XVII wieku na terenie obwodu Brześkiego i Grodzieńskiego Białoruskiej SRR // Prace i materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska. 1986. Nr.6. Łódź, 1989. S. 235.

⁶ Рабцэвіч В.Н. Лікоўскі манетны скарб // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1993. С. 370.

Даследаванне 1988 г. паказала, што агульная колькасць манет на 333 экз. перавышае лічбу, пададзеную Валянцінам Рабцэвічам. Скарб быў знайдзены ў 1953 г. Схаванне адбылося недзе ў сярэдзіне 18 ст. Адсутнічае рэдкі для скарабаў Рэчы Паспалітай торнер Шатландыі. “Малодшая” манета скарабу гадоў на 60 “маладзейшай”, чым сцвярджалася раней. Колькасць падробак перавышае папярэдні паказчык у чатыры разы. У скарабе адсутнічаюць манеты 16 ст., за выключэннем чацвяртака 1569 г. Пэўнае сумненне выклікае прыналежнасць да скарабу надзвычай добра захаваўшагася чатырохграшовіка Жыгімonta II Аўгуста, які ніяк не ўпісваецца ў сістэму суадносінаў наміналаў і грашовага ліку 18 ст. і не адпавядзе тыповаму складу скарабаў 17-18 стст. Пры падрыхтоўцы публікацыі выкарыстоўваліся акрамя манет музейныя кнігі паступленняў. Сітуацыя са складам скарабу даволі няпростая. На сённяшні дзень яна выглядае наступным чынам.

Лікоўскі манетны скарб. Знайдзены ў вёсцы Лікоўка Гродзенскага раёна ў 1953 г. Схаваны (па “малодшай” манецце скарабу) у сярэдзіне 18 ст. Захавалася 190 срэбных, 2 нізкапробнага срэбра, 6636 медных (у тым ліку 544 фальшывых) манет.

Вялікае Княства Літоўскае: чатырохграшовік 1569 (1).

Рэч Паспалітая: медны солід ВКЛ 1660 (26), 1661 (299), 1663 (141), 1664 (314), 1665 (718), 1666 (1325), 166... (767); солід Каралеўства Польскага 1660 (137), 1661 (169), 1663 (382), 1664 (706), 1665 (432), 166... (651); невызначаны медны солід 166... (24); зацёрты медны солід Каралеўства Польскага 1749-1755 (1); шасціграшовік ВКЛ 1664 (1); 1666 (1); шасціграшовік Каралеўства Польскага 1656 (1), 1657 (4); 1659 (1), 1660 (6), 1661 (9), 1662 (13), 1663 (12), 1664 (11), 1665 (13), 1666 (15), 1667 (8), 166... (4), 1678 (1), 1679 (2), 1680 (3), 1681 (6), 1682 (15), 1683 (7), 1684 (2), 1685 (1); орт Каралеўства Польскага 1663 (1), 1668 (4); тынф 1664 (2), 1665 (1), 1666 (1).

Каралеўства Прусія: шасціграшовік 1674 (1), 1679 (1), 1680 (1), 1681 (9), 1682 (7), 1683 (7), 1684 (2), 1686 (5), 1687 (2), 168... (1), 1698 (1); орт 1679 (1), 1682 (1), 1683 (1), 1684 (3).

Іспанскіе Нідэрланды: талер 1659 (1), 1679 (1).

Прыбалтыйскія ўладанні Швецыі: зацёрты солід 16... (2).

Фальшывыя манеты: падробкі медных солідаў ВКЛ 1660 (2), 1661 (7), 1664 (1), 1665 (1), 1666 (100, у тым ліку тыпу “конь з доўгімі нагамі” – 83), 166... (103); медных солідаў Каралеўства Польскага 1660 (14), 1661 (29), 1663 (6), 1664 (15, у тым ліку 1 экз. рукі рэзчыка падробак солідаў ВКЛ тыпу “конь з доўгімі нагамі”), 1666 (14), 166... (234), зацёртыя 166... (18).

Рэканструяваны (гл. табліцу 1) з улікам сістэматычных памылак склад комплексу сапраўдных медных солідаў са скарабу: ВКЛ 1660 – 0,48%, 1661 – 6,11%, 1663 – 2,31%, 1664 – 6,75%, 1665 – 15,88%, 1666 – 27,65%; 15,81%, 1665 – 9,65%.

Гэта адзін з буйнейшых скарбаў медных солідаў Яна II Казіміра Вазы. 3 1954 г. захоўваецца ў Гарадзенскім гісторыка-археалагічным музей.

Табліца 1.

Комплекс медных солідаў Рэчы Паспалітай 1660-1666 г. з Лікоўскага скарбу.

Аддá	Аддú ў́ Ѳ і аддú Ѧ́	Аі а	Ан ці а-аі ѻ ѹ		Дыёаі падбесён ѹ	
			Фі ё ѿ.	Аі ѿ (%)	Фі ё ѿ.	Аі ѿ (%)
АК є	Е	1660	29	0,48	29	0,48
		1661	376	6,03	372	6,11
		1664	314	5,16	411	6,75
		1665	581	9,54	762	12,51
		1666	83	1,36	110	1,81
	А-2	1665	61	1,00	96	1,58
		1666	420	6,90	658	10,80
	А-3	1666	590	9,69	616	10,11
		1663	141	2,31	141	2,31
	GFH-W	1665	104	1,71	109	1,79
		1666	264	4,33	277	4,55
	GFH-G	1666	23	0,38	23	0,38
		1660-61	2	0,08		
	GFH-KE	1664-66	251	4,12		
		1665-66	256	4,20		
	K	1664-66	37	0,61		
		1664-66	35	0,57		
	KE-1	1660-66	15	0,25		
		1665-66	17	0,28		
єІ	S	1660	146	2,40	118	3,09
	S	1661	187	3,07	226	3,37
	S	1663	473	7,77	522	3,57
	S	1664	706	11,59	963	15,81
	S	1665	569	9,34	588	9,65
	S	1660-61	5	0,08		
	S	1660-65	391	6,42		
?	S	1660-65	24	0,39		
Онъят			6091	100,00	6091	100,00

Документ

Беларускі нацыянальны рух 1920-х гадоў вачыма польскай паліцыі.

Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух на абшарах Заходняй Беларусі ў 20-я гады апошняга стагоддзя належыць да найбольш яркіх і цікавых старонак нашай мінуўшчыны. Паводле размаху і масавасці ён не мае сабе аналагаў у гісторыі Беларусі. Разам з тым многія аспекты гэтай надзвычай важнай і цікавай праблемы не атрымалі да гэтага часу належнага і аб'ектыўнага асвятлення ў гістарычнай навуцы. Калі пра жыццё і справы лідараў беларускага руху – дэпутатаў парламента, кіраўнікоў партый і грамадскіх арганізацый – напісана даволі шмат, асабліва ў апошнія гады, дык дзеянасць актыўістаў вісковых гурткоў БСРГ, ТБШ і іншых беларускіх арганізацый значна менш вядомая шырокаму колу аматараў нашай гісторыі. Але менавіта грунтоўнае вывучэнне гэтага аспекту нацыянальна-вызваленчага руху дазволіць больш глыбока пазнаць прычыны як яго магутнага ўздыму ў другой палове 1920-х гадоў, так і прычыны спаду і фактычнага паражэння на пачатку 1930-х.

У Дзяржаўным архіве Гарадзенскай вобласці захоўваецца корпус матэрыялаў, які ўтрымлівае шмат цікавай і падрабязнай інфармацыі пра развіццё беларускага нацыянальнага руху на Гарадзеншчыне. Гэта т.зв. сітуацыйныя справаздачы камендантатаў гмінных пастарункаў польскай паліцыі. Апошнія непасрэдна вялі барацьбу з беларускім рухам, а таму, безумоўна, валодалі дастаткова грунтоўнай і дакладнай інфармацыяй. Асабліва падрабязнымі сталі гэтыя паліцэйскія справаздачы ў перыяд нацыянальнага ўздыму на абшарах Заходняй Беларусі – у час арганізавання Беларускай Сляянска-Работніцкай Грамады. Звычайна яны складаліся штогодзя паводле наступнай схемы: 1) грамадска-палітычны рух; 2) “злачынны” арганізацыі; 3) легальныя палітычныя арганізацыі; 4) прафесійны рух; 5) беспрацоўе; 6) забастоўкі; 7) нацыянальны рух. З чэрвеня 1927 г. камендант Гарадзенскага павета прадпісаў гмінным пастарункам дасылаць у Горадню падобныя справаздачы штотыднёва. А з пачатку 1928 г. камендантам пастарункаў было загадана складаць справаздачы за месяц паводле наступнай схемы: 1) стан бяспекі; 2) нацыянальная сітуацыя; 3) падазронныя асобы; 4) грамадскія дзеячы; 5) Таварыства Беларускай Школы; 6) вісковая асаднікі і адносіны да іх мясцовага насельніцтва; 7) агульны настрой насельніцтва; 8) памешчыцкая маёнткі; 9) кошты спажывецкіх тавараў; 10) санітарнае становішча.

Можна сцвярджаць, што польская паліцыя працавала добрасумленна, паколькі ў азначаных справаздачах беларускі рух адсочваўся літаральна па гадзінах. Іх інфармацыйная насычанасць вельмі высокая. Безумоўна, дадзеныя

крыніцы прадстаўляюць аднабаковы погляд на беларускую справу. Тым больш, што гэта фактычна погляд яе ворагаў. Разам з тым, апошняя акалічнасць робіць іх яшчэ больш цікавымі для даследчыкаў. У многіх момантах паліцэйскія справаздачы можна лічыць досьцік аўктыўнымі, асабліва адносна рэальнай сілы беларускага руху, колькасці актыўістаў, аднадумцаў і г.д.

Намі быў апрацаваны шэраг паліцэйскіх справаздачаў Берштаўскага гмінага па старунка Гарадзенскага павета. Чаму быў абранны менавіта гэты рэгіён? Па-першое, справаздачы Берштаўскага па старунка даволі добра захаваліся. Так, за 1928 г. і 1929 г. ёсць у наяўнасці ўсе тыднёвыя і месячныя справаздачы. Па-другое, у гэтай мясцовасці беларускі нацыянальна-вызваленчы рух быў асабліва моцным. У 1921-22 гг. на абшарах Гарадзенскай (Берштаўской) пушчы, актыўна дзеяйнічала сумесная беларуска-літоўская партызанка супраць польскай улады. Толькі з вёсак Берштаўскай гміны ў партызанская атрады пайшло звыш 200 чалавек моладзі. Пасля паражэння ў баях з рэгулярнымі часткамі польскай арміі каля 60 актыўных удзельнікаў супраціўлення перайшлі мяжу і падаліся ў Літву ці Савецкую Беларусь. У 1926-28 гг. тэрыторыя гміны стала раёнам актыўнай дзеяйнасці гурткоў БСРГ і ТБШ, у склад якіх уваходзіла звыш 300 чалавек. Яшчэ адным вельмі цікавым момантам з'яўляецца тое, што паўночную частку Берштаўскай гміны насялялі літоўцы, якія, таксама як і беларусы, варожа ставіліся да польскай дзяржавы і змагаліся за далучэнне да Літвы. Гэта дае магчымасць парайоннага беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў на мясцовым узроўні. Трэба адзначыць, што этнічна-беларуское насельніцтва не было згуртаваным. Заходнюю частку гміны насялялі пераважна беларусы-каталікі, якія даволі лаяльна ставіліся да польскай дзяржавы і амаль не прымалі ўдзелу ў беларускім нацыянальнім руху. Усе азначаныя фактары робяць дадзены рэгіён надзвычай цікавым і прыцягальнym для гістарычнага даследавання.

У прадстаўленай публікацыі паліцэйскія справаздачы пададзены ў перакладзе з польскай мовы на беларускую. Пераклад быў зроблены аўтарам гэтих радкоў. У ім захаваная стылістыка дадзеных дакументаў, але ўжытыя нормы сённяшняй беларускай арфаграфіі. Намі былі апушчаны тыя часткі дакументаў, якія тычыліся гаспадарчых момантаў, санітарнага становішча, крыміналнай злачыннасці. Таксама ў некаторых справаздачах апушчаны харктарыстыкі нацыянальнай сітуацыі на тэрыторыі па старунку, каб пазбегнуць частых паўтораў. Скараченні пазначаны шматкроп'ем у дужках – (...).

Сяргей Токць

1

1925 люты 20. Справа здача па старунка Дзяржаўнай паліцыі ў Берштах за месяц ад 20.I да 20.II.1925 г.

копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 17, арк. 182.

(...) Раён тутэйшага па старунка насяляюць: палякі, беларусы, літоўцы і каля 2% жыдоў. У жыцці гэтых нацыянальнасцяў ніяма ніякіх арганізацый, як палітычных, так і прафесійных. Аднак удаецца заўважыць, што большая частка беларускага і літоўскага насельніцтва настроена варожа адносна Польскай Дзяржавы. Беларускае і літоўскае насельніцтва ў тутэйшай гміне даведалася ад асобаў, якія карыстаюцца яго даверам, альбо таксама з беларускіх газет аб іх правах і г.д. і перакананае, што павінна стаць лепш пасля здабыцця незалежнасці Беларусі.(...).

Камендант Ал.Сламчынскі

2

1925 ліпень 9. Справа здача каменданта III Памежнай Кампаніі Дзяржаўнай паліцыі ў Пугачах з вывяду, праведзенага ў Марцінканскай і Берштаўскай гмінах адносна палітычнай падазроных асобаў. № 91(тайна)

копія, машынапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 13, арк. 74.

У час аблавы ад дня 4.VII да 8.VII. б[ягучага] г[ода], праезджаючы праз асобныя вёскі і асады вышэйназваных гмінаў, даведаўся ад асобаў, якія заслугоўваюць даверу, што ў некаторых вёсках ёсьць палітычна падазроныя людзі, якія падтрымліваюць вельмі цесны контакт з беларускімі арганізацыямі ў Саўдэпі, а таксама з Ковенскай Літвой і праводзяць сярод мясцовага насельніцтва антыдзяржаўную агітацыю, стараюцца яго пераканаць, што хутка ўжо скончыцца кіраванне Польшчы і настануць лепшыя часы, калі змогуць самі сабой кіраваць. Агітуюць, каб не пасыпалі дзяцей да польскіх школ, а каму будуць за гэта накладзены адміністрацыйныя штрафы, то яны іх сплоцяць. Моцна ўжо разагітавана моладзь сярод тамтэйшага беларускага насельніцтва, што ўжо даеца зауважыць звонку, што ж да вёсак з літоўскім насельніцтвам, то яно з гэтага пункту гледжання, хаця таксама разагітавана мясцовымі ксяндзамі (у Марцінканцах і Кабелях), аднак з'яўляеца больш хітрым і скрытым, як таксама больш арганізаваным і стараеца гэта знешне не праяўляць. (...)

9.VII. 25г.

Камендант Слушаноўскі

3

1926 каstryчнік 18, Бершты. Справа здача аб палітычнай сітуацыі за каstryчнік 1926 г. у раёне пастарунка Дзяржаўнай паліцыі ў Берштах, № 232 тайна.

копія, рукапіс

Ф. 38, вол. 1, ад.з. 19, арк. 201-201 адв.

Грамадска-палітычны рух (тут і далей падкрэслена ў дакуменце – *C.T.*): Польськае насельніцтва – каталікі, адносна Польскай Дзяржавы настроены лаяльна і не ствараюць колаў ні палітычных, ні прафесійных.

Літоўскаяе насельніцтва, якое падлягае ўплывам сваіх ксяндзоў, ставіцца адносна Польскай Дзяржавы непрыхільна і не пакідае надзеі на далучэнне да Ковеншчыны.

Беларускае насельніцтва, якое складае найвялікшы працэнт сярод жыхароў тутэйшай гміны, мае сярод сябе шмат палітычна падазроных асобаў, якія ўсялякімі способамі імкнуцца настроіць яго супраць Польскай Дзяржавы і Уладаў. Як заўважавана, яно стала схілецца да камунізму Заходняй Беларусі і мае сваёй мэтай адарванне ад Польшчы і ўтварэнне самастойнай Беларусі. Настрой гэты з кожным часам узмацняецца. Непрыхільнасць да Польскай Дзяржавы праяўляеца ўжо адкрыта.

Жыдоўскаяе насельніцтва складае найменшы працэント жыхароў тутэйшай гміны. Жыве пераважна адзінкамі сем'ямі ў некаторых вёсках і займаецца дробным гандлем. Дзейнасці сваёй не праяўляе і выказвае часам свою лаяльнасць, хаця і павярхойна.

Легальныя палітычныя арганізацыі:

У раёне тутэйшага пастарунка існуюць шэсць (6) Колаў Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады ці так званых “турткоў”, а менавіта ў вёсках Бершты, Сухары, Навасёлкі, Шкленск, Шчанец, Замасцяны. Яны праводзяць дзейнасць у кірунку наймацнейшага арганізавання і дабору адпаведных людзей.

Нацыянальны рух:

Беларускае насельніцтва раёну тутэйшага пастарунка ад новаўтвораных гурткоў даведалася пра значэнне захавання сваёй мовы. Зараз яно складае дэкларацыі на ўтварэнне выключна беларускіх школ.

Літоўскаяе насельніцтва раёну тутэйшага пастарунка літоўскіх школ не мае, аднак сваіх дзяцей вучыць у тых мясцовасцях, дзе ёсць літоўскія школы.

Увогуле характэрным для тых нацый з'яўляецца аддаленне як найдалей ад усяго польскага.

Без подпісу.

4

1926 кастрычнік 27, Бершты. Справа здача ў справе паўставання гурткоў Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады, № 240 тайна.

копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 19, арк. 210.

(...) На тэрыторыі тутэйшага пастарунка існуюць 7 гурткоў Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады. Узгаданыя ў першую чаргу праводзяць акцыі арганізацыі гурткоў у кожнай мясцовасці і як мага мацнейшых. Заахвочваюць мясцовае беларускае насельніцтва запісвацца да тых гурткоў, абвяшчаючы мэтай уваскрошанне Беларусі. Зараз праводзяць інтэнсіўную працу ў кірунку беларускага школьніцтва, прывозяць школьнага дэкларацыі, якія пасля запаўнення адвозяць да кіраўніцтва гміны. Затым стараюцца настроіць мясцовае насельніцтва супраць Дзяржавы і Уладаў, пераконваючы яго, што толькі тады, калі будуць моцна арганізаваныя, здабудуць незалежнасць ці аўтаномію.

(...) З часу арганізавання колаў Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады заўважаны ўздым настрою сярод мясцовага беларускага насельніцтва, насычанага варожасцю і няяніццю да Польскай Дзяржавы і Уладаў. З гэтага можна зрабіць высьнову, што пад покрывам “гурткоў” праводзіцца антыдзяржаўная агітацыя.

Камендант Ал.Сламчынскі

5

1926 снежань 22, Гродна – Ліст павятовага каменданта паліцыі да пастарунку Дзяржаўной паліцыі ў Берштах, № 2501 тайна.

арыгінал, машынапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 19, арк. 258.

Чаму каменданту пастарунка не данёс, што гмінны камітэт у Берштах выслаў пратэст на імя Маршалка Пілсудскага і Міністра ўнутраных справаў супраць уціску арганізацыі адміністрацыйнымі ўладамі?

Гэты пратэст падпісала 100 чалавек. Неабходна тэрмінова падаць імя ініцыятара, а таксама паведаміць прозвішчы і імёны тых, хто падпісаўся.

(Подпіс неразборлівы)

6

1926 снежань 25. Адказ каменданта Берштаўскага пастарунка Дзяржаўнай паліцыі на ліст павятовай каманды ДП з дня 22.XII.26 г. за № 2501.
 копія, рукапіс
 Ф. 38, воп. 1, ад.з. 19, арк. 261.

Пасля арганізацыі ў вёсцы Бершты Кола Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады яго антыпольская дзейнасць ахапіла цэлую вёску, паколькі яна заселена выключна беларускім насельніцтвам, настроеным як да дзяржавы, так і да ўладаў варожа, і гэтым моцна падарвала давер люднасці да тутэйшага пастарунку, які з гэтай прычыны страціў усякі контакт нават з асобамі раней даверанымі, а зараз разагітаванымі праз камітэт. Адпраўленне Камітэтам пошты з паштовага агенства ў Парэцах робіць немагчымым кантроль над высыланай карэспандэнцыяй. Подпісы на пратэстах Камітэт мог збіраць па хатах у больш давераных асобаў і тым больш патаемна. Тутэйшы пастарунак, нягледзячы на правядзенне актыўных вывяддаў, што да папярэдняга лісту з дня 20.XI. 26 г. за № 2561/V/26, не быў у стане здабыць канкрэтных даных, адносна зборання подпісаў і асобаў, якія іх маглі падпісаць. Адносна здабытых даных ініцыяタрами названага пратэсту і зборання подпісаў ёсьць Касцевіч Мікалай, старшыня мясцовага кола, што ж да подпісаў, то ўдалося толькі ўстанавіць, што падпісвалі пратэсты выключна сябры Кола. Пастарунак працягвае праводзіць вывяд адносна дзейнасці Камітета і асобаў, якія падпісалі пратэст.

Каменданта Ал.Сlamчынскі

7

1927 люты 20. Справа здача Берштаўскага пастарунку Дзяржаўнай паліцыі за час ад 20.I. да 20.II.1927 г., тайна.

копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 22, арк. 37-37 адв.

Легальныя палітычныя арганізацыі.

(...) У раёне тутэйшага пастарунка існуе 8 (восем) колаў Бел. Сял. Раб. Грамады і яшчэ Гмінны Камітэт, а менавіта Камітэт Гміны ў Берштах і “гурткі” ў вёсках: 1) Бершты; 2) Сухары; 3) Навасёлкі; 4) Шкленск; 5) Шчанец; 6) Якубавічы; 7) Замасцяны; 8) Матылі.

Пасля апошняй ліквідацыі ўдалося заўважыць, што дзейнасць у гэтых арганізацыях знешне як бы суціхла, аднак ёсьць гэта вынікам хаця б і частковай ліквідацыі такіх, бо да астатнія гаспадарчыя часу выступлення ў іх сяброў не натавана. Аднак, як бачна, у зліквідаваных арганізацыях праводзіцца далейшая праца, толькі больш скрыта чым раней, доказам чаго ёсьць намаганні старшыні Гміннага Камітета

атрымаць дазвол склікання сходаў і, нягледзячы на адмоўны адказ, яны збіраюцца звычайна па хатах па два-тры чалавекі і абліжаныя да ўсіх спрабы, не выклікаючы падазрэння. Наогул, як удаеца заўважыць, дух беларускай люднасці не ўпаў, а наадварот прыняў характар больш варожы.

Нацыянальны рух.

Беларуское насељніцтва імкнецца да ўтварэння ў сваіх мясцовасцях беларускіх школ і захавання сваіх звычаяў і мовы. Да польскасці не схільнае і стараецца застацца ад яе як мага далей.

Літоўскае насељніцтва, маючы літоўскія школы, вучыць толькі там сваіх дзяцей і пазбягае ўсяго польскага.

Узгаданыя нацыянальнасці набылі тыя схільнасці пад уплывам былога расійскага настаўніцтва і чыноўніцтва, а таксама, што да літоўцаў, літоўскіх ксяндзоў і настаўніцтва.

8

1927 снежань 20. Сітуацыйная справа з пастарунка Дзяржаўнай паліцыі ў Берштах з дня 19.XII. 1927 г., № 12363 тайна

копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 23, арк. 1-1 адв.

Стан бяспекі

(...) З палітычнага пункту гледжання злачынстваў не натавана, настрой насељніцтва беларускай і літоўскай нацыянальнасці да дзяржаўнасці варожы і непрыхільні. З 1922 г., з часу арганізацыі літоўска-беларускіх дыверсійных бандаў, хоць іх злачынні дзеянні былі зліквідаваны, аднак антыдзяржаўны і варожы дух захаваўся да гэтага часу і што раз усё больш шырыша сярод моладзі. З часу ліквідацыі дыверсійных беларуска-літоўскіх бандуз 1922 года і да гэтага часу да Расіі і Літвы збеглі 67 асобаў мужчын ва ўзросце ад 20 да 35 гадоў, якія рабілі ў сваім часе гэтую антыдзяржаўную працу. Зараз амаль усе з іх займаюць важныя пасады ў Расіі як камуністы і з сем'ямі, што засталіся на тэрыторыі пастарунка, вядуць частую перапіску, якая сваім зместам настройвае насељніцтва варожа да дзяржавы.

Ідэя, якія былі прышчэплены беларускай люднасці праз БСРГ, захоўваюцца да гэтага часу і падтрымліваюцца. У свой час на тэрыторыі пастарунка было 8 гурткоў БСРГ з агульнай лічбай 309 сяброў – зараз, на працягу 6 тыдняў, з найвыбітнейшых сяброў б[ылы]х гурткоў БСРГ ствараюцца гурткі Тав-ва Беларускай школы, якія ўсімі сіламі шыраць беларускую асвету, паглыбляючы пры гэтым скрайнюю варожасць да польскасці. Гурткоў Т-ва Беларускай школы на тэрыторыі пастарунку налічваецца 3, а менавіта ў вёсках Якубавічы, Шкленск і Шчанец. Агульная лічба сяброў 46. Адносна ўладаў, дзяржаўных установ і паліцыі

насельніцтва настроена варожа. Асобаў у якасці канфідэнтаў*, апрач дзяржаўных служачых, на тэрыторыі пастарунка няма, а гэта з прычыны страху перад помстай з боку варожай люднасці, бо былі выпадкі забойства і збіцца да непрытомнасці канфідэнтаў і іх сваякоў. (...)

19.XII.27 г.

Камендант Лінднэр

9

1928 студзень 24. Сітуацыйная справа з пастарунка Дзяржаўнай паліцыі ў Берштах за студзень 1928 г., № 26 тайна
копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 23, арк. 9-11 адв.

Стан бяспекі:

(...) З палітычнага пункту гледжання становішча не змянілася. Заўважана, што найвыбітнейшыя антыдзяржаўныя дзеячы ў апошнім часе дзейнічаюць больш асцярожна і канспірацыйна, чым раней, і гэта з тae прычыны, што тутэйшы пастарунак праводзіць следства супраць 5-х былых старшыняў БСРГ. На працягу месяца тутэйшым пастарункам быў арыштаваны жыхар вёскі Шчанец Токць Мікалдзім за арганізацыю нелегальнага сходу з мэтай абрання кіраўніцтва гуртка Таварыства Беларускай Школы ў Шчанцы. За гэта Гарадзенскім староствам Токць быў пакараны штрафам 1000 зл. альбо месяцам арышту. Жыхары вёскі Сухары Мікалай і Аляксей Ушкевічы 14.01. б[ягучага] г[оду] на танцах у вёсцы Сухары збіралі ад прысутных на забаве кавалераў па 50 грошаў на невядомыя мэты. Мікалай Ушкевіч, як былы сябра БСРГ, падазраецца ў антыдзяржаўнай дзейнасці, а таму ўзнікае думка, што гроши тыя збіраліся на палітычныя мэты. Яўнай антыдзяржаўнай дзейнасці не выяўлена.

(...) Таварыства Беларускай Школы. На тэрыторыі пастарунку існуюць трох гурткі Т-ва Беларускай Школы, а менавіта: у вёсцы Якубовічы гурток налічвае 17 сяброў, у вёсцы Шчанец гурток налічвае 14 сяброў, а ў вёсцы Шкленск гурток налічвае 19 сяброў. Галоўны камітэт Т-ва Беларускіх Школ у Вільні паведаміў адміністрацыйным ўладам, што ў вёсцы Сухары і ў вёсцы Бершты адчыніліся гурткі Т-ва Беларускіх Школ, прычым адносна гуртка ў вёсцы Сухары быў пададзены спіс з 20 асобаў (папярэдні склад гуртка БСРГ) як сяброў Т-ва Белар. Школ, а адносна вёскі Бершты колькасці сяброў не пададзена, а толькі тое, што кіраўніком гуртка з'яўляецца Касцевіч Мікалай, цяперашні войт гміны Бершты. Пасля праверкі аказалася, што ўказаныя кіраўнікі гурткоў, як

* даносчыкаў

таксама і сябры, адракаюцца прыналежнасці да тых гурткоў і згоды сваёй на тое не давалі. З таго вынікае, што Галоўны камітэт Т-ва Беларускіх Школ самавольна навязвае насельніцтву, а ў асаблівасці былым сябрам БСРГ, абавязак утварэння гурткоў Т-ва Беларускіх Школ. Гурткі Т-ва Беларускіх Школ адназначна дзейнічаюць на карысць “беларусі”, ганьбячы ўсё “польскае”. Да дзяржаўнасці і польскасці ставяцца варожа. У тых вёсках, дзе існуюць гурткі Т-ва Беларускіх Школ, насельніцтва разагітаванае ў найвышэйшай ступені і асабліва варожа ставіцца да “Дзяржавы”, у той час як у іншых вёсках, дзе такіх гурткоў няма, няма і такога варожага настрою сярод жыхароў. У перадвыбарчы перыяд гурткі Т-ва Беларускіх Школ імкнутца як найбольш зацікавіць насельніцтва сваёй нацыянальнай працай, каб у такі способ здабыць яго давер, а потым у час выбараў прыпягнуць на бок нацыянальных меншасцяў.

Агульны настрой насельніцтва:

Польскае насельніцтва, якое жыве на тэрыторыі па старунка, прыхільнае да дзяржавы і ўладаў і на погляды асобаў іншай нацыянальнасці не глядзіць прыхільна.

Беларускае насельніцтва, за выключэннем каля 50 % старых асобаў, г. зн. асобаў у веку ад 45 гадоў (неразб.- С.Т.) разагітаванае і адносна дзяржавы і ўладаў настроена варожа. Найбольшы послух сярод яго знаходзяць [былы] сябры гурткоў БСРГ, а таксама цяперашнія сябры гурткоў Т-ва Беларускіх Школ. Апроч таго, каля 60% беларускай люднасці ў час святовай вайны знаходзілася ў Расіі і адтуль прывезла да Краю камуністычныя погляды. Найбольш разагітаваная моладзь ад 25 да 38 гадоў.

Літоўскае насельніцтва ставіцца да дзяржавы і ўладаў непрыхільна, аднак яно не так моцна разагітавана, як беларускае, і трymаецца за ўсёды больш пасціўна. (...)

Камендант Лінднэр

10

1928 сакавік 22. Тыднёвая справа здача па старунка Дзяржаўной паліцыі ў Берштах за час ад 15-22. III. 1928 г., № 70 тайна.

копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 23, арк. 26.

(...) Агульны настрой насельніцтва пасля выбараў прыгнечаны, а прычынай з'яўляецца паражэнне на выбарах спіску № 13 і 36(43). Былыя сябры БСРГ, а цяпер сябры гурткоў Т-ва Беларускай Школы імкнутца ўтрымаць насельніцтва пад сваім уплывам, аднак сярод старэйшых людзей паступова трацяць давер, затое моладзь стаіць на абароне “грамадоўцаў” і падтрымлівае іх думкі і ідэі. Беларускія часопісы і газеты атрымліваюць найвыбітнейшыя беларускія дзеячы,

якія цікавіцца працэсам грамадоўцаў у Вільні і інфармуюць пра яго ход сваіх прыхільнікаў. Літоўцы паводзяць сябе спакойна і ніякай варожай агітацыі зневешне не праяўляюць.

Антыдзяржаўная і злачынная дзеяйнасць: тутэйшы пастарунак атрымаў інфармацыю, што жыхар вёскі Шчанец Берштадской гміны Токць Міхал, былы скарбнік гуртка БСРГ, а зараз радны гміны Бершты, у канцы 1926 г. сярод жыхароў вёскі Шчанец гм. Бершты праводзіў антыдзяржаўную агітацыю, намаўляючы населеніцтва рыхтавацца да паўстання супраць Польскага Урада, і прытым абяцаў здабыць патрэбную для таго паўстання колькасць зброі. Праведзенае ў той справе следства пацвердзіла факт падобнай агітацыі (неразб.-С.Т.)... у хаце Токця быў праведзены вобыск, які не даў ніякіх вынікаў. Токця разам з матэрыяламі следства даставілі да Следчага Аддзелу Д[зяржаўной] П[аліцыі] у Гародню 16.III. 28 г.

Камендант Лінднэр

11

1928 травень 17. Тыднёвая справа здача пастарунка Дзяржаўной паліцыі ў Берштах за час ад 10-17. V. 1928 г., № 96 тайна.
копія, рукапіс
Ф. 38, воп. 1, ад.з. 23, арк. 40.

(...) У дзень 16.V. б[ягучага] г[ода] рада гміны Бершты на сваім паседжанні, якое адбылося ў гмінным памяшканні пад старшинствам войта гміны Бершты Касцевіча Мікалая, пастановіла матэрыяльна падтрымаць “беларускую гімназію” ў Вільні і перадаць з гміннага бюджету першую дапамогу 300 злотых дырэкцыі гэтай гімназіі. Ініцыятарам гэтай пастановы быў сам войт гміны Касцевіч Мікалай, які 1.V.28 г. атрымаў ліст з дырэкцыі беларускай гімназіі ў Вільні за № 218 з просьбай аб падтрымцы. На паседжанні пасля папярэдняга паразумення з раднымі, якія з'яўляюцца найважнейшымі беларускімі дзеячамі і маюць вялікі ўплыв на рэшту радных, войт узніжуў пытанне аб перадачы 300 зл. беларускай гімназіі ў Вільні і сам горача падтрымаў гэту пропанову. За яе выказаліся радныя Траян Ян, грамадовец і гуртковец, а таксама антыдзяржаўнікі Стасюкевіч Мікадзім, Ушкевіч Ян, Гардзей Уладзімір, Федаровіч Констанцін і іншыя. “За” галасавалі 6 і 4 “супраць”. У рэшты радных выклікала гэта глыбокае незадавальненне і моцныя пратэст. Яны слушна тлумачылі гэта тым, што насельніцтва гміны Бершты вельмі беднае і не выплаціла яшчэ падаткі за 1925 г., таму крыўдай для яго з'яўляецца накласці яшчэ большыя і непатрэбныя падаткі. Зазначаю, што радныя, якія галасавалі за гэту пропанову, з'яўляюцца ўсе без вынятку асобамі з бурлівым палітычным мінульдом і варожа ставяцца да

дзяржавы і ўладаў, а таксама ў часе абмеркавання бюджету гміны Бершты на 1928/29 г. адхілі пазіцыі на польскае школьніцтва, мацеж школьнью, вайсковую дапамогу, падрыхтоўчы клас і г.д.

Камендант Лінданэр

12

1928 ліпень 19. Тыднёвая справаздача па старунка Дзяржаўнай паліцыі ў Берштах за час ад 12 - 19. VII. 1928г., № 142 тайна.

копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 23, арк. 55.

(...) Сярод найбольш энэргічных дзеячоў ТБШ заўважаны раскол і агульная прыгнечанасць. Насельніцтва ўсё больш траціць давер да гурткоў і ўсё менш іх падтрымлівае. Яны зараз існуюць толькі дзякуючы ўплывам такіх найвыбітнейшых беларускіх дзеячоў, як Трайян Ян і Варабей Мацей у вёсцы Якубавічы і Гардзей Уладзімір у вёсцы Шкленск. У дзень 16/VII. 28 г. у Берштах знаходзіўся Пан Стараста Гарадзенскага павета, які ў прамове да гміннай рады, солтысаў ўсёй гміны і вялікай колькасці сабраўшыхся людзей называў гурткі Т-ва Белар. Шкілы палітычнымі асяродкамі, адкуль выплывае ўсё зло і нездаровыя погляды, якія нічога не прыносяць насельніцтву апрач бяды і непрыемнасцяў. Беларуская люднасць старэйшага веку цалкам падзяляе думкі П[ана] Старасты, аднак моладзь надалей варожа захоўвае камуністычныя погляды і падтрымлівае бальшавіцкія ідэі. (...)

Камендант Лінданэр

13

1928 жнівень 31. Справаздача па старунка Дзяржаўнай паліцыі ў Берштах за месяц жнівень 1928 г., № 171 тайна.

копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 23, арк. 63 адв. - 64.

Таварыства Беларускай Шкілы:

(...) Гурток у Шкленску, нягледзячы на моцны ціск, працягвае існаваць, хаця нікай знешніяй агітацыі не праяўляе. Аднак яго сябры рэгулярна выплочваюць складкі і стараюцца ўтрыманы гурток. Найвыбітнейшымі дзеячамі з'яўляюцца Гардзей Уладзімір, радны гміны, пражываючы ў Шкленску, а таксама сакратар таго ж гуртка Касцевіч Мікалай з вёскі Баброўня Скідзельскай гміны, які з'яўляецца супрацоўнікам беларускіх часопісаў, што выходзяць у Вільні, а таксама вельмі часта бывае ў Вільні ў Цэнтральным камітэце Т-ва Беларускіх Шкіл, адкуль прывозіць розныя ўказанні і ўзмацняе сяброў духам. Апошня,

нягледзячы на тое, што плоцяць розныя штрафы і г.д. з гуртка не выходзяць. Ёсць аднак надзея, нягледзячы на вышэйсказанае, што і гэты гурток у хуткім часе распадзецца.

Агульны настрой насельніцтва: (...) У гадах 1922 і 1923 увесь абшар па старунка быў ахоплены дзейнасцю літоўска-беларускіх партызанаў. Моладзь у лічбе да 200 чалавек належала да той арганізацыі і ў часе ліквідацыі апошняй пераважная, а нават большая яе частка са страху перад пакараннем перайшла польска-расійскую і літоўскую мяжу. Яны зараз знаходзяцца ў Літве і Расіі, займаюць там значныя пасады, як камуністы, і са сваякамі, якія засталіся ў Краі, праводзяць тайную перапіску і ўздымаюць яшчэ болей варожыя настроі, пануючыя сярод разагітаванай люднасці. (...)

Камендант Лінднэр

14

1928 верасень 30. Справа здача па старунка Дзяржаўнай паліцыі ў Берштах за верасень 1928 г., № 192 тайна.

копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 23, арк. 69-71.

Агульны настрой насельніцтва:

(...) Беларускае насельніцтва адносна дзяржавы і ўладаў настроена варожа і непрыхільна, за выключэннем старэйшых асобаў, якія не пагаджаюцца з моладдзем, а таксама з асобамі камуністычных поглядаў. Агульны працэнт асобаў лаяльных да Дзяржавы складае сярод беларускага насельніцтва максімальная да 10%, рэшта, перажыўшы ў Расіі рэвалюцыю ў 1918 г. і 1919 г., заразілася камуністычнымі ідэямі і пасля вяртання да краю шырыць тут тыя самыя ідэі, ствараючы такім чынам беларускі блок супраць Дзяржаўнасці. Апроч таго абшар па старунка быў цэнтрам арганізацыі і дзейнасці літоўска-беларускіх партызанаў і моладзь да сёnnяшняга дня жыве з пачуццём, што тая акцыя яшчэ не завершилася і можа ў кожны момант зноў распачацца. Усё гэта скіроўвае мясцове насельніцтва, безумоўна, цёмнае, да недаверу да Дзяржавы і Уладаў і штурхае да антыдзяржаўных дзеянняў.

Літоўскае насельніцтва ўвогуле паводзіць сябе спакойна і ніякай варожай дзейнасці не праяўляе, аднак з паводзінаў яго відаць непрыхільнасць да Дзяржавы і Уладаў, хаця і не так, як у беларусаў. Літоўцы праводзяць асобную палітыку і з беларусамі не салідарызуюцца. (...)

15

1930 студзень 23. Тыднёвая справаздача па старунка Дзяржаўнай паліцыі ў Берштах за час ад 16-23. I. 1930 г., тайна.

копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 42, арк. 326.

Грамадска-палітычнае становішча:

За справаздачны перыяд ніякіх сходаў і мітынгаў грамадска-палітычнага характару не адбылося. Былыя сябры Б.С.Р.Г. і Т.Б.Ш. знешне паводзяць сябе спакойна і ніякай варожай дзеянасці не праяўляюць. Апошнія арышты ў сувязі з выкрыццём на тэрыторыі тут. па старунка шпіёнскай банды, аказалі ўражанне на беларуска-камуністычных дзеячоў, і ўсе чакаюць, што ў сувязі з гэтым і ў іх будуць праведзены вобыскі і арышты. З гэтай прычыны яны паміж сабой не кантактуюць і выяўляюць нэрвовасць. А ўвогуле настрой сярод беларусаў непрыхільны адносна Дзяржавы і ўладаў, і яны чакаюць перавароту. (...)

16

1932 сакавік 31. Сітуацыйная справаздача па старунка Дзяржаўнай паліцыі ў Берштах за I квартал 1932 г., № 20 тайна.

копія, рукапіс

Ф. 38, воп. 1, ад.з. 52, арк. 349-350.

(...) Настрой сярод насельніцтва: беларусаў рымска-каталіцкага веравызнання сярод усяго насельніцтва 18%. Яны ставяцца да дзяржавы даволі прыхильна. Моладзь гэтай люднасці ахвотна збіраецца ў святліцах, арганізуе прадстаўленні, належыць у большасці да арганізацыі Падрыхтоўкі да войска, пахваляеца польскасцю, не хаваючы пагарды ў стасунку да моладзі іншага веравызнання. Дзеці ахвотна цягнуцца да навукі і ходзяць да школ, але пасля іх заканчэння з прычыны ўбоства не могуць атрымаць далейшай адукацыі, і старэйшыя людзі выказваюць шкадаванне з прычыны ніzkай кваліфікацыі школаў, якія знаходзяцца на тутэйшым абшары. Выключэнне ў гэтым выпадку складае абсалютная бядота, якая не можа належна апранаць дзяцей падчас марозаў. Выкананню дзяржаўных і мясцовых падаткаў супраціву не аказваюць, за выключэннем самых бедных, аднак і тыя дбаюць пра іх выплату. Крымінальная злачыннасць малая. Да мясцовых уладаў ставяцца прыязна (...).

Насельніцтва, якое тут называюць Ліцьвінамі, складае 10% ад усяго насельніцтва і ставіцца лаяльна адносна дзяржавы. Не ставіць супраціву дзяржаўным і мясцовым падаткам, але з'яўляеца скрытым і чакае зменаў. У школах Літоўскага Т-ва "Рытас" вучыць дзяцей размаўляць выключна палітоўску. Крымінальная злачыннасць выключна малая, рэлігійная вера і

салідарнасць моцныя. Сваіх пачуццяў знешне не праўляе, з тэрытарыяльнага пункту гледжання паядноўаецца з абшарам Марцінканкаўскай гміны і часткай моладзі належыць да існуючага там Літ[оўскага] Т-ва Св[ятога] Казіміра. Аntyдзяржаўnай дзейнасці з боку гэтага Т-ва не выяўлена.

Беларусы праваслаўнага веравызнання складаюць 58% насельніцтва. Адносна дзяржавы ставяцца непрыхільна, аднак гэтага не праяўляюць. Дзяржаўныя і мясцовыя падаткі выконваюць са спазненнем, а некаторыя нават выклікаюць секвестр і лецытацыю, аднак астатнія за справаўдачны перыяд не было. Але бываюць выпадкі, калі сапраўды няма прадуктаў. З прычыны суцэльнага ўбоства такіх выпадкаў даволі шмат. Моладзь ахвотна гарнецца да арганізацый, найперш пажарнай варты. Яна карыстаецца памяшканнем, 20 сакавіка з нагоды імянін аўтара Маршалка Пілсудзкага арганізавала блісплатнае прадстаўленне “Да зброі”. Створаны для гэтага камітэт раздаў дзесяцям падарункі: сшыткі, падручнікі і скuru на лапці, а праваслаўны святар адправіў набажэнства і прамовіў адпаведнае казанне. Дзесяці ходзяць да школы, але некаторыя скардзяцца на адсутнасць вонраткі і нават харчавання. Крымінальная злачыннасць малая. Палітычныя беспарядкі не выяўлена. Партызанка, Т-ва Беларускай школы і Б.С.Р.Грамада на тут[эйшым] абшары не існуюць, а былья прыхільнікі і дзеячы ніякай актыўнасці не праявілі, паколькі па прашэсці некалькіх гадоў некаторыя пастарэлі і з прычыны сямейных і матэрыяльных клюпатаў пакінулі палітычную дзейнасць. (...)

Камендант Казімір Нагацкі

Антон Луцкевіч.

Эканамічна эвалюцыя і беларускі рух.

Дзеячы беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння пачатку 20 ст. разумелі ту ю вялікую ролю, якую адыгрывае эканоміка ў барацьбе за станаўленне беларускай дзяржаўнасці. Не выпадкова менавіта гэтая праблема стала галоўным прадметам рэферату Антона Луцкевіча, які быў прачытаны ім у Беларускім клубе ў Вільні 28 кастрычніка 1917 г. Тэкст рэферату спачатку быў надрукаваны ў газете “Гоман” (“Homon”) у №№ 89 (6 лістапада) і 90 (9 лістапада) за 1917 г., а пазней выдадзены асобным адбіткам. Пасля 1917 г. ён не друкаваўся, хоць, безумоўна, заслугоўвае самай сур’ёзнай увагі як гісторыкаў, так і эканамістай.

Тэкст рэферату друкуеца на падставе публікацый газеты “Homon” беларускай лацінкай. Усе асаблівасці арыгіналу захоўваюцца.

Істотную дапамогу ў падрыхтоўцы дакумента да друку аказаў Андрэй Кіштымаў.

Алесь Смалянчук

Ekonomičnaja ewolucija i bielaruski ruch.

Ugledajučisia u minuuščynu biełaruskaho narodu, katoraja stanović adnu z najbolš krepkich padwalin jaho ciapierašniaho adradženňia, mimawoli uznimajecca pytańnie: čamu ruch da adradženia uzniausia hetak pozna? I woś, kab znajsići adkaz na heta, my pawinny razhľadzieć, što patrebna narodu dzieła budawańia jaho kulturno-nacyonalnago žycia i što zadzieržywało i addalało biełarusou ad wialikaho momentu nacyonalnago uwaskrasiénia.

Pierš za usio my pawinny adznačyć, što sprawa kulturnaho razwićcia naahuł, a tym bolej sprawa razwićcia nacyonalnej kultury nierazryuna związana sa sprawaj ekonomičnaho bytu koźnaho narodu. Siła ekonomičnaja, bahaćcie narodu – heta asnowa, na katoraj tolki i może zakrasawać byjnym čwietam nacyonalnaje kulturnaje tworčestwo, heta warunak, biez katoraho nie może być hutarki ab duchowym wyzwaleńni narodu. I pawodluch taho, jak razwiwajecca ewolucija ekonomičnaho žycia narodau, my bačym jarkije prajawy šyrokaho, mahutnaho nacyonalnaho ruchu.

U historyi narodau Evropy asabliwa adznačym hetu asnounuju praudu: XIX wiek – wiek rascwietu kapitalistycznej haspadarki. Kapitalizm zniščaje na swajej darozi usie pieražtki, katoryje časta byli prycynaj paniawoleńia cełych plamion i nacyonalnaścjej, kapitalizm u swaim pabiednym pachodzi upiarod prynios wyzwaleńie dla čyślenych nacyonalnaścjej, daušy im mahčymać usiestaronnaho i pounaho razwićcia ich indywidualnych asobnaścjej. I toj samy XIX wiek, u katorym kapitalizm dajšou swajho rascwietu, zniščyušy staryje formy ekonomičnaj haspadarki i

zamiest ich zawioušy nowyje ekonomičnyje adnosiny, my śmieļa možem nazwać takže wiekam adradženia narodu: jon prynios s saboj adradženie čechou, ukraincou, litwinou, łatyšou, estou i iných „niedziaržaunych” nacyonalnaścjej, a u tym liku i adradžeńnie biełarusou. I u koźnym asobnym prypadku my bačym, što zbudzušjesia da nowaho, samabytnaho kulturna-nacyonalnaho žycia narody dachodzili nacyonalnaho wyzwaleńnia razam, abo šledam za wyzwaleńiem ekonomicznym i socialnym.

Woś, kab dać adkaz, čamu biełaruski narod prypaźniusia, raunujučy da druhich, čamu jon adzin z apošnich dałučajecca da siamji kulturnych narodau, my pastarajemsia zhruba narysawać tyje hramadskije i ekonomicznyje warunki, jakije panawali u Biełarusi u XIX stalećci.

Čym byu biełaruski narod da zništažeńnia pryhonu u 1861 hodu? – Ab hetym świedčać čyšlenyje historyčnyje pamiatniki, świedčyć i żywaja pamiać u narodzi: biełaruski sielanin u časach pryhony – to była biežałosaja żywioła rabočaja, to byu rab, katory z dušo i cieľam byu addadzien pad pounuju ułaść panou – panou, staušych dla jaho čužymi, nia tolki, jak ludzi čužoha stanu, ale i nacyonalna čužymi, časta čužymi jak pa jazyku, tak i pa wiery. U časi panščyny biełarus-chlebarob ad kałyski pryuwačausia da pakory, da pracy dla čužych, da šanawańnia adno tolki taho, što nasiło na sabie piečatkę „pańskaści”. Zanikła u jaho čeławieča świadomaść i pačućcio swajho ja. Zamierli ahlulna-ludzkie parywy. Ačarstwieļa duša, i tolki u pieśni, u kazcy-lehendzi, u narodnej apowieści prabiwałasia heta na śmierć zamučenaja duša, żalučysia nudnym śpiewam palam i boram na kryudu i hore swajo. Nie było pačućcia čeławiečaho, - jak že mahla naradzicca świadomaść nacyonalnaja? I tolki skasawańnie pańščyny, tolki wyzwaleńnie sielan z adwiečnaho rabstwa adkryło pierad našym narodnymi masami darohu upiarod – da ahlulnaho postupu, pa katoraj narod biełaruski išou praz uwień dalejšy peryod niščeńnia sladou pryhonu i twareńnia nowych, wolnych asnow hramadskaho žycia.

Biełaruś, jak dauniej, tak i pa siahoniašni dzień stanowić hlaunym čynam kraj sielska-haspadarski. I ciaper sielanie-chlebaroby stanowiać 76% tutejšaho biełaruskaha nasialeńnia, i praca na ralli stanowić dziela bolšaści žycharou kraju jadyny sposab zarobku. Prauda, tolki 47% ziamli prynależeć da hetaj bolšaści: 53% ziamielnych abśarou stanowiać ułasnaść ziemian (pierawažna apalačenaj šlachty biełuskaj) i kazny. Woś užo heta pawinno było dawiaści da taho, što, nia hledziačy na dawoli značnyje sielanskije nadzieły u 1861 hadu (ad 3,6 da 6,6 dziesiacin na dušu – pad toj čas, jak u wialikaruskich hubierniach tolki – 2,2 - 2,9), u apošnije časy ziamli u sielan akazałosia skupa: nadzieły z koźnym nowym pakaleńniem drabilisia hetak, što i biełaruski sielanin cierpić ad małaziamiella. Ale tut hlaunaja prycyna ziamielnho hoładu kryjeccia u nienormalnych ahlulnych warunkach žycia našeho kraju. Hlauny winawajca – heta ekonomiczna palityka staroha rasiejskaho uradu i hlaunaho organu jaho – sielanskaho banku, da katoraho naš narod zausiody čuu instyktonuji, ale słušnuji nienawiść.

Palityka sielanskaho banku zusim wyrazna kirawałasia da taho, kab umacawać u našaj baćkauščynie „russkij element”, prawodziačy kołonizyciju kraju wialikaruskimi sielanami (starawierami) katorym bank s umyslu pradawau na lhotnych umowach ziamlu tam, dzie biełarusy jakraz najbolš ciarpieli ad małaziamiella. Hetkuju palityku bank asabliwa enerhična wiou, naprykład, u ašmianskim i dzisienskim pawietach wilenskaj huberni, dzie pawodlüh statystyki wydawiectwa wilenskaho hieneral-hubernatarstwa „Wilenskij Wremiennik” (1910 h.) – čyslo sielanskich niezaležnych haspadarak, razmiery katorych daloka nie dachodzili troch dziesiacin, stanawiło kala 75% usiaha čysla sielanskich haspadarstw. A pad toj samy čas, nia hledziačy na naturalny prystroj sielanskaho nasialeńnia, našy chlebaroby nia mieli mahčymaści pašyrać swaje drabiūšjesia haspadarki kuplaj ziamli prosta s prywatnych ruk – ad ziemianstwa. Sprawa u tym, što usie ziemianie – kataliki, katorych rasiejski urad ahułam nazywau „palakami”, byli tym že uradam pazbaulený prawa kuplać ziamlu na ułasnaść. Razumiejučy, što ziemia – heta jadynaja asnowa ich bytu i panawańnia u Biełarusi, i majučy peunaść, što raz pradauš swaju ziamlu, nazad na jaje wiarnucca bolš nie udascca, „polskije” pany napružali usie swaje siły, kab udzierżacca pry swaich dwaroch. Ab pradažy imi ziamli sielanam nie mahło być i hutarki, dy hetak hlauny zapas ziamli u našym kraju nia moh služyć pradmietam kupli-pradažy, inačeja kažučy: „polskije” ziemli pierastali služyć tawaram u šyrokim značeńni hetaho słowa. Zatoje, pa imi astajućsia ułasnaściu prywatnych haspadarou, „polskije” ziemli mała-pa-mału pačali papraudzi pierechadzić u ruki kredytnych ustanaou, pažyčaušych na ich hrošy: hasudarstwienaho šlachockaho i prywatnych ziamielnych bankou. Dauhi panskich ziamiel dajšli takoj miery, što u niekatorych pawietach nie astawałosia ni adnej wolnej ad bankouskaho douhu dziesiaciny ziamli (napr. u Mozyrskim paw. Minskaj hub. u 1911 h. założeno było 99,3% dwornaj ziamli).

Zdajecca, uziatyje z bankou pad załoh ziamli hrošy, kali-b ich, jak treba, wykarystali, mahli by wyzwać wialiki pierawarot u ekonomicznym žyci našaho kraju. Na żal, nawat na pałapšenie sielskaj haspadarki z hetych sum išla u nas tolki zusim malenkaja častka: rešta prosta *prajedałasia* (kupcių ažtapa – A.C.). Tak, prajedałasia, bo z prycyny ahulnaho uzrostu daražyni žycia pry adnačasowaj utracie panami darmowych sielanskich ruk (pryhianiacych) dabrabaty ziemian, naahuł, šmat paciarpieu, i dziela paddzieržki žycia na daumiejšaj wyšyni patrebny byli hatowyje hrošy, katoryje i dabywalisia čaściu ad rabunkowej raspradažy lasou, čaściu pazyčajučy u bankach. Dyk dziela ustrojstwa jakich-kolecy pramyšlenych predpryjemstw, katoryje u hutkim časie wiarnuli by z nawiązkaj usie zatraty, astawałosia wielmi mała...

Na* dziwa, što pry takim pałažeńni krajowaja pramyšlennaśc nie mahla dajści wyżejšaho razwićcia. Ale i toje, čaho jana dajšla ad času najwialikšaho ekonomicznego pierałomu – zništażenia pryhonu, stanović užo wialiki krok upiarod. Dawoli skazać,

---

* Трэба чытаць „nia”.

što u 1864 hodu usia fabryčna-pramyšlenaja wytворчаść (pawodluh statystyki Stołpianskaho – „Девять губерний Западно-Русского края” – Н.Столпянскаго, С.П.Б. 1866 г.) dachodzila u piaci bełaruskich hub. (biez Smalenskaj) – 10 miljonau rublou, a u pačatku dziewiacisotych hadou wialiksyje fabryki kraju wyrabiali tawarou u hod na 80-100 miljonau rublou. Wysokaho razwićcia dajšou tut browarničy promsieľ u kancy pieršaho dziesiatki dziewiacisotych hadou: adna Minskaja hub. wyhaniała u hod na 27.000.000 rub. spirtu. Na druhim miejscy stanuu wyrab skur; harbarni u apošnije pierad wajnoj hady dawali tawaru u hod na 11.000.000 rub. Čarodnaje miejsco zaniali krachmalnyje fabryki, patočarni i papierni. Hlauny tkacki centr stanawiu Bielastok, a Wilno zajmala druhoje u Rasie (pašla Łódzi) miejsco; pawodluch wyrabou pančošarskich (kala 2.000.000 rub. u hod) i pasyłała na rasiejskije rynki massu hatowaj adziežy i obuwi. Inšyje haliny pramyšlennaści byli u pačatkowym stanie, chacia tut jośc hrunt šmat dla jakich promysłow – u tym liku nawat dla cukrawareń. U Minščynie było u 1864 hadu dźwie cukrawarni u katorych pracawało 23 robotnikou, jany wyrabili za 1863-1864 hod 13.127 pudou cukru na 84.500 rub. Hetak razwićcie u nas pramyšlenaści, hacia i nia šybkaže zrabiło značny krok upiarod za apošnije 50 h. Dziela jaho my bačym tut usio patrebnaże: pierśaje toje, što Biełaruś – heta pieredatačny punkt miž portami Bałtyckaho mora, zahodniaj hranicaj, maskouskim pramyšlenym rejonam, pałudniem, Ukrainaj i Połsciąj; bahaćcie lasou daje tanny apał i materiał dziela lasnych promysłow; syryje materiały zausiody možna było atrymliwać jak na miejscy, tak i s susiednich krajou pa systemie rek i čyhunak; urešci, tyje-ž reki dajuć tannuju siławuju enerhiju, dyj rabočyje ruki byli tut niedarahije. Adnak, usio heta nie mahlo być wykarystano u pounaj miery: asnaunaja prycyna – niedastača swabodnych wialikých kapitału.

Nia hledziačy na toje što da 1911 hodu Biełaruś była zusim pazbaulena ziemskaho samauprauleńnia, a paławina kraju nia miała ziemstw ažno da našych dzion, nia hledziačy na niedastaču jakoj budź hramadzkaj orhanizacii, katoraja baraniła-by interesy sielskaj haspadarki, apošnija z ekonomicznamo pahladu takže dajša była u Biełarusi šmat wyżejšaho razwićcia, čym u wialikaruskich hubierniach. Bo narod biełaruski kryje u sabie wializarnuju duchowuju siłu, katoraja wyjaulajecca u tworčaj pracy. Pawodluh dośledau p. Aleksandra Ułasowa (staćcia „Biełarussija i Litwa” u knizie „Wsia Rossija” na 1912 hod), wažnuju rol u hetym adyhrali takže ahułunje warunki: susiedztwo zachodniaj hranicy, miahki, bytcam marski klimat, wyhodnyja darohi – čyhunki i sistema rek, urešci – znamienita naładżanaja tarhoula, stworenaja tut žydami. U Biełarusi koźnaje z niezwyčajna čyšlenych miasteček – heta byu zdauna rynak zbytu dla usich wiaskowych produktau; žydouskije skupščyki systematyčna abježdžali biełaruskije wioski, kuplajući usio, što dawała ziamla i što mieło chod u mieści, abo zahranicaj. A pad toj že čas cieraz mieru wialikaja hustata žydouskaho miastečkowaha nasialeńnia u „miežach asiedlaści” (abnimajučy pierš za usio naš kraj), dy lišnijača čyšleność tarhowych pasrednikou dawiali konkurenciju da takoj

miery, što ceny jak sielska-haspadarskich produktou, tak i tawarou, padwaziušychsia z miest, u biełaruskich miastečkach tolki zusim nieznačna rožnilisia ad cen na wialikich rynkach. Z hetych prycyn adnosnaja zamožnaś biełarskaj sielskaj massy, nia hledziačy na niedastaču ziamli i ciažkije ahulna-palityčnyje warunki, užrastała ad upadku panščyny hutcej, čym u wialikaruskich huberniach. Cikawa, što pad toj čas, jak, naprykład, u Samarskaj hubernii za sialanami wialikarusami ličylosia niadoimki za pazyki na strawawańnie 29.000.000 rub., a u Waroniežskaj – 12.000.000, u Biełarusi takich niadoimak zusim nima.

Jak razwiwałasia sielskaja haspadarka ad skasawańnia pryhonu, świedčać krasamouna, naprykład, dźwie hetkije cyfry: u 1864 hadu (hl. Stołpianskij) ornaj rally u Wilenskaj huberni było 1.104.735 dziesiacin, a pawodłuh statystyki 1887 hodu (Главнейшія данные поземельной статистики по обследованію 1887 г. III. XXII, стат. Рос. Имп., изд. 92-1901 г.) u tej že huberni było pad uprawaj užo 1.428.761 dzies.

A treba adznačyć, što klapoty staroha rasiejskaho uradu ab padniaćcie kultury našaho narodu nikoli nie byli lišnie wialikije. Meta „kazionnaj” aswiety – heta było žadańnie pry pomačy školy abertač biełarusou u maskalou. A jak i tych abrusicielnych škol było, naahuł, mała, dyk biełarusy byli prymušeny sami dachadzić hramaty. Woś, pa usiej Biełarusi bačym u wioskach patajnyje školy, katoryje razam z wučycielem i wyčniami – adbywali padarožu z chaty u chatu. Jakuju wahu mieła u našym kraju prywatnaja nauka hramaty, pakazwajuć cyfry: jany haworać, što panižeńiem čysla niehramatnych kraj naš daloka nie abiazan „kazionnaj” škole, bo u tych miejscowościach, dzie hramatnaś staić najwyżej, u „kazionnyje” školy chadziło najmienš dziaciej. Woś hetyje cyfry (uradowaja statystyka 1897 h.):

u Wilenskaj hub. hramatnych 29,3%; na 1000 žych. u „kazion.” školy chadziło 28 dzias.

u Hrodzienskaj hub. hramatnych 29,1%; na 1000 žych. u „kazion.” školy chadziło 44 dzias.

u Witebskaj hub. hramatnych 24,6%; na 1000 žych. u „kazion.” školy chadziło 38 dzias.

u Minskaj hub. hramatnych 17,7%; na 1000 žych. u „kazion.” školy chadziło 38 dzias.

u Smalenskaj hub. hramatnych 17,2%; na 1000 žych. u „kazion.” školy chadziło 53 dzias.

u Mahilouskaj hub. hramatnych 17,0%; na 1000 žych. u „kazion.” školy chadziło 52 dzias.

Tut hože prypomnić, što ješče u kancy XIX stalećcia sielanskim dzieciom byu zakryt dostup da šmat jakich siarednich škoł, naprykład, u minskuju himnazju „muzyckich synou” pačali prynimać tolki u kancy 80-ch – pačatku 90-ch h. Toje-ž

было і у іншых месцах, дзе ў сіaredniu škołu, zhodnie z instrukcijami z Pieciarburha, wielmi nieachwotnie prynamali „kucharkinych diaiciej” да supolnaj nauki z diaćmi „wyżejšych stanau”...

(Homon № 89 ad 6 listapada 1917 h.)

Cyfry ab stanie prašwiety, jak i wyżej skazanyje dannyje ab ekonomicznym i socyalnym pałažeńi biełaruskaho narodu, dakazwajuć, što biełarusy, nie majučy ni u ekonomicznym, ni u kulturnym žyczi nijkaj padmohi sa starany, rupilisia sami ab swaje sprawy. Wiera u swaje siły – choć spierša tolki potencyalnyje, ukrytyje, prywyčka apiracca na siabie samoha, adhetul – wiera u siabie i świadomaść swajej čelawiečaj hodnaści, swaich hramadzkich i ludzkich prawou – woś pieršyje rezultaty socyalno-ekonomicznej ewolucii i uzrostu nacyonalnaha bahaćcia u Biełarusi za apošnije dziesiatki hadou. Rezultaty hetyje u pačatku dziewiacisotych hadou pačali wyjaulacca dawoli zamietna, a poruč z imi my bačym začatak hlybokaj pieramieny u socyalna-nacyonalnych adnosinach u našym kraju.

Da samych niedaunych časou u Biełarusi zachawałasia asabliwaja budowa hramadzianstwa: razdzieł na klasy i stany byu zusim zwiazan z razdziełam nacyonalnym. Hetak, polski element (pa-praudzi, tutejsaja apalačennaja šlachta) abnimau sabo biezmała usio ziemianstwo; u tarhowa-pramyšlenaj sfery piereważna panawali žydy; rasiecyj stanawili armiju čynounikou i u ziemianskim stanie zanimali niewidočnoje miejsco, urešci, biełarusy – to byla wyklučna sielanskaja i rabočaja massa, dachodziušaja wializarnaj cyfry 8 miljonau, čaściu – drobnaje mieščanstwo pa miestoch. Hetki układ, samo sabo razumiejecca, zlažyusia s pryčyny utworanych historyjej asobliwych warunkou krajowaho žyczia i – s pieramienaj hetych warunkou – pawinen byu sam zmianicca, tym bolej, što swajho lohičnaho kanca hetki klasowny nacyonalny razdzieł nikoli nie dachodziu: praces uzajemnaha pranikańia paadzinokich klasowych i stanowych hrup, abniatych asobnymi nacyonalnościami, adbywausia, choć i nie tak, jarka, zausiody, adbywajecca siahońnia i z kožnym hodam budzie adbywacca usio bolš intensiuna. Ale ciaper charakter takoha uzajemnaha pranikańia šmat zmianiusrusia.

Wiadoma, što nie kažučy u hetu moment ab žydoch – palaki i maskali u Biełarusi stanawili jadynuju krajowuju intelihenciju. Woś-że lohka zrazumieć, što biełarusy, stojučy na niżejšaj stupieni razwićcia, lohka padpadali pad upływy polskaj i maskouskaj kultury. Prauda, u hlyb narodu hetyje upływy nie dachodzili; zatoje syny biełuskaj wioski, kateryje, dachodziačy nawuk u čužoj mowie, padnimalisia na wyżejšuju kulturnuju stupień i papadali u nacyonalna i klasowa čužuju hrupu – choć nia choć pawinny byli žyć supolnym žyciom s polskaj ci rasiejskaj intelihenciej, prynamiać tuju abo druhuju čužackuju kulturu, bo swajej – nacyonalna-biełuskaj intelihenciji nie było, nie było i biełuskaho kulturnaho žyczia. Hetak,

za wyżejšu kulturę biełarusy placili utratą własnej narodowej (вылучана аўтапам – A.C.). Ciaper паłażeńnie zmianiłośia: na hruncy socjalno-ekonomicznej ewolucji, na hruncy adkryušahosia pierad sielanskimi dziaćmi šyrejšaho dostupu da praświety, naradziłasia nowaja biełaruskaja narodnaja intelihencija, katoraja, užo nie u adzinočku, a celaj hramadoju ustupajučy u wyżejšja stany i klasy, stanowić pamietnuju siłu, dzieržucca razam, jak adna siemja, żywie swaim własnym biełarskim życiom (вылучана аўтапам – A.C.). Życio hetaje stanowicca s kožnym dniom pauniejšym, bahaciejšym i daje duchowuju [swabodu] nia tolki „prostamu” čelawieku, ale i intelihenciji. Biełaruskaja mowa niezwyčajna szybka uzbahaćwajecca i razwiagejeca, dasowującysia da użytku intelihencji, i literaturnyje twory, hazety, naukowyje pracy, pisanye hetaj mowaj pakazwajuc nam jasna, što jana znamienita sluży biełarusu dzieła wyskazwańia usich adcienkou myśli i čućcia.

Z usiaho, skazanaho nami, jasna wyjaulajecca hetki wywad: ad času zništažeńia pryhonu ekonomicznej ewolucja pastupowa wytwarzyla warunki, pry katorych biełarusy, wyzwalającysia ad ekonomicznej i socjalno-prawnaj zależności, atrymali mahčymać padumać i ab narodowym adradzeńi, (тут і далей курсіў аўтара – A.C.) ab tworčeskaj pracy dzieła rozwićcia swaje narodowej kultury. Ale dzieła taho, kab dumki abiarnulisia u dzieło, mała było adnoj tolki mahčymaści: patrebna była sila, katoraja zatajonuju u biełarskim narodzi ad wiakou tworčuju enerhiju abiarnuła-by u żywju rabotu. Rol takoj tworčaj siły, takoha budziciela adyhrau rewolucyjnij ruch u Rasie 1905 hodu.

Nacyonalnej świadomości nielha addzialać ad świadomości prawou čelawieka i hramadzta; jany hetak ciesna związany u wadno, što kali budzicca adna, jana nieadstupna budzić i druhiu, a u toj že čas, dzie nima świadomości nacyonalnej, tam niet miesta i dla čelawiečaj hodnaści. Heta asabliwa jarka wyjawiłasia u biełarusou.

Biełaruskaja nacyonalnaja rabota da 1904 hodu wyjaulałasia u tym, što pieršyja siaucy biełarskaj idei staralisia tłumaczyć narodu cennasć i wahu jaho „prostaho” jazyka i taho kulturnego prybytku, katory biełarusy prydiali samabytnaj pracaj praz niekolki wiakou. „Naša baćkawa spradwiečnaja mowa, - pisau Maciej Buračok u pradmowie da pieršaho wydańia swajej „Dudki Biełaruskaj”, - katoruji my sami, da i nie my adny, a usie ludzi ciomnyje myžyczkaj zazuć, a zawieccia jana biełarskaj, - jość takajaž ludzkaja i panskaja, jak i francuskaja abo niamieckaja, abo inšaja jakaja. Jano dobra, a nawet i treba znać susiedskuju mowu, ale najpier treba znać swaju”. I hetyja słowy byli dla narodu niečym zusim nowym, niečym niezwyčajnym, niespadziewanym: dahetul da mowy jaho usie adnolisilia s pahardaj i nasmieškami, i u dušy biełarskaho sielanina naradziusia nieki falšywy styd, prymušaušy jaho „na ludziach” – publiczna – wyrekacca rodnej mowy, usiaho taho, što wydzielało jaho z pamiež innych ludziej, jak biełarusa. Narod pamału hublau nia tolki nacyonalnuju świadomość, ale i pačuccio naturalnej čelawiečaj hordaści. Jon bačyu tolki adzin wychad, katory dawau jamu mahčymać stać čelawiekam rounym druhim: hety

wychad – adračeńnie ad usiaho, čym biełaruski chlebarob rožniusia ad pana-palaka i čynounika-rasiejca. Ale woś knižka u biełarskaj mowie, žywoje biełarskaje słowa – wierš, pieśnia – budziać u dušy biełarsusa spierša niejasnuju, a pašla usio bolš wyraznuju, ćwiorduju świadomaść, što usio toje „prostaje”, „myžyczaje”, na što i sam jon prywyk hladzieć s pahardaj, nie takojе užo błahoje dy nikčemnaje, kali „pa-prostu” pačali drukawać knižki i hazety, pačali hawaryć intelihenty miž sabo. Hetak rabota intelihencji padhatawała hrunt, na katorym pawinny byli uzraści i razwinucca idei ab prawoch čelawieka i hramadzianina, apawieščenye rewolucyjnym rucham. I woś, kali rewolucija na adzin tolki moment zraunawała sielan z druhiim stanami, kali da biełarsusa pramowili u jaho rodnej mowie i hołasna, adkryta zahawaryli ab jaho patrebach i jaho biedach, - woś tady u dušy jaho zbudziusia duch woli, a u šerych massach pieršy raz naradziłosia pačućcio *nacyonalnaj hordaści* – nacyonalnaja świadomaść.

Dla biełarskaho ruchu rewolucija 1905 hodu stanović zwarotny moment: z niasmiełych intelihenckich sprob jon abiertajecca u šyroki, pa-praudzi narodny ruch. Massy narodnyje zbudzilisia i sami zahukali ab sabie – zahukali, zusim naturalna, tak, jak hukali u siabie u chaci: pa biełarsku. Na hetym hruncu naradziłasia praudziwaja biełarskaja narodnaja pressa – z nialičenymi piśmami i karespandencijami, pisanimi mazalistaj rukoj biełarskaho sielanina, robotnika, ramiešnika. Wystupili na arenu dziesiatki zdolnych paetau, i biez mała usie jany – predstauniki siermiažnaho ludu, dzieci mužykou-chlebarobau. Ruch biełaruski wyjšou s-pad apieki hrupy intelihentou: sam narod pryniau učaście u budawańni asnowu nowaho žycia.

Toje značeńnie, jakoje dzieła razvícia biełarskaho nacyonalnaho ruchu mieli pieramieny, wyjawiušjesia u ekonomiczym i hramadzkim žyci našaho kraju, pawinno służyć nam za nawuki i na dalejšy čas: my pawinny zrazumieć, što naš nacyonalny byt, naša budučnia u najwialikšaj miery zaležać ad taho, jak ułożycza našaje ekonomicznej žycio.

Wiadoma, što najlepsz može zabiaspiečyć nacyonalnyje prawy swaja ułasnaja hasudarstwieność. Z hetaj pryczyny sučasny palityčny ideał biełarskaho hramadzianstwa – heta zdabyćcio dla našaj Baćkaušcyny niezaležnaści. Ale mała wyrezać kusok ziamli, na katoraj žyuć biełarusy, na katoraj panuje biełarskaja mowa, i abjawić jaho niezależnym hasudarstwam: treba, kab hasudarstwo hetaje mieļa zabiaspiečanyje asnowy ekonomicznoho razvícia, ekonomicznej niezaležnaści. Na hetym hruncu i staić biełarskaja demokracija, katoraja haworyć ab budowie nowaj niezaležnej dziaržawy u miežach kolišniamo niezaležnaho Wialikaho Kniaźstwa Litouskaho, katoraje swoj byt, swaju orhanizaciju asnowywało na jednaści i nierazdzielnaści ekonomicznych interesou biełarskich i litouskich ziamiel. Z hetahož wypływać i naša žadańnie, kab naša wolnaja i niezaležnaja Baćkaušcyna žyla u najciaśniejszej jednaści z Kurlandzijej, praz katoruju naša Dźwina uliwajecca u more, na uzbiarežzy katoraj znachodziacca usie farhowyje porty: Libawa, Windawa, Ryha,

związanyje z našym krajem systemaj čyhunak i adkrywajučyje našaj tarhouli wolny wychad na uwieś свет. Z hetaho-ž pawinna wypływać i naša šyrejšaja palityčnaja orjentacija, naš adkaz na pytańnie: na uschod, čy na zachod zwiertać pawinny my swaje wočy? Bo adkaz tut jasny: naša orjentacija – na tym baku, za kim mir umacuje panawańnie nad Kurlandzkim uzbiarežżam Bałtyckaho mora, kamu Europa addaś klučy ad wolnaho mora i našych portau.

Chaj hałowy haračyja dumajuć, što adno hutarkaj u rodnej mowie, adno wieraj u nacyonalny ideał jany zbudujuć budučaje ščaście dla swajho narodu. Ale palityki – ćwiarozyje palityki s chałodnym, razwažliwym rozumam powinny pad budučuju nacyonalnuju budoulu padwiaści krepkije fundamenty, hetyje fundamenty i stanowiać zabaspiečenie materjalnaho dabrabutu dzieła našago narodu i kraju, zabaspiečenie jamu mahcymaści ekonomicznoho rascwietu!

(Homon № 90 ad 9 listapada 1917 h.)

A.Łuckiewicz

Аляксандр Краўцэвіч (Гародня)

Па слядах Міколы Ермаловіча

Некалькі дзесяткаў гадоў свайго незвычайнага жыцця Мікола Ермаловіч, Мікола Іванавіч, як называлі яго ў адраджэнцкіх колах, аддаў гістарычнай працы. Гістарычнай як у сэнсе аб'екта даследавання, так і па ўплыву на сучаснае беларускае грамадства.

У беларускім аддзеле Нацыянальнай бібліятэкі толькі новыя чытачы напачатку дзівіліся на нізка пахіленага над кнігамі чалавека ў акулярах-біноклях, а потым хутка прывыкалі да яго амаль штодзённай прысутнасці на сваім сталым месцы за сталом чытальнай залы.

Доўгія гады маўчання, перарываныя рэдкімі невялікімі публікацыямі, рукапіс кнігі ў хаджэнні па руках нешматлікай нацыянальнай інтэлігенцыі і, урэшце, прарыў напярэдадні вяртання Беларуссю незалежнасці. Гарбачоўская “адліга” паспрыяла выданню ў 1989 г. кнігі жыцця “Па слядах аднаго міфа” даволі вялікім накладам у 6 тыс. асобнікаў. Потым выданне другой працы “Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды” (1990 г.), перавыданне першай у 1991 г. (11 тыс. асобнікаў) па прычыне вялікага попыту, Дзяржаўная прэмія ўжо незалежнай Рэспублікі Беларусь (1992 г.), выданне наступнай кнігі: “Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд” (1994 г.). Далей зноў праца без перапынку, без паслабленняў і падрыхтоўка кнігі, якая аказалася апошнім і пабачыла свет ужо пасля трагічнай гібелі Міколы Іванавіча (Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае. Мінск: “Беллітфонд”, 2000 – 448 с.).

Гэтая кніга храналагічна ахоплівае ўесь перыяд існавання ВКЛ ад 13 да канца 18 ст., але цалкам новыя ў ёй толькі два апошнія раздзелы: “Крэўскі перыяд (1385 - 1569)” і “Перыяд Рэчы Паспалітай (1569 - 1795)”. Першыя два, роўныя па аб'ёму двум астатнім, складаюцца з пералічаных вышэй кнігаў, цалкам ці часткова уключаных у новую працу. Першы раздзел “Новагародскі перыяд (1246 - 1316)” уяўляе сабой тэкст кнігі “Па слядах аднаго міфа” (перанесены цалкам з нязначнымі зменамі і ўстаўкамі) і апошнія два параграфы з кнігі “Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды”, менавіта, “Час Трайдзеня”, “Заняпад Новагародка і новае ўзвышэнне Полацка”. Другі раздзел новай працы “Віленскі перыяд (1316 - 1385)” складзены з кнігі “Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд”.

Новыя раздзелы гэтай кнігі стылёва дапасаваныя да ранейшых і праца атрымалася структурна цэласнай, вытрыманай у адзіным асаблівым аўтарскім стылі. Можна адзначыць адну кампазіцыйную, менавіта, храналагічную

нераўнамернасць. Адноўкавыя па аб'ёму тэксты прысвечаны моцна адрозным па велічыні перыядам - першыя два разделы (агулам 209 с.) апавядаюць пра адrezак часу ў 140 гадоў, астатнія два (216 с.) характарызуюць перыяд працягласцю ў чатыры стагоддзі.

У тэксце кнігі сустракаюцца фактычныя недакладнасці, стылёвыя пагрешнасці, якія часткова можна вытлумачыць незавершанаасцю ягонай апрацоўкі аўтарам. Выдаўцы занадта беражліва аднесліся да тэкста, пастараўшыся перадаць яго як мага дакладней і тым самым месцамі зашкодзілі якасці выдання. Так, Прусія не была “ў канцы 12 ст. канчаткова заваяваная немцамі...”, бо гэта адбылося на стагоддзе пазней (с. 63; на с. 430 сказана яшчэ больш недакладна: “Балцкае насельніцтва прусаў было асімільявана крыжакамі ў 11 – 12 стст.”). На с. 130-131 недакладна інтэрпрэтуюцца інфармацыя з артыкула Ул. і Ал. Галубовічаў пра заснаванне Вільні. Гэтыя даследчыкі не пісалі пра знішчэнне крывічамі балцкага паселішча, а прыйшлі да высновы, што крывічы заснавалі сваё паселішча на месцы балцкага, існаваўшага тут раней, магчыма, на некалькі стагоддзяў¹.

Войшалк заваёваў Літву не ў 1268 г. (с. 140), а ў 1265 г. Нельга называець лівонцамі толькі рыцараў лівонскай філіі Тэўтонскага ордэна (с. 159-161), бо насельніцтва Лівоніі было значна больш. Даўно вядома, што на Грунвалдскім полі войска ВКЛ не ўцякала ад крыжакоў (с. 251), а выканала манеўр “уяўнае адступленне”. Пётр I не стаў расейскім імператарам у 1700 ці 1701 г., як гэта сцвярджаетца на с. 403, імператарскі тытул цар прыняў у 1721 г., пасля перамогі ў Паўночнай вайне.

Пасля аналізу аўтарскіх зменаў і ўставак у тэксты першых раздзелаў становіцца зразумелым, што за дзесяцігоддзе, мінулае пасля выдання першай кнігі, Мікола Іванавіч ні на ёту не змяніў сваіх ранейшых поглядаў на генезу ВКЛ, ні на крок не адступіў у акрэсленні межаў старожытнай Літвы. Без зменаў паўтараюцца ранейшыя тэзы пра Літву як балцкі востраў сярод беларускіх земляў; пра літоўскага князя-ізгоя Міндоўга, які, атрымаўшы ад Наваградка гроши і войска, заваяваў для гэтага горада-дзяржавы сваю радзіму Літву; пра паходжанне Міндоўга з роду палацкіх князёў і г.д.

У адказ на крытыку ягонай лакалізацыі Літвы, аўтар толькі паўтарыў ранейшыя аргументы і адверг усе крытычныя заўвагі (гл. с. 27, 32-33). Таму ў яго па-ранейшаму засталося невытлумачаным, адкуль узялася тая моц і якім чынам такі выразны след у гісторыі некалькіх народаў мог быць пакінуты адносна невялікай забалочанай тэрыторыі, на якой да таго ж не было ніводнага горада².

¹ Голубович В., Голубович Е. Кривой город - Вильно // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград, 1945. Вып. XI. С. 124.

² Крытыка лакалізацыі старожытнай Літвы Ермаловічам і ягонай канцепцыі генезы ВКЛ

У адной з дыскусыйных уставак, прысвеченых гэтай праблеме, адбылося пагаршэнне ранейшага тэксту, менавіта, інтэрпрэтацыі летапіснага паведамлення пра паход галіцка-валынскага войска супраць Міндоўга ў 1251/52 г. (а не 1253 г. - А.К.). У першым варыянце (з кнігі “Па слядах аднаго міфа”, Мінск, 1991. С. 22) цытуецца летапісны тэкст: “И послаша сторожу Литва на озеро Зяте и гнаше через болото до реки Щарье” і ўдакладняеца, што “старожа” звычайна высыпалася для аховы межаў краіны. Новая пашыраная інтэрпрэтацыя сцвярджае, што не валынiane пагналіся за ліцвінамі (“старожа” імчала на Панямоннe, каб папярэдзіць яго жыхароў пра надыход ворага), а наадварот, ліцвінскі вартавы пагранічны атрад - “старожа”... гнаў галіцка-валынскага войска (узмоцненae яшчэ атрадамі полаўцаў і пінчукоў) у сваю зямлю да ракі Шчary, дзе чакала галоўнае літоўскае войска³ (с. 27). Не слабая ж была варта! Але ж не, як сцвярджаеца далей, галіцка-валынскія войскі, перамогшы Літву, назаўтра паланілі ўсю Наваградскую зямлю (с. 27-28). Такая інтэрпрэтацыя супярэчыць не толькі здароваму сэнсу, але не згаджаеца з далейшымі сведчаннямі крыніцы. Летапісец паведамляе, што не дагнайшы старожу, галіцка-валынскія воіны не хацелі ісці далей, бо быў страчаны фактар нечаканасці: “весьтъ уже есть на нас”⁴.

На с. 68 ёсьць і добрая фактычная напраўка старога тэксту, менавіта, ўдакладняеца памылковая дата з летапісу (замест недакладнага 1252 г. – 1248 г.). Па ўсёй верагоднасці, Мікола Іванавіч прыняў да ведама інфармацыю аўтара гэтых радкоў пра выпраўленні датай Галіцка-Валынскага летапісу, зробленыя Міхайlam Грушэўскім яшчэ ў пачатку стагоддзя⁵. Аднак выпраўленні Грушэўскага тычацца літаральна ўсіх датай, пададзеных у названым летапісе, а ў тэксле рэцэнзуемай кнігі напраўленая толькі гэтая адна. Магчыма, Мікола Іванавіч праста не паспей выправіць іншыя, але да чаго ж тады былі рэдактары і рэцэнзенты-прафесары? Як можна было дапусciць змяшчэнне на с. 416 пад выглядам выявы караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага партрэту зусім іншай асобы? Чаму на с. 397 апавядаетца пра вайну Рэчы Паспалітай з Турцыяй, а заключаная мірная дамова аказваеца замірэннем з Москвой? Чаму не выправіць такую фразу: “Магчыма, што Андрэй ужо тады прыняў мірскі чын і ў выніку гэтага атрымаў імя Ануфрый”? (с. 243). Чаму ў адным месцы напісана, што ў Гедыміна было трох дачкі, а ў другім - пяць (с. 156 і 164) і г.д.

змешчана ў маіх спецыяльных працах, таму не буду тут паўтарацца. Гл.: Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Мн., 1998; ён жа. Праблема лакалізацыі сярэднявечнай Літвы // Bialoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 1997. ? 8. S. 5-30.

³ Тоe, што гэтая інтэрпрэтацыя не вынік нейкай памылкі ці непараўменення сведчыць яе паўтор на стар. 73.

⁴ Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2. С. 188.

⁵ Грушевский М. Хронольгія подій Галіцько-Волинської літописі // Записки Науковага Товарыства імени Шевченка. Львів, 1901. Т. 41. С. 1-72.

Адной з важнейших прыкметаў прафесійнага навуковага тэксту ёсьць адсутнасць супяречнасцяў у высновах ягонага аўтара. Такая прыкмета далёка не заўжды прысутнічае ў рэцэнзуемым тэкслце. Напрыклад, шмат сілаў і імпэту патрачана аўтарам на доказ размяшчэння летапіснай Літвы 12-13 стст. між Наваградкам, Менскам і Слонімам (с. 25-42), а ў іншым месцы кнігі (с. 134) той жа аўтар залічвае да Літвы 12 ст. Вільню, размешчаную ў добрых паўтары сотні кіламетраў далей на поўнач.

Наконт віленскага перыяду гісторыі ВКЛ (1316 - 1385 гг.) у адным месцы сцвярджаецца, што пры Гедыміне дзяржава апынулася ў трохкутніку варожых сілаў, і гэта стала прычынай далейшага занядаду, а на с. 210 - нешта іншае: “Як бачна з разгледжанага, віленскі перыяд быў асабліва спрыяльны і плённы ў нашай гісторыі”.

Першыя два раздзелы атрымалі свае назвы ад тагачасных сталічных гарадоў. Трэці, выдзелены аўтарам перыяд, называецца “Крэўскім”. Тлумачэнне такой назве прыводзіцца дзіўнаватае: “Аднак у нашай гісторыі склаліся такія абставіны, калі ў яе далейшым развіцці сталі мяць рашаючае значэнне не паасобныя гарады і іх землі, як было раней, а асабліва важныя падзеі” (с. 219). Сэнс гэтага выразу (па ўсёй бачнасці, канцэнтуальнага) для мяне так і застаўся незразумелым. Не змог зразумець таксама высновы, якая датычыць агульнай характарыстыкі дзяржавы: “Менавіта галоўнай асаблівасцю ВКЛ і з’яўляеца перавага ў ім зневініх абставін над унутранымі, што і зразумела” (с. 303).

Па ўсюму тэксту трапляюцца абагульняючыя меркаванні і высновы, якія ўражваюць сваёй арыгінальнасцю і багаццем уяўлення іх аўтара. Напрыклад, на стар. 135-136 аргументуючаецца паходжанне вялікіх князёў літоўскіх ад полацкай княскай лініі, менавіта ад Давіла і Маўкольда Расціславічаў. Нетрадыцыйнасць і нетыповасць для полацкай дынастыі іх імёнаў “трокі здзіўляюць” аўтара, але толькі трохі, бо адразу знаходзіцца тлумачэнне: “Аднак не выключана, што сапраўдныя іх імёны былі зменены з мэтаю скрыць іх полацкае паходжанне”. Далей сцвярджаецца: “Такім чынам, Міндоўг і Войшалк таксама паходзілі ад полацкай дынастыі”, але ўжо не тлумачыцца, чаму і ад каго хавалі свае сапраўдныя полацкія імёны гэтыя вялікія князі, гэтаксама як, напрыклад, Віцень, Трайдзень, Гедымін.

На с. 150-151 даводзіцца, што Гедымін быў праваслаўным хрысціянінам, а праз дзве старонкі цытуеца ягонае выказванне: “Няхай хрысціяне шануюць бога свайго па-свойму, рускія - па-свойму, палякі - па-свойму, а мы шануем бога па нашаму звычаю” (с. 153). Аказваецца, што праваслаўны Гедымін ў “тактычных мэтах” перад язычнікамі называў сябе іхнім адзінаверцам (с. 172), і хоць летапіс апісвае пахаванне вялікага князя па язычніцкаму абраду (спаленне на высокай гары), апісанне гэтае “найверагодней, ... трэба лічыць адным са шматлікіх домыслаў М. Стрыйкоўскага” (с. 163). Гэтаксама і сын Гедыміна Кейстут, напэўна,

генетычна пераняўшы ад бацькі рысы ягонага характару: ”Найверагодней, ... вымушаны быў выступаць у двух ablіčchах: перад праваслаўнымі – як праваслаўны, перад язычнікамі – як язычнік” (с. 209). Цікава, а як ён выкручваўся падчас сумеснага збору хрысціянаў і язычнікаў, што мела месца, напрыклад, у ваенным паходзе?

Удзел Кейстута і Вітаўта ва ўсходніх паходах Альгерда, аказваецца: “... паказвае, наколькі дамінавалі ў дзяржаве яе беларускія інтэрэсы, калі дзеля іх аддзягваліся сілы з заходу, дзе была найбольшая знешняя пагроза” (с. 187). Узнікае пытанне, ці паходы на заход (у якіх, дарэчы, удзельнічаў Альгерд) ужо былі не ў беларускіх інтэрэсах і Гародня, размешчаная на заходній мяжы, то ўжо не Беларусь?

Падобных нечаканых высноваў, якія сведчаць пра багацце аўтарскай фантазіі, у кнізе шмат. Напрыклад, што Крэўская унія была “найперш на карысць Маскве” (с. 254 і 275). Ці на с. 259, даводзіцца, што праваслаўны Свідрыгайла хоць перайшоў у каталіцтва, “аднак, па-ранейшаму быў адданы сваёй народнасці і веры”. Або яшчэ: “З заключэннем Люблінскай уніі ў 1569 г. закончыўся ў нашай гісторыі перыяд уній...” (с. 331). Здаецца, наадварот, толькі пачаўся перыяд рэальнай уніі.

Нечакана тлумачацца абставіны заняцця вялікакняскага пасаду сынам Гедыміна Яўнутам. Аказваецца, Яўнут стаў вялікім князем выпадкова, бо быў малы і жыў пры бацьку. Калі той нечакана загінуў, не змогшы прызначыць свайго пераемніка, “... ім з прычыны такой выпадковасці стаў Яўнут” (с. 166). Гэта хіба самае арыгінальнае з усіх вядомых тлумачэнне спосабу пераемнасці становішча гаспадара адной з буйнейшых єўрапейскіх дзяржаваў.

Даследчыкамі гісторыі Пскова, напэўна, будзе цікава даведацца, што ў гэтым горадзе “... князь – незалежна ад таго быў хрышчоным ці не – узыходзячы на пасад, павінен быў усенародна хрысціцца” (с. 170).

Выклікае пярэчанне выразна негатыўная ацэнка ролі палякаў у нашай гісторыі, што часам выглядае як палонафобія. На с. 324 сцвярджаецца, што пасля Люблінскай вуніі “польскія ўлады ... галоўны ўдар скіравалі супроты усяго беларускага”, “пануючыя вярхі” Польшчы праводзілі палітыку “...прыніжэння нашага народа, ахайвання яго культуры ...” (с. 360). Каталіцызм у ВКЛ – гэта польская экспансія (стар. 351, 354-355, 399-400). Напэўна, саюз з Польшчай прынёс Беларусі не толькі страты, але і немалыя выгоды. Сам аўтар у іншым месцы выказаўся пра Люблінскую вунію як меньшае зло ў параўнанні з аўяднаннем з Масквой (с. 335).

Дзеля справядлівасці трэба зазначыць, што побач з вышэй названымі, мягка кажучы, спрэчнымі высновамі сустракаюцца і такія, з якімі нельга не пагадзіцца, напрыклад, пра мірнае сусідаванне хрысціянства і язычніцтва, пра уніяцкую веру як нацыянальную рэлігію беларусаў і інш.

Калі казаць пра цэласнае ўражанне ад кнігі, то яно аказалася падобным да рэакцыі маіх равеснікаў – гісторыкаў у веку каля сарака гадоў. Яе надзвычай складана рэцэнзаваць. Амаль на кожную старонку трэба пісаць столькі ці нават болей тэксту – выпраўленняў, удакладненняў, дапаўненняў. Прыйдзе даводзіцца прызнаць, што кніга не ўкладаецца ў рэчышча традыцыйнай навукі па той простай прычыне, што яна там не прысутнічае.

Адметнасцю кнігі з'яўляеца харызма яе аўтара, сіла пераканання ў сваёй працы, якой прасякнутая кожная старонка і якой дыхае амаль кожны радок. Можна сабе ўяўіць, як гэта дзейнічае на чытача, свядомасць якога не абцяжарана грузам прачытанай спецыяльнай літаратуры па гісторіі беларуска-літоўскага гаспадарства. А літаратуры такой так мала ў Беларусі і, адпаведна, так шмат не абцяжараных ёй галоваў! Ужо ўбачыўшы на вокладцы прозвішча Міколы Іванавіча, чытач ведае, што кніга будзе не проста беларускапатрыятычнай, а беларусацэнтрычнай. Асаблівы чытач Міколы Іванавіча лёгка даруе яму тыя недакладнасці і супяречнасці, якія заўважаны ў гэтай рэцензіі.

Даведачны апарат, пададзены ў выглядзе спасылак на іншыя працы, мне здаецца не толькі лішнім, а нават шкодным для гэтай кнігі, бо з прычыны ягонай надзвычайнай беднасці становіцца зразумелым, што аўтар прости не ў курсе навуковай гістарыяграфіі ВКЛ.

Прафесійнаму гісторыку не прыйдзе нават у галаву думка пра магчымасць напісання гісторыі ВКЛ без вывучэння ў першую чаргу спецыяльнай польскай гістарыяграфіі. Можна не прымаць тamtэйшыя ацэнкі гістарычных падзеяў і фактаў, але ігнараваць польскую гістарыяграфію зусім – гэта ўжо не навука. Немагчыма стварыць тэкст пра ВКЛ хоць трохі падобны да навуковага, не ведаючы працаў, напрыклад, Юліуша Ляткоўскага, Аскара Халецкага, Станіслава Кутжэбы, Генрыка Пашкевіча, Генрыка Лаймянскага, Станіслава Заянчкоўскага, Людвіка Калянкоўскага, Юліуша Бардаха, Станіслава Александровіча, Гжэгажа Блашчыка, Кшыштрафа Пяткевіча і многіх іншых. Нельга пісаць навуковыя працы па гісторыі ВКЛ, ігнаруючы таксама летувіскую і нямецкую гістарыяграфію. А ў нашай кнізе для стварэння апошняга раздзелу (пра Рэч Паспалітую), мяркуючы па спасылках, не спатрэбілася ніводная праца, напісаная лацінскім алфавітам.

Этаксама цяжка абысьціся і без навейшай расейскай і беларускай гістарыяграфії. Напрыклад, аналізуочы паняцце “гістарычная Літва” (напомню, што гэты аналіз – важнейшая частка канцэпцыі Міколы Іванавіча), нельга абмінуць спецыяльных артыкуулаў Міхала Спірыдонава, якіх, у адрозненне ад прац польскіх аўтараў, не трэба шукаць за мяжой. Спасылак на гэтых артыкулы няма ў даведачным апарате рэцензуючай кнігі.

Усе выказаныя заўвагі не азначаюць поўнага адмаўлення ці непрыймання рэцензуючай кнігі. Галоўнай мэтай рэцензіі было акрэсленне сапраўднага жанру

апошній працы беларускага Карамзіна. Лічу, што яна мае права на існаванне гэтаксама, як і іншыя падобныя творы. Хоць бы з той прычыны, што кнігі Міколы Ермаловіча знаходзяць свайго чытача. Напэўна, гэта сведчыць пра запатрабаванне на літаратуру такога кшталту ў Беларусі, прынамсі ў пэўны перыяд і на пэўным этапе фармавання нацыянальнай сістэмы гістарычнай асветы.

***

Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: “Индрік”, 1999. – 272 с.

Пасля пэўнага спаду ў 1970-80-я г. сярод расійскіх даследчыкаў апошнім часам ізноў адрадзілася цікавасць да польскай праблематыкі. Бібліографічны даведнік па расійскай паланістыцы за перыяд з 1992 па 1995 г. у раздзеле “Гісторыя” ўключае 478 пазіцый¹. Аднак даследаванне Леаніда Гарызонтава выходитці паза межы звычайнай “пазіцыі” бібліографічнага даведніка. Разглядаючы “польскае пытаннe”, аўтар закранае праблему палітыкі Расійскай імперыі ў нацыянальнай і канфесійнай галінах. Яе аналіз дапамагае больш глыбока зразумець сутнасць расійскай дзяржаўнасці 19 – пачатку 20 ст. Ён жа дае магчымасць адказаць на такія важныя пытанні, як, напрыклад, ці з’яўлялася Расія 19 ст. нацыянальной дзяржавай, ці можна характарызаваць яе тагачасную нацыянальную палітыку ў навуковых катэгорыях 20 ст., ці можна лічыць т.зв. “Прывісленскі край” і “Заходні край” унутранымі калоніямі імперыі і.г.d.

Актуальнасць даследавання нацыянальнай палітыкі Расійскай імперыі абумоўлена не толькі выключна навуковымі аспектамі развіцця гістарыографіі. Прыкметную ролю ў гэтай актуалізацыі адыгрывае таксама сучасная палітычная сітуацыя. Сёння навідоку імкненне расійскай палітычнай эліты ў пошуках шляху развіцця расійскай дзяржаўнасці абаперціся на некаторыя імперская традыцыі. Гісторыкі не могуць не рэагаваць на гэты своеасаблівы палітычны выклік. У самой Расіі спробе досыць крытычнага асэнсавання вопыту імперской палітыкі ў дачыненні да нерускіх народаў супрацьстаіць яе выразная апалогія². Гэтая

¹ Bibliografia Europy Wschodniej. Tom V. Bibliografia Rosyjska. 1992-1995. Warszawa – Wilno – Mińsk – Lwów – Moskwa, 1998. Аднак трэба заўважыць, што частка тых публікацый належыць беларускім і украінскім даследчыкам, якія друкаваліся ў расійскіх выданнях.

² Досыць харектэрнымі з’яўляюцца наступныя думкі: напр., Сяргей Куляшоў (Навуковы цэнтр “Русіка”): “...Начиная с 19 в. имперская политика, осуществляемая самодержавием, противоречила подлинным национальным интересам России... Конечно, у любого большого государства всегда имеются геостратегические интересы. Но, кто сказал, что таковые нельзя было реализовать через иные механизмы взаимодействия... а не идти на инкорпорацию ряда территорий, чья модель развития часто была иной. ... Затраты на освоение этих территорий, содержание огромной армии истощали реформаторский потенциал власти, переводя стрелки социально-экономической политики на колею экстенсивного

праблематыка прысутнічае ў кнізе Леаніда Гарызонтава ў якасці “другога плана”. Па свайму зместу манаграфія ўяўляе сабой канкрэтна-гістарычнае даследаванне “польскага пытання” ў расійскай палітыцы.

Галоўным аб'ектам аўтарскага аналізу сталі тыя з накірункаў урадавай палітыкі 30-х г. 19 ст. – пачатку 20 ст., што закраналі жыццёважныя для палякаў Расіі пытанні і якія раней не былі прадметам спецыяльных даследаванняў у расійскай і польскай гістарыяграфіі. Гэта праекты і спробы расселення палякаў па тэрыторыі імперыі, праблема рознакансфесійных (праваслаўна-каталіцкіх) шлюбаў, доступ палякаў да вышэйшай адукцыі, набыццё імі маёмацці, працэдура нацыянальнай ідэнтыфікацыі ў адміністрацыйнай практыцы, каланізацыя ускрайніх імперыі, руская прысутнасць сярод студэнтаў Варшаўскага ўніверсітета і некаторыя іншыя. Раней не даследаваныя сюжэты ўносяць элемент навізны ў даволі распрацаваную (асабліва ў польскай гістарыграфіі) праблему. Яны дазваляюць убачыць новыя аспекты расійска-польскіх адносін і ўрадавай палітыкі ў “вырашэнні польскага пытання”. Характэрная рысай даследавання таксама з'яўляецца канцэнтрацыя аўтарскай увагі на асобных субрэгіонах і падперыядах.

Манаграфія складаецца з Прадмовы (“О сути проблемы и смысле её изучения”), двух частак (“Поляки в России или “счастье насильно” и “Русские в Польше или “система этнографического воздействия””) і Заключэння. Пасля Заключэння ў выглядзе дадаткаў змешчаны дакументы: запіска Фёдара Савіча “Меры к отстранению вредного влияния поляков на русское общество. 1867”; “Росписание войск, военных управлений, заведений и учреждений с показанием допускаемого в составе их числа офицеров, классных медицинских и немедицинских чиновников и вольноопределяющихся, принадлежащих к иноверному населению” (1888); “Описание аудиенции у Государя императора Николая I римско-католического митрополита и 5 епископов” (1849); “Из “Записок о происшествиях полиции Варшавской” (рубрика “Распространение недозволенных изданий и преступных верований”)” (1911) і інш. Выданне мае імянны паказальнік.

развития”. (Национальные интересы России и реальные приоритеты государственной политики за полтора века. Круглый стол // Отечественная история. Москва, 1996. № 6. С. 134–135). Параўнай, напр.: “Российская империя в 18 – начале 20 в. – это континентальное многонациональное государство, сумевшее обеспечить своему населению безопасность, стабильность и развитие, обладающее для этого необходимым экономическим потенциалом и военной мощью для поддержания баланса сил на мировой арене. Россия вобрала в себя беспримерное экономическое, социальное, национальное, духовное, географическое многообразие, создала особый исторический мир и стала своеобразным союзом народов, огромной естественно сложившейся общностью людей, в которой различные народы и культуры научились жить вместе”. (Национальная политика России: история и современность. Москва, 1997. С. 46).

Аўтар не абмяжоўваеца этнічнай польскай тэрыторыяй. Ён трymае ў поле зроку, “па магчымасці, усе тыя землі Рэчы Паспалітай, што адышлі да Расіі і палітычны курс у адносінах да якіх вызначаўся ў першую чаргу польскім пытаннем” (с.6). Праўда, аўтарская цікавасць да Беларусі, Літвы і Украіны носіць хутчэй маргінальны характар. Але яна дазваляе правесці пэўныя параўнанні, вылучыць агульнае і своеасабліве ў спробах вырашэння польскага пытання ў розных частках імперыі.

Леанід Гарызонтаў, выкарыстаўшы працы амерыканскага даследчыка Тэда Вікса, даў вызначэнне паняцця “польскае пытанне”. На яго думку, у кантэксле ўнутранай палітыкі польскае пытанне ўяўляла сабой “усебдымную інтэграцыю былых зямель Рэчы Паспалітай у імперскі арганізм, пераўтварэнне палякаў у верных падданых правячай дынастыі. Менавіта гэтыя ўстаноўкі былі цэнтральнымі ва ўрадавым бачанні польска-расійскага суіснавання. Іх ажыццяўленне прымала розныя формы – ад сур’ёзных уступак дзеля забеспечэння палітычнай лаяльнасці палякаў да не менш сур’ёзнага імкнення асіміліяваць мільёны людзей” (с. 81).

Даследаванню праблемы папярэднічае кароткі, але даволі ёмісты і грунтоўны аналіз расійскай гістарычнай паланістыкі 19-20 ст. Характарызуючы перыяд 90-х г. 20 ст., аўтар адзначыў відавочнае ажыццяўленне цікавасці да польскай праблематыкі і пашырэнне географіі даследаванняў, якія раней канцэнтраваліся пераважна ў Маскве. Па прағнозу Л.Гарызонтава, у бліжэйшай будучыні даследаванне польскай праблематыкі ў Расіі будзе адбывацца “пераважна ў рэчышчы расіезнаўства, а таксама ўкраіністыкі і беларусістыкі – па меры станаўлення апошніх як асобных галінаў гуманітарных ведаў” (с.14).

Аналіз польскай гістарыграфіі дазволіў Л.Гарызонтаву заўважыць, што многія працы 80-90-х г. 20 ст. нясуць на сябе пячатку стэрэатыпу стогадовай даўніны. У гэтых працах Польшча 19 ст. выступае або як “абарончы вал Еўропы”, або як старажытная Грэцыя, якая загінула, але сваёй культурай прасвяціла рымскіх заваёўнікаў (с.16). “Німа сэнсу спрачацаца пра тое, - заўважыў аўтар, - ці з’яўляецца вышэйшай мэтай і каіштойнасцю захаванне нацыянальнай самабытнасці ўсімі сродкамі. Ёсць, аднак, падставы меркаваць, што на працягу стагоддзя, якое карэнным чынам змяніла духоўны і матэрыяльны свет чалавека, некалькі пакаленняў шматмільённага народу не маглі знаходзіцца ў стане бесперапыннай барацьбы”. Гісторык адзначыў, што ў польскай гістарыграфіі руская прысутнасць у Польшчы пазначана толькі схематычна і трактуеца звычайна ў духу нацыянальнай канфрантациі (с. 17). Ён таксама звярнуў увагу на адсутнасць даследаванняў, прысвечаных палякам, якія дасягнулі высокага становішча ў дарэвалюцыйнай Расіі.

Трэба аднак заўважыць, што польская гістарыграфія апошняга дзесяцігоддзя пачала выпраўляць гэтую асиметрыю. Можна згадаць кнігу

Збігнева Апацкага, прысвечаную асобе навукоўца і грамадскага дзеяча Мар’яна Здзяхоўскага³, шэраг артыкулаў, якія вяртаюць з небыцця асобу вядомага маскоўскага адваката, аднаго з заснавальнікаў партыі канстытуцыйных дэмакратаў Аляксандра Лядніцкага⁴ і інш. Вартымі ўвагі з’яўляюцца таксама публікацыі часопіса “Zeszyty Historyczne”, які выдаецца ў Парыжы на працягу амаль 40 гадоў. Польска-расійская адносіны двух апошніх стагоддзяў з’яўляюцца адным з прыярытэтаў гэтага выдання. Нельга таксама забінучы працаў, прысвячаных удзелу палякаў у рэвалюцыйным руху ў Pacii⁵. Гэты ўдзел моцна ўпłyваў на характар “вырашэння польскага пытання”.

Аўтар ахарактрызаваў уласную працу як “канкрэтна-гістарычнае даследаванне, якое ўводзіць у навуковы зварт значнае кола крыніц” (с. 20). Па яго ж сцвярджэнню, “ядром даследавання сталі недрукаваныя дакументы афіцыйнага справаводства” (с. 20). Гісторык сапраўды шырока выкарыстоўваў дакументы архіваў Pacii, Польшчы і Беларусі. Гэта – службовая перапіска, царскія маргіналіі, стэнаграмы паседжанняў калегіяльных органаў і інш. Аднак асобныя раздзэлы даследавання ў большай ступені з’яўляюцца абагульненнем гістарычнай літаратуры з шырокім выкарыстаннем апублікованых эпістальярных матэрыялаў, мемуараў і публіцыстыкі.

Для працы характэрна грунтоўнае веданне аўтарам літаратуры прадмета, што дазволіла ўлічыць і асэнсаваць шырокі спектр розных падыходаў да проблемы; сур’ённая апрацоўка базы крыніц, спалучаная з падкрэсленай павагай да гістарычнага факта, з асцярожнасцю і аbachlівасцю ў ацэнках; маргінальныя харктыар разгляду польскай проблемы ў т.зв. “Захаднім крае” і г.д. Дзяякуючы выкарыстанню пэўных публіцыстычных і мастацкіх прыёмаў (эпіграфы, цытаты з мастацкай літаратуры і інш.), чытаць книгу цікава і прыемна. Аднак, бліжэйшае знаёмства з тэктам парадзіла шэраг крытычных заўвагаў.

Сюжэты, якія аўтар выбраў для раскрыцця проблемы, безумоўна, вельмі цікавыя, але чытач хутка пачынае адчуваць неабходнасць пэўных абагульненняў, якія б “звязвалі” сюжэты (раздзэлы) у адно цэлае.

Магчыма, што сюжэт (раздзел) трэці “Как найти поляка...” варта было б паставіць на пачатку і не абліжаўвацца толькі праблемай нацыянальнай ідэнтыфікацыі паляка расійскай адміністрацыі. Па меншай меры, перад беларускім чытачом з першых старонак працы ўзнікаюць пытанні: Каго расійская ўлада лічылі палякамі? Супраць палякаў ці супраць каталікоў была накіравана

³ Opacki Z. W kręgu Polski, Rosji i Słowiańszczyzny. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego do 1914 roku. Gdańsk, 1996.

⁴ Smoleń M. Aleksander Lednicki (1866-1934). Pierwsze kroki na niwie społecznej i politycznej // Zeszyty naukowe UJ. Prace historyczne. Z. 92. Warszawa-Kraków, 1990.

⁵ Łukawski Z. Polacy w rosyjskim ruchu rewolucyjnym. 1894-1907. Warszawa, 1989.

палітыка дыскрымінацыі? Безумоўна, больш востра гэтая праблема стаіць для Беларусі, Літвы і Украіны. Канцэнтрацыя ўвагі на этнічнай Польшчы і цэнтральнай Расіі робіць гэту тэму менш актуальнай. Аднак? спроба адказу на паставленыя пытанні дазволіла б выйсці на больш глыбокі ўзровень асэнсавання “польскай праблемы”.

Працэдуру нацыянальнай ідэнтыфікацыі паляка аўтар раскрывае, аналізуячы нарматывныя акты, іх тлумачэнні ў афіцыйным справаводстве і публіцыстыцы, выкарыстоўваючы звесткі пра функцыянаванне права ў рэальным жыцці. Ён падкрэсліў складанасць гэтай задачы, звязаную як з незавершанасцю этнічных працэсаў на расійска-польскім памежжы, так і з асіміліточым уплывам шматнацыянальнай краіны. (с. 100-101). Калі ў эпоху Мікалая I, па меркаванню Л.Гарызонтава, заканадаўства па “Захондняму краю” ставіла знак роўнасці паміж паняццем польскасці і неправаслаўным веравызнаннем, то ў заканадаўстве часоў Аляксандра II з’явіўся тэрмін “лица польскага происходzenia”.

Пасля паўстання 1863 г. пры распрацоўцы антыпольскага заканадаўства, на думку аўтара, была зроблена спроба аддзяліць прыналежнасць да каталіцкага веравызнання і польскасць. Так, у вядомым указе Аляксандра II ад 10 снежня 1865 г. каталіцызм як прыкмета польскай нацыянальнасці не згадваўся. Аднак, “асобам польскага паходжання” ў тэксце ўказа супрацьставіліся асобы рускага паходжання праваслаўнага і пратэстанцкага веравызнання. Падказка была досьць відавочнай. Хутчэй за ёсё спроба развесці каталіцызм і польскасць рабілася ў межах больш широкай кампаніі па “распалячванню касцёла”. Часткай гэтай кампаніі стаўся “казус” Фердынанда Сенчыкоўскага, які быў адным з галоўных ініцыятараў і праваднікоў пераводу каталіцкага набажэнства на рускую мову. З дапамогай пагроз і прымусу Ф.Сенчыкоўскі дамогся пэўнага поспеху, але ён насіў часовыя характеристыкі. У Беларусі спробам “распалячвання” супрацьсталі не толькі традыцыі каталіцызма ў Беларусі, але і незадавальненне праваслаўнай царквы, якая баялася з’яўлення моцнага канкурэнта.

Ад выпрацоўкі кіруючых указанняў адносна “пошука палякаў” цэнтральныя ўлады адмовіліся. Яны фактычна перадалі гэту справу на водкуп мясцовай адміністрацыі. Апошняя, маючы недавер да такога суб'ектыўнага крытэрыя як самасвядомасць, адразу згадала пра каталіцызм, што значна палягчала працэдуру “пошуку”. Апроч таго існавалі пэўныя меркантыльныя інтэрэсы мясцовага чыноўніцтва, зацікаўленага ў пераўтварэнні антыпольскага заканадаўства ў заканадаўства антыкаталіцкае.

На пачатку 20 ст. у сістэму каардынатаў “нацыянальнае-канфесійнае” быў, па меркаванню аўтара, уведзены яшчэ і сацыяльны кампанент. Урадавае Палажэнне ад 27 студзеня 1901 г. устанаўлівалася для сялян-каталікоў абмежаванні ў набыцці зямлі. На селяніна-каталіка, які валодаў 60 дзесяцінамі зямлі і болей, распаўсюджвалася антыпольская заканадаўства. (Магчыма, улады заўважылі

пэўныя змяненні нацыянальнай свядомасці беларускіх і літоўскіх сялянаў.) Да таго ж у рэальнай практыцы, як пераканаўча паказаў Л.Гарызонтай, вялікую ролю адыгрывала гучанне прозвішчаў і імёнаў. Присутнасць у прозвішчы суфіксай –скі або –цкі магло значна ўскладніць жыццё чалавека*.

Па меры знаёмства з працай абачлівасць і асцярожнасць аўтарскіх ацэнак успрымаецца як празмерная. Ствараеца ўражанне, што той самы “другі план”, пра які ўжо ішла гаворка (ацэнка палітыкі царызма ў нацыянальнай і канфесійнай галінах) пачынае перашкаджаць аўтару зрабіць высновы, якія выцякаюць непасрэдна з тэксту. Факты выразна сведчаць пра імкненне расійскіх уладаў вырашыць польскае пытанне шляхам асіміляцыі. Дзеянні больш-менш цывілізаванымі сродкамі не маглі даць пажаданага выніку па прычыне адсутнасці неабходнага культурнага патэнцыялу. Паўстанні 1830-1831 гг., 1863-1864 гг. (дакладней, іх разгром) дазволілі ўраду перайсці да адкрылага палітычнага тэрору і паліцыйнага гвалту. Аднак, і гэтыя сродкі прынеслі толькі частковы эффект. Дарэчы, аўтару варты было б адзначыць, што пэўнымі рубяжамі асіміляцыйнай палітыкі былі названыя паўстанні а таксама рэвалюцыя 1905-1907 гг.

Пасля разгрому паўстання 1863 г. распачалася палітыка ліквідацыі польскасці як грамадскага, культурнага, рэлігійнага і эканамічнага фактара жыцця Расійскай імперыі. Рэвалюцыя 1905-1907 гг. прымусіла царызм ступіць на шлях пэўнай лібералізацыі. Аднак стратэгічны курс у дачыненні да палякаў застаўся нязменным. Толькі што прыходзілася ўжо дзейнічаць у новых умовах, бо Расія ступіла на шлях фармавання грамадзянскай супольнасці.

Па меркаванню аўтара, урадавая палітыка ў галіне расійска-польскіх адносінай напоўнена парадоксамі: “Лакалізацыя ў своеасаблівай “рысе аседласці” або размеркаванне палякаў па ўсёй Расіі. Прымусовае паступленне на дзяржаўную службу або жорсткае абмежаванне паступлення на яе. Ліквідацыя нябачнай, але ўсё яшчэ небяспечнай, мякхы 1772 г. і мерапрыемствы супраць яе перамяшчэння ў выніку “польскай экспансіі”. Распрацоўка дэталёвага антыпольскага заканадаўства і адсутнасць умення дамагчыся яго мэтанакіраванага выкарыстання… Падтрымка рускай каланізацыі і боязь палітычнай нелаяльнасці перасяленцаў і іх недастатковай адпornaсці асіміляцыі з польскага боку”… (с. 218-219). Фактычна, усе гэтыя “парадоксы” можна ацаніць як вынік урадавай імпартэнцыі ў справе асіміляцыі палякаў.

На самой справе, тое, што аўтар лічыць неадпаведнасцю практыкі стратэгічным мэтам палітыкі (с. 212), дыктувалася немагчымасцю вырашыць пастаўленую задачу. Факты, прыведзены маскоўскім гісторыкам, сведчаць

* Цікава, што гэты прынцып дажыў да нашых дзён. Польскі гісторык Збігнеў Лукаўскі ў даследаванні, прысвяченым узделу палякаў у рэвалюцыйным руху, для “пошуку” палякаў ужываў два паказчыкі: польскае гучанне прозвішча і каталіцтвум (1989).

толькі пра гэта. Але аўтар зноў і зноў падкрэслівае неадназначнасць матываў многіх антыпольскіх рашэнняў урада. Напрыклад, карані перасяленчай палітыкі (польскую шляхту – у Расію, а рускіх сялян – у Польшчу) і працэс дэкласацыі шляхты (перавод шляхты ў катэгорыю сялян-аднадворцаў і інш.) ён звязвае не толькі з карай за паўстанне, але і з сацыяльнай дактрынай самаўладдзя, з імкненнем упараткаваць размеркаванне падданых па саслоўям. Падставай для гэтага сцвярджэння служыць факт абмеркавання ўрадам праблемы перасялення шляхты з цэнтральных расійскіх губерняў (с. 40). Але ў гэтым выпадку перасяленне толькі абмяркоўвалася.

Звяртае на сябе ўвагу колькасць паняццяў, якія ўжывае аўтар для вызначэння нацыянальнай палітыкі: “инородческая политика самодержавия” (с. 9), “политика национальной дискриминации” (с. 63,100), “законодательство антисепаратистское по замыслу” (с. 105), “систематическая русификация” (с. 192), “имперская интеграционная политика” (с. 199), “комплексная модель колонизации” (с. 217) і інш. Магчыма, што аўтарская абаchlівасць у тэрміналогіі і высновах абумоўлена пэўнымі пазнанавковымі фактарамі.

Варта прывесці і такі аўтарскі тэзіс: “Інтэграцыйны эффект, значэнне якога не трэба змяншаць або ацэньваць выключна ў паняццях нацыянальнай канфрантациі, дасягаўся не столькі дзякуючы, колькі насуперак намаганням урада”. (с. 219). З ідэяй, што імперыя існавала насуперак дзеянням Цэнтру, рэцэнзенту ўжо прыходзілася сустрэкацца. Гэтае сцвярджэнне падводзіць да высновы пра існаванне нейкіх цэнтраімклівых сілаў, якія насуперак намаганням расійскіх палітыкаў (“Цэнтр”) і імкненням дзеячоў польскага руху, а пазней беларускага, літоўскага, украінскага і інш., захоўвалі цэласнасць імперыі. Фактычна ставіцца пад сумненне велікарускія харктар расійскай дзяржаўнасці ў 19 - пачатку 20 ст.*

Ствараеца ўражанне, што на канцептуальным і паняцціовым узроўні ў кнізе робіцца пэўная спроба рэабілітацыі нацыянальнай і канфесійнай палітыкі царызму ў адносінах да палякаў. Аднак факталагічны матэрыял не дазваляе гэта зрабіць. Факты сведчаць, што пасля разгрому паўстання 1830-1831 гг. урадавы курс быў вызначаны канчаткова – асіміляцыя палякаў і ліквідацыя польскага пытання як палітычнага, культурнага, рэлігійнага і эканамічнага фактара ўнутранага жыцця імперыі.

У Заключэнні Леанід Гарызонтай пропануе адмовіцца ад “безумоўнага асуджэння прадстаўнікоў улады на той падставе, што яны кіраваліся нацыянальна-дзяржаўнымі інтарэсамі ў разуменні свайго часу” (с. 219).

---

* Раней гэтае сумненне выказаў амерыканскі гісторык Тэд Вікс у кнізе “Nation and State in late imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914” (Northern Illinois University Press: DeKalb, 1996).

Канешне, гісторык не павінен браць на сябе функцыі суддзі. Яшчэ менш яму адпавядзе роля пракурора або адваката. Але як адмежавацца ад маральнага аспекту наступстваў чалавечых і дзяржаўных дзеянняў? Застаецца фактам, што палітыка Расійскай імперыі ў нацыянальнай і канфесійнай галінах у 19 – пачатку 20 ст. змарнавала жыццёвы лёс некалькім пакаленням палікай, затрымала развіццё польскай, украінскай, беларускай, літоўскай і інш. культуры ў нярускіх народаў, спрыяла абвастрэнню міжнацыянальных канфліктагаў і г.д.

Нягледзячы на выказаныя заўвагі і выкліканыя тэкстамі кнігі разважанні, даследаванне маскоўскага гісторыка значна ўзбагаціла паланістыку асабліва ў галіне вывучэння ўрадавай стратэгіі па польскаму пытанню і яе рэалізацыі на практицы. Л.Гарызонтаў пераканаўча паказаў значнасць “польскага пытання” для даследавання гісторыі Расійскай імперыі. Манаграфія дазволіла ўбачыць ступень уплыву практикі вырашэння гэтага пытання на нацыянальную, канфесійную, саслоўную, дэмографічную і аграрную палітыку.

Смалянчук Алесь (Гародня)

***

Dorota Michaluk. Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego. Białystok – Narew, 1996. - 111 s.

Яна ж. Mielnik Stolica Ziemi mielnickiej na Podlasiu (do końca XVIII wieku). Mielnik, 1999. - 88 s.

Манаграфічныя даследаванні гісторыка з Торуня Дароты Міхалюк уяўляюць вялікую цікавасць для беларускіх даследчыкаў і аматараў гісторыі, паколькі яны прысвечаныя вывучэнню беларуска-польскага этнічнага памежжа. Мельнік і Нарэў з'яўляюцца на сённяшні дзень адміністрацыйнымі цэнтрамі гмінаў Беласточчыны, якія непасрэдна мяжуюць з Беларуссю, а больш за палову іх насельніцтва складаюць беларусы. Гісторычнае вывучэнне невялікіх гарадоў і мястэчак з іх ваколіцамі стала ў апошнія гады адным з папулярнейшых кірункаў еўрапейскай гісторыяграфіі, у тым ліку польскай. Такія даследаванні дазваляюць па-іншаму, як бы пад павелічальным шклом, разгледзець глабальныя гісторычныя працэсы, іх развіццё на мікраўзору, лепш убачыць і зразумець штодзённае жыццё людзей. Варта адзначыць, што ў беларускай гісторыяграфіі гэтая дзядзіна гісторычных ведаў з'яўляецца значна меней распрацаванай, асабліва ў дачыненні да гісторыі невялікіх населеных пунктаў на працягу значнага храналагічнага перыяду. Тым больш карысным і цікавым уяўляеца знаёмства з падобным даследаваннем, зробленым на вельмі блізкім для нас гісторычным матэрываля.

Кнігі Дароты Міхалюк з’яўляюцца выдатнымі ўзорамі гістарычнага мікраследавання. У рабоце, прысвежанай Нарэву, аўтарка пачынае разгляд яго гісторыі з асадніцтва ваколіц мястечка ў 12 – 14 стст. Другі раздзел прысвежаны аналізу прасторавага і гаспадарчага развіцця Нарэва ў 15 – 16 стст. Гэты перыяд Дарота Міхалюк называе “залатым векам Нарэва”. У трэцім раздзеле разглядаецца гісторыя мястечка ў 17 – 18 стст. Асобныя раздзелы прысвежаны мясцовым царкве і касцёлу, а таксама могілкам. У дадатках змешчаны важнейшыя документы з гісторыі самакіравання, спіс старастаў, геаграфічна-гістарычны слоўнік, а таксама карта мясцовасці і фотаздымкі помнікаў культуры.

У даследаванні Мельніка першы раздзел прысвежаны гісторыі Пабужжа да Люблінскай вунії 1569 г. У другім раздзеле разглядаецца ўзнікненне і развіццё Мельніка ў 15 – другой палове 17 ст. Трэцяя частка ахоплівае перыяд ад паловы 17 ст. да канца 18 ст. Асобныя раздзелы прысвежаны кшталтаванню межаў Мельніка і развіццю асадніцтва ў яго ваколіцах. Як і ў першай рабоце, на вельмі добрым узроўні выканана тэхнічнае і мастацкае афармленне кнігі.

Такім чынам, у работах Дароты Міхалюк прадметам даследавання з’яўляецца гісторыя Мельніка і Нарэва і іх ваколіц ад старажытнасці і, фактычна, да канца 18 ст., хаты, разглядаючы храмы Нарэва, аўтарка асвятляе таксама падзеі 19 ст. Д.Міхалюк адзначае, што бліжэйшая гісторыя (маеца на ўвазе 19 – 20 стст. – С.Т.) павінна стаць прадметам асобнага даследавання. Варта заўважыць, што большасць архіўных матэрыяляў па гісторыі Беласточчыны 19 – пач. 20 ст. захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродні, матэрыялы якога аўтарка па зразумелых прычынах здолела выкарыстаць толькі часткова.

Асобныя раздзелы ў абедзвюх кнігах прысвежаны старажытнай гісторыі Падляшша (10 – 14 стст.). Менавіта яны выклікаюць найбольш пытанняў з пункту гледжання беларускага гісторыка. Складаныя працэсы каланізацыі Пабужжа ў гэты перыяд Дарота Міхалюк акрэслівае наступным чынам: “Jak wskazują zabytki archeologiczne Rusini i Mazowszanie od X w. osiedlali się obok siebie” (Z dziejów Narwi i okolic. S. 9). Хацелася б адзначыць, што ўжыванне тэрміну “русины” адносна ўсходнеславянскага насельніцтва Пабужжа 10 ст. з’яўляецца, на нашу думку, не зусім правільным. Можна гаварыць пра бужан, валынian, дрыгавічоў, а “русь” на той час азначала хутчэй славянізаваных нашчадкаў скандынаўскіх вікінгаў, вайсковую эліту велізарнай, але слаба кансалідаванай імперыі Рурыкавічаў. Толькі ў наступныя стагоддзі гэты этнонім паступова пашыраеецца на ўсё насельніцтва старажытнарускіх княстваў.

Даволі фрагментарна Дарота Міхалюк узгадвае археалагічныя даследаванні. Вядучы гаворку пра старажытныя гарадзішчы каля Нарэва, аўтарка нават не ўздымае пытання пра этнічную прыналежнасць іх насельніцтва. Пахаванні таго часу з абкладзенымі каменямі магіламі Д.Міхалюк адзначана адносіць да

мазавецкіх. Аднак шэраг вядомых беларускіх і расійскіх даследчыкаў, у прыватнасці Валянцін Сядоў, лічылі, што падобныя пахаванні належалі язвягам. Балцкае пытанне ўвогуле не ўзгадваеца аўтаркай у дачыненні да пісьменнай гісторыі Пабужжа.

Для многіх беларускіх чытачоў даволі нечаканым будзе сцвярджэнне, што Пабужжа, у тым ліку і горад Берасце, належалі напачатку да польскай дзяржавы, а толькі потым былі далучаны да супольнасці старажытнарускіх княстваў. Пры гэтым Д.Міхалюк спасылаеца на гіпотэзу Януша Беняка і падзяляючыя яго погляды на гэты конт Ежы Вісьнеўскага і Станіслава Александровіча, але не прыводзіць у сваіх кнігах ніводнай спасылкі на летапісы ці хронікі, якія б пацвердзілі гэтую версію.

Вельмі грунтоўна разгледжана Даротай Міхалюк гісторыя Нарэва і Мельніка ў 16 – 18 стст. Даследчыца падрабязна асвятліла гаспадарчае развіццё гэтих мікрарэгіёнаў, працэсы асадніцтва, фармавання населеных пунктаў. Разгляд культурнага жыцця абмяжоўваеца гісторыяй цэрквеў і касцёлаў. Пры гэтым Д.Міхалюк абмінае складаную праблему міжрэлігійных стасункаў. Літаральна некалькі сказаў прысвечана Берасцейскай царкоўнай унії 1596 г., між тым, як рэлігійныя супяречнасці і канфлікты з'яўляліся важнымі асаблівасцямі сацыяльна-палітычнага і культурнага жыцця беларускіх гарадоў і мястэчак у перыяд канца 16 – 17 ст., у тым ліку і аштару беларуска-польскага памежжа, да якога належала Падляшша. Магчыма, што адносна Мельніка і Нарэва па гэтай праблеме не захавалася архіўных крыніцаў, але аўтарка пра гэта не гаворыць.

Не зусім зразумела чытачу, на якой мове вялося справаводства самаўрадавых установаў Мельніка і Нарэва, хаця Д.Міхалюк прысвячае пытанням самакіравання шмат увагі. Беларускага даследчыка тут, натуральная, найперш цікавіць праблема “рускай” ці “старабеларускай” мовы, асабліва працэс яе наступовага выяснення пальщызнай.

Увогуле, складваеца уражанне, што аўтарка свядома не акцэнтуе ўвагі на міжэтнічных і міжканфесійных праблемах, проста канстатуючы факт полікультурнасці даследуемых мікрарэгіёнаў. Гэта, на нашу думку, часам прыводзіць да дамінанты апісальнага методу і пэўнага забяднення выкарыстанага матэрыялу.

Варта адзначыць, што дадзеныя работы прызначаны не толькі і не столькі для спецыялістаў гісторыкаў, але і для шырокага кола звычайных аматараў гісторыі, асабліва ўраджэнцаў разгледжаных у кнігах мясцін, а таксама маюць вялікае ўжытковае значэнне ў школах, як дапаможнікі па вывучэнні гісторыі роднага краю.

На заканчэнне хацелася б яшчэ раз падкрэсліць вялікую навуковую вартасць рэцэнзуемых кніг і выказаць надзею, што прыклад Д.Міхалюк натхніць даследчыкаў з Беларусі на напісанне навуковых работ, прысвяченых гісторыі невялікіх гарадоў, мястэчак і вёсак.

Навуковая хроніка

Міжнародная навуковая канферэнцыя “**Магнаты Вялікага Княства Літоўскага як мецэнаты культуры**” (Слонім, 16-18 чэрвеня 2000 г.).

Рэспубліканская навуковая канферэнцыя “**Садова-паркавае мастацтва Гарадзеншчыны: прырода і людзі, мінулае і сучаснасць**” (Гародня, 19 чэрвеня 2000 г.).

Дзве гэтыя канферэнцыі, фактычна, былі аб'яднаныя ў адну. Спачатку ў старажытным Слоніме навукоўцы з Літвы, Польшчы, Расіі, Украіны і Беларусі абмяркоўвалі праблему мецэнатаўства ў гісторыі культуры Вялікага Княства Літоўскага, а потым частка ўдзельнікаў канферэнцыі пераехала ў Гародню, дзе галоўнай праблемай аблеркавання стала садова-паркавае мастацтва Гарадзеншчыны.

Сярод удзельнікаў “слонімскай” часткі канферэнцыі варта назваць імёны Ларысы Тананаевай (Масква), Аляксандра Ярашэвіча, Тамары Габрусь, Валянціна Калніна, Андрэя Кіштымава, Адама Мальдзіса, Анатоля Федарука (усе Менск), Аляксандры Каспражак (Варшава), Грэжыны Марцінайцене (Вільня), Уладзімера Александровіча (Львоў). Навукоўцы аналізавалі мецэнатаўскую дзейнасць Сапегаў, Радзівілаў, Гаштальдаў, Хадкевічаў, Агінскіх і інш. Асобныя выступленні былі прысвячаны тым помнікам мастацтва, з'яўленне якіх якраз і было вынікам мецэнатаўства.

18 чэрвеня па ініцыятыве Аляксея Хадыкі (Менск) адбыўся ўстаноўчы сход па арганізацыі фонду “Сумесная спадчына”. Гэта будзе недзяржаўны міжнародны фонд для правядзення даследаванняў, арганізацыі выставаў і навуковых канферэнций. Таможа ў Слоніме Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня) ініцыявала стварэнне яшчэ аднаго фонду – “Беларуская сядзіба”. Ягоная мэта – аднаўленне культурна-ландшафтных помнікаў у Беларусі. Размова пра гэтыя помнікі адбылася ўжо ў Гародні. Цэнтральным было выступленне прафесара Анатоля Федарука (Менск), які зрабіў грунтоўны аналіз стану захавання сядзібаў і паркаў Гарадзеншчыны. На жаль, на канферэнцыі адсутнічалі запрошаныя арганізаторамі прадстаўнікі дзяржаўных прыродаахоўных структур.

Алесь Смалянчук

6 - 7 верасня 2000 г. у Менску ў Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф.Скарыны адбыўся “круглы стол” з удзелам беларускіх і польскіх навукоўцаў на тэму: “**Ідэя беларускасці і ідэя польскасці на мяжы тысячагоддзяў: да вызначэння паняццяў**”.

Акрамя скарынаўскага цэнтра ўдзел у арганізацыі канферэнцыі прыняў Польскі інстытут у Менску (дырэктар сп. Цэзары Карпінські).

Пасля афіцыйных прывітанняў 6 верасня распачаліся выступы і дыскусіі, згрупаваныя ў тры раздзэлы: “Філософска-метадалагічныя аспекты проблемы”, “Ідэя польскасці і ідэя беларускасці ў польскай і беларускай культуры”, “Польская ідэя і беларуская ідэя ў гісторыі, грамадскім жыцці, дзяржжаўным будаўніцтве”.

Засноўнымі дакладамі выступілі: у першым раздзеле Януш Кучынські і Юзаф Krakawiacz (Варшава) - “Польскасць і універсалізм”, у другім - Рышард Радзік (Люблін) - “Фармаванне сучаснай польскасці і беларускасці ў двух апошніх стагоддзях: падабенства і адрозненне”, у трэцім раздзеле - Яўген Мірановіч (Беласток) - “Беларусы і палякі ў справе незалежнасці сваіх дзяржжаў”. Два апошнія даклады выклікалі сярод прысутных найбольшую зацікаўленасць не толькі па прычыне навуковай грунтоўнасці, але і непасрэднай сувязі з сённяшнім днём.

У дыскусіі прынялі ўдзел мэтры беларускай навукі: Уладзімір Конан, Альфрэд Майхровіч, Уладзімір Мархель, Алег Лойка, Гародня была прадстаўлена Алексем Смаленчуком і Аляксандрам Краўцэвічам, якія выступілі ў дыскусіі.

Матэрыялы канферэнцыі плануеца апублікаваць.

Аляксандар Краўцэвіч

У Чэнстахове і Залатым Патоку (Польшча) 10 - 14 кастрычніка 2000 г. адбылася міжнародная канферэнцыя “Замкі і грамадская прастора ў Сярэдняй і Усходняй Еўропе”.

Як здараецца на навуковых зборах з шырокай тэматыкай у Чэнстахове сабраліся спецыялісты розных галінаў: гісторыкі, археолагі, архітэктары-рэстаўратары, гісторыкі архітэктуры. Даклады і паведамленні ўклаліся ў шырокі дыяпазон ад агульнатэрэтычных проблемаў да вывучэння канкрэтных аб'ектаў. Геаграфічны абсяг канферэнцыі як па складу ўдзельнікаў так і арэалу іх навуковых інтарэсаў таксама быў вельмі шырокі. Навукоўцы з Польшчы, Беларусі, Германіі, Летувы, Расіі, Славакіі, Украіны, Чэхіі апавядалі пра замкі, размешчаныя ў прасторы ад Масквы да Гданьска і ад Летувы да Германіі (усяго працягучала каля 60 дакладаў і паведамленняў).

Разам з выступамі кшталту: “Сярэднявечны замак як грамадская і дзяржжаўная з’ява” (Славамір Гаўлас, Варшава) ці “Замак у палітычных і ваенных структурах польскай шляхецкай дзяржавы” (Караль Алейнік, Познань) былі агучаны, напрыклад, даклады: “Замкі і гроши ў сярэднявечнай Польшчы” (Ян Шымчак, Лодзь), “Умацаванне ў руках кабеты - фундатаркі і адміністраторкі” (Бажэна Папёлак, Кракаў), “Двор рускага баярна ў 17 ст.: сацыяльная структура і грамадскі статус” (Аляксандар Лаўрэнцеў, Масква),

“Драўляныя замкі і дрэва ў замках, ці пра што забываюмы пры рэканструкцыі старажытных умацаванняў” (Ганна Марціняк-Кайзер, Лодзь).

Беларусь была прадстаўлена Генадзем Семянчуком і Аляксандрам Краўцэвічам (абое з Гародні), якія выступілі, адпаведна, з дакладам “Усходнегуроўскі замак у сярэднявеччы: генеза і функцыянуванне (на падставе матэрыялаў з Беларусі)” і паведамленнем “Замкі Гедыміна пры заходніх мяжы Літвы”.

Аляксандр Краўцэвіч

Міжнародная навуковая канферэнцыя “Змаганье за беларускую дзяржаўнасць у XX ст.” (Беласток, 20-21 кастрычніка 2000 г.)

Канферэнцыя была арганізаваная Беларускім Гістарычным Таварыствам у Польшчы. Пераважную большасць яе ўдзельнікаў склалі навукоўцы з Менску, Гародні, Гомеля і Бярэсця. Праца канферэнцыі распачалася з дакладаў, звязаных з праблемай фармавання нацыянальнай ідэі, выпрацоўкі канцепцыі беларускай дзяржаўнасці ў 19 – пачатку 20 ст. (Андрэй Кіштымаў – “Пытанні эканамічнага развіцця Беларусі і беларуская нацыянальная ідэя на пачатку 20 ст.”; Але́сь Смалянчук – “Беларускі нацыянальны рух і краёвая ідэя”; Станіслаў Рудовіч – “Заходнерусізм ва ўмовах рэвалюцыі 1917 г.: паміж імперскасасцю і беларускай ідэяй”). Вялікую цікавасць вызвалікаў рэферат Віталя Скалабана, прысвячаны I Усебеларускаму з’ездзу.

Другі буйны інфармацыйны блок быў прысвячаны гісторыі БНР. Навукоўцы разглядалі ўнутранае і міжнароднае становішча рэспублікі, яе зневінную палітыку (Аляксандр Ціхаміраў – “Беларусь у палітыцы вядучых дзяржав Захаду (1914-1945)”, Уладзімер Ляхоўскі – “Структура БНР і беларускія неўрадавыя арганізацыі падчас савецка-польскай вайны 1919-1920 гг.”; Валянціна Лебедзеўа – “Дзейнасць дэлегацыі Народнага Сакратарыяту БНР у справе перамоваў з Украінай (1918)”; Мікалай Мязга “Міжнароднапалітычны аспект барацьбы за беларускую дзяржаўнасць у пачатку 20-х г.”; Рыгор Лазько – “Спробы заключэння беларуска-польскага саюза ў 1919 г.” і інш.).

Уладзімер Ладысеў спыніўся на праблеме станаўлення беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове ва ўмовах курсу на святую рэвалюцыю. Проблематыка, звязаная з БССР, закраналаася Аляксандрам Вабішчэвічам (“Заходнебеларускія палітычныя партыі, арганізацыі і савецкая беларуская дзяржаўнасць (1919-1939)”, Уладзімерам Навіцкім (“Ідэя нацыянальнай дзяржаўнасці ў поглядах грамадска-палітычных дзеячаў Беларусі ў 20-я г. 20 ст.”), Ігара Кузняцова (“Носібіты ідэі беларускай дзяржаўнасці –

ахвяры таталітарнага рэжыму") і інш. Бурную дыскусію выклікала выступленне Анатоля Мясьнікова "Беларусізацыя як дзяржаўная палітыка". Падчас яе прагучала думка (А.Кіштымаў), што беларусізацыя з'яўлялася не дзяржаўной, а партыйнай палітыкай. Шэраг выступоўцаў спрабавалі паstryцы ў тэрмін "беларусізацыя" на ўесь працэс беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння пачатку 20 ст. Аднак гэтая думка не была прынятая.

Анатоль Вялкі ("БССР у складзе СССР: супадносіны КПСС-КПБ як вызначальны фактар нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі ў 1945-1989 гг (на прыкладзе эвалюцыі наменклатурнай сістэмы") ахарактарызаваў БССР як "класічную марыянетку" Масквы.

Праблемы беларускага руху ў Заходній Беларусі акрамя А.Вабішчэвіча разглядалі Эдуард Мазько ("Хрысьціянска-дэмакратычная канцепцыя беларускай дзяржаўнасці (у кантэксьце дзейнасці заходнебеларускіх партый 20-30-х г. 20 ст.") і Сяргей Токць ("Ідэя незалежнай беларускай дзяржавы ў свядомасці сялянскага насельніцтва і дзеячу нізовых структур БСРГ і ТБШ Заходній Беларусі ў 1921-1939 гг.: на матэрыялах Берштаньскай гміны Гродзенскага павета"). Асабліва трэба адзначыць апошні рэферат, у якім з дапамогай метадаў мікрарэгіянальнага даследавання была паказана глыбіня пранікнення беларускай ідэі ў свядомасць шырокіх масаў насельніцтва.

Варта адзначыць таксама выступленні маладых даследчыкаў – Таццяны Паўлавай ("Унутрыдзяржаўная дзейнасць ураду БНР у 1918 г."), Паулы Мажэйкі ("Незалежніцкая паміненьні беларускай моладзі ў сярэдзіне 80-х г."), Алега Гардзіенкі ("Беларуская Народная Самапомач: спробы стварэння беларускай дзяржаўнасці. 1941-1943 гг.") і Дзмітрыя Крывашэя, даклад якога быў прысвечаны замежным культурным кантактам Беларусі ў 90-я г.

Актыўны ўдзел у аблеркаванні прымалі беларускія даследчыкі з Беластоку Алег Латышонак, Яўген Мірановіч, Алена Глагоўска і Славамір Іванюк.

Алесь Смалянчук

Lithuania 3 (32) ' 99. Warszawa, 1999. – 136 s.

Lithuania 4 (33) ' 99. Warszawa, 1999. – 152 s.

Lithuania 1 (34) 2000. Warszawa, 2000. – 184 s.

У гэтым годзе часопіс „Lithuania”, выдаўцам якога з'яўляецца Агульнапольскі Клуб Прыхільнікаў Літвы, адзначыў дзесяцігоддзе свайго існавання. За мінулы перыяд ён стаўся элітарным выданнем для інтэлектуалаў. Большасць накладу распаўсюджваецца ў Літве і Польшчы. Часопіс з'яўляецца штоквартальным выданнем.

На старонках часопіса знаходзяць асвятленне праблемы развіцця духоўнай культуры краінаў Цэнтральна-Усходній Еўропы. Выразна дамінуе польская-літоўская праблематыка. Значае месца традыцыйна займае гістарычна тэматыка. Для беларускіх даследчыкаў “Lithuania” можа быць асабліва цікавай у плане знаёмства з поглядамі літоўскіх гісторыкаў, працы якіх досыць широка прадстаўлены на яе старонках.

У № 3 за 1999 г. прыцігвае ўвагу раздзел “Віленскія універсітэты”, дзе змешчаны публікацыі Аляксандра Гейштара і Юліуша Бардаха, запіс размовы гісторыкаў Яна Савіцкага і Альфрэдаса Бумбляўскага. Апошні з'яўляецца дэканам гістарычнага факультэта Віленскага універсітэту. Менавіта ён быў адным з ініцыятараў рэформы сістэмы гістарычнай адукацыі ва універсітэце. Сёння на гістарычным факультэце дзейнічаюць кафедры археалогіі, гісторыі сярэднявечча, новай гісторыі, навейшай гісторыі, а таксама тэорыі і гісторыі культуры. Апроч таго ствараюцца Кабінет гісторыі касцёла, Цэнтр аховы помнікаў, Цэнтр даследавання і ѹдаізму і культурных супольнасцяў, Цэнтр візуальнай гісторыі.

Падчас размовы даследчыкі звярнулі ўвагу на тое, што аднабаковасць пры аналізе складаных гістарычных падзеяў з'яўляецца істотнай перашкодай як для разумення мінулага, так і для паразумення сучасных народаў. А.Бумбляўскас, які насуперак моцнай традыцыі літоўскай гісторыяграфіі, лічыць, што без Крэва не было б і Грунвальда, што паняцце прымусовай асіміляцыі (паланізацыі) з'яўляецца неадэкатным для апісання гісторыі Вялікага Княства Літоўскага, выказаўся за паступовую рэабілітацыю Юзафа Пілсудскага ў гістарычнай свядомасці літоўцаў. На яго думку, без Пілсудскага не было б і Літоўскай Рэспублікі, бо Варшаўская бітва была выратаваннем для ўсёй Цэнтральнай Еўропы.

Альфрэдас Бумбляўскас упэўнены, што даследчык мінулага павінен абавірацца на прынцып грунтоўнай талеранцыі, для якога характэрна спроба стаць на пазіцыю свайго апанента: „Літовец няхай паспрабуе “ўлезці ў скuru” паляка, паляк – “у скuru” літоўца... Сучасная гістарычная навука імкнецца не толькі адказаць на пытанне, як было, але таксама зразумець, чаму дамінуе тая, а не іншая інтэрпрэтацыя асобых фактаў, чаму фармуюцца тыя або іншыя стэрэатыпы, тыя або іншыя погляды”.

№ 4 (1999) прысвячаны пераважна праблемам гісторыі і сучаснасці каталіцкага касцёла ў Літве. У прыватнасці, трэба адзначыць артыкулы Міндаўгаса Пакныса (“Паміж хрышчэннем і каталізацыяй”), Відаса Спенгла (“Літоўскі Папялюшка?”), Уладыслава Семадені (“Пра Андрэя Воляна, змагара за Рэфармацыю і евангелізм у Польшчы”), рэцэнзія Генрыка Віснера на працу Эдвардаса Гудавічуса “Міндаўгас” (Vilnius, 1998) і інш.

Беларускія матэрыялы на старонках часопіса прадстаўлены водгукамі Чэслава Сэнюха і Станіслава Дубянецкага на анталогію беларускай палітычнай

думкі 20 ст. (“*Myśl białoruska w XX wieku*”), якая “ўбачыла свет” у 1998 г. дзякуючы Славістычнаму выдавецкаму цэнтру пры Інстытуце славістыкі ПАН (Lithuania 3 ’99); артыкуламі Любові Уладыкоўскай-Канаплянік (“Беларуская нацыянальная ідэя і хрысціянства”), а таксама Алега Янкоўскага і Валянціна Маскалёва, якія распавяялі пра праект нападу на Расію, што быў прадстаўлены генералам Міхалам Сакальніцкім імператару французаў Напалеону ў лютым 1812 г. (Lithuania 1 2000), вершамі Максіма Багдановіча, Дануты Бічэль (Lithuania 4 ’99, 1 2000) і Алесі Гаруна (Lithuania 1 2000).

У № 1 за 2000 г. варта таксама адзначыць публікацыю Марыі Неканда-Трэпкі “*Краёўцы*”. Гэты матэрыял можна аднесці да мемуарнай літаратуры. Аўтар здолела данесці да чытача атмасферу змагання краёўцаў з хвайяй этнічнага нацыяналізму. Аднак цяжка прыніць досьць песьмістичныя ацэнкі перспектывай краёвай ідэі. Напрыканцы 20 ст. напрошуваюцца пэўныя паралелі паміж краёвай канцэпцыяй і ідэалогіяй Еўрапейскай Уніі.

Алесь Смалянчук

Штогоднік Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Год першы.

Мінск, 1999. – 176 с.

З’яўленне перыядычнага органа вядучай навуковай установы Беларусі, якой з’яўляецца Інстытут гісторыі НАН, можа стаць важнай падзеяй у развіцці беларускай гісторыяграфіі. Па словах галоўнага рэдактара Міхася Касцюка, выданне будзе змяшчаць “матэрыялы па найбольш значных праблемах айчыннай гісторыі з ухілам на іх глыбокое тэарэтычнае асэнсаванне” (с. 5).

Штогоднік распачынаецца артыкуламі Мікалая Токарава, якія прысвечаны стварэнню Беларускай Акадэміі Навук і першым гадам дзейнасці Інстытута гісторыі БелАН. Сярод матэрыялаў рубрыкі “Артыкулы” звязаныя з сябе ўвагу публікацыя Максіма Гардзяява (“Сім'яон Палацкі: сям'я і роднасныя сувязі”), у якой на падставе раней невядомых гістарычных крыніцаў асвятляюцца некаторыя старонкі асабістага жыцця вядомага асветніка і філосафа; артыкулы Мар’яны Сакаловай (“Пачатак ліберальнага руху ў Беларусі”), Станіслава Рудовіча (“Усебеларускі з’езд – першы агульнаціянальны форум беларускага народа”), Іларыёна Ігнаценкі (“Кастрычніцкая рэвалюцыя: яе месца ў гісторыі”), Уладзімера Навіцкага (“Жанчына ў савецкім грамадстве: новы погляд на праблему”) і інш.

Рубрыка “Гістарычнае краязнаўства” змяшчае матэрыял Міхаіла Спрыдонава “Наданне Свіслацкай воласці Міхайлу Гарабурду. (Да праблемы скарачэння дзяржавных уладанняў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV-XVI ст.)”. Міхась Біч апублікаваў “Паданьне” Максіма Гарэцкага Начальніку Сярэдняй Літвы генералу Люцыяну Жэлігоўскому ад 1 ліпеня 1921 г.” (рубрыка “Новыя крыніцы”). Міхась Біч з’яўляўся таксама адным з саўтараў (разам з Георгіем Галенчанкам, Іларыёнам Ігнаценкам і Уладзімерам Снапкоўскім)

рэцэнзіі на вучэбны дапаможнік для студэнтаў ВНУ пад рэд. Я. Новіка і Г. Марцуля (“*Няспраўджсаныя амбіцыі*”). Рэцэнзенты прыйшлі да высновы, што выданне “Гісторыя Беларусі: У 2 ч.” (Ч. 1. Ад старажытных часоў па люты 1917 г. Мінск, 1998; Ч. 2. Люты 1917 – 1997 гг. Мінск, 1998) не адпавядае патрабаванням, якія прад’яўляюцца да вучэбных дапаможнікаў.

Алесь Смалянчук

Biuletyn Historii Pogranicza. Nr 1. Białystok, 2000.- 136 s.

“Бюлетэнь” з’яўляецца выданнем Беластоцкага аддзела Польскага Гістарычнага Таварыства. Тым не менш у склад рэдакцыі, якую ўзначаліў Ян Ежы Мілеўскі, увайшлі ў якасці яго намеснікаў гісторыкі з Гародні (Алесь Краўцэвіч) і Вільні (Рымантас Мікныс).

У звароце да чытачоў рэдакцыя падкрэсліла, што праблематыка публікацый “Бюлетэня” будзе датычыць гісторыі земляў былога Вялікага Княства Літоўскага (разам з Падляшшам) па сённяшні дзень. Пазначанае ў тытуле “Пагранічча” з’яўляецца польска-літоўска-беларускім памежжам, якое насяляюць таксама і іншыя народы. Узнікненне новага выдання прадыктавана неабходнасцю ведання стану развіцця гістарыяграфіі і тэматыкі даследаванняў, што датычыць азначанай праблематыкі, у Польшчы, Літве і Беларусі. Матэрыйял друкуюцца на польскай і беларускай мовах, скарачэнні – на літоўскай і англійскай.

Рубрыка “Артыкулы” распачынаеца публікацыяй гісторыка з Гародні Юры Кітуркі “Беларуская праблематыка ў творах лідэра эндыцыі Рамана Дмоўскага (к.XIX-п.XX ст.)”. Рэдакцыя вырашыла патрэбным змясціць таксама крытычную рэпліку Ежы Туронка (Варшава), якая датычыць зместу названага артыкула. Чытачы безумоўна звернуць увагу на артыкул Рымантаса Мікныса “Праблема фармавання сучаснай нацыі літоўскіх палякаў у першай палове XX ст.” Альгіс Касперавічус (Вільня) разглядае праблему прыналежнасці Вільні і Віленшчыны ў свядомасці літоўцаў. Польская гістарыяграфія прадстаўлена артыкулам Войцеха Съляжынськага “Стварэнне савецкай сістэмы вышэйшай школы на Беласточчыне ў 1939-1941 гг. Педагагічны інстытут у Беластоку і Настаўніцкі інстытут у Гародні”.

Цікавыя матэрыйялы змешчаны таксама ў рубрыках “Аўтарэфераты”, “Гістарычныя крыніцы”, “Рэцэнзіі і анатэцыі”, “Навуковая хроніка”.

Алесь Смалянчук

КРАЯЗНАЎСТВА

*Юры Гардзееў (Кракаў)
Андрэй Шарашаневіч (Гародня)*

Уладзімірская царква ў Гародні

Развіццё культурных працэсаў на беларускіх землях у другой палове 19 ст. працякала ў складаных палітычна-ідэалагічных і адначасова цікавых мастацкіх умовах. Значную ролю ў гэтым адыграў гаспадарчы фактар. Хуткі рост рыначных адносінаў у Расійскай імперыі вёў да пашырэння ў Беларусі ўплыву расійскага капіталу. Разам з tym адбываўся працэс яе “культурнага заваявання”¹, гзн. пашырэння культурнага расійскага ўплыву. Асноўным яго напрамкам была асвета. Асабліва моцна ўрадавы ідэалагічны ўціск пачаў адчувацца ў 80-я гады 19 ст. Праявы афіцыйнага курсу ўладаў знаходзілі адлюстраванне ў розных галінах культуры, у tym ліку і ў архітэктуры.

Развіццё архітэктуры на беларускіх землях у гэты час праходзіла ва ўмовах фармавання двух супрацьлеглых напрамкаў – **рэтраспектывізму**, пры падтрымцы афіцыйных колаў, а таксама **мадэрну**, які цалкам арыентаваўся на заходненеўрапейскія культурныя традыцыі. Рэтраспектывізм, як афіцыйны накірунак, чэрпаў свае ўзоры са старажытнарускай і візантыйскай культурнай спадчыны. Распаўсюджанне атрымалі матывы расійскай архітэктуры 17 ст. – стылізаваныя закамары, шатровыя дахі і г.д. Адсюль гэты стыль яшчэ называецца псеўдарускім. Цэркви, пабудаваныя ў гэтым стылі, часта называюць “мураёўкамі”².

У другой палове 19 - пачатку 20 ст. у Гародні будзеца шэраг праваслаўных храмаў, архітэктура якіх была прымым адлюстраваннем ідэалагічнага курсу ўладаў. Узводзіцца гэтыя храмы каля галоўных гарадскіх магістраляў: Пакроўскі сабор на сучаснай вуліцы Ажэшкі (раней Верцялішская, Роскаш, Садовая, Мураёўская), Аляксандра-Неўская царква на сучаснай плошчы Тызенгаўза (раней Дварцовая, Гараднічанская, Тэатральная, Свабоды, Леніна).

У 80-я гады 19 ст. упершыню разглядаецца пытанне пра ўзвядзенне праваслаўнай царквы ў левабярэжнай частцы Гародні, на т. зв. Занёманскім фарштаце. З “тлумачэння да плана” Гародні 1882 г. вынікала, што да ліку пабудоў, якія меркавалася ўзвесці на фарштаце, належала “мураваная царква”. Для яе было вызначана месца, аднак назва царквы не згадвалася³. Намеры пабудаваць новую

¹ Цвікевіч А. “Западно-руссизм”: нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мінск, 1993. С. 240.

² Спадчына. 1991. № 6. С. 24-25.

³ Расійскі Дзяржаўны Ваенна-Гістарычны Архіў у Маскве (РГВІА). Ф. 1959, вол. 2, ад.з. 39, арк. 14.

царкву былі рэалізаваны толькі ў сярэдзіне 90-х гадоў 19 ст. Горад хутка рос у паўднёвым накірунку, пашыралася сетка вуліц, значна павялічылася колькасць жыхароў. Плывучы мост, які звязваў дзве часткі горада, дзейнічаў толькі ў летні час. Лодкі і паромы таксама не маглі дапамагчы рашэнню праблемы камунікацыі. Праваслаўнае насельніцтва Занёманскага фарштата і шэррагу вёсак па прычыне адсутнасці пастаяннага гарадскога маста не было ў стане задаволіць свае духоўныя патрэбы⁴.

У канцы 1893 г. справа рушыла з месца. На ўзвядзенне царквы была вызначана сума ў 5 тыс. рублёў з земскага збору, а ў красавіку 1894 г. гарадзенская гарадская Дума адвяла зямельны ўчастак пад яе будову. Відаць у гэтым жа годзе Іван Капітонавіч Плотнікаў, малодшы архітэктар Будаўнічага аддзялення Гарадзенскага губернскага праўлення⁵, склаў план і каштарыс пабудовы царквы на агульную суму каля 12 тыс. рублёў⁶.

Іван Плотнікаў нарадзіўся 8 лістапада 1862 г. у Саратаўскай губерні ў мяшчанскай сям'і. Пасля вучобы ў Імператарскай Акадэміі Мастацтваў атрымаў званне класнага мастака архітэктуры другой ступені. Загадам Міністэрства ўнутраных спраў ад 2 красавіка 1891 г. ён быў прызначаны на пасаду выконваючага абавязкі малодшага архітэктара Гарадзенскага губернскага праўлення. З 1893 г. Плотнікаў знаходзіўся на пасадзе малодшага архітэктара, а з чэрвеня 1900 г. – губернскага архітэктара. У 1904 г. ён быў прызначаны гарадзенскім губернскім інжынерам⁷.

Храм быў узведзены на ахвяраванні і сродкі маскоўскага купца П. Бірукова, земскага губернскага збору і Св. Сінода. Ахвяраванні збіраў святар Аляксандр Някрасаў і іншыя. 4 чэрвеня 1895 г. адбылася закладка будынка новага храма ў прысутнасці гарадзенскага губернатара Д.Н.Бацюшкава⁸. Да верасня гэтага года былі ўзведзены сцены царквы, пабудавана званіца. Будынак храма пакрылі дахам. 13 кастрычніка 1895 г. на купале царквы паставілі крыж. Унутраныя работы ішлі ўсю зіму да вясны 1896 г. У першай палове 1896 г. маскоўскі мастак Д.Струкаў зрабіў іканастас з выявамі святых князя Владзімера, абразамі княгіні Вольгі, князёў Барыса і Глеба, святога пакутніка Афанасія Берасцейскага, святых Кірыла і Мяфодзія, віленскіх пакутнікаў Антонія, Іаана і

⁴ Богородский Н. Церковь во имя святого равноапостольного великого князя Владимира в городе Гродна на Занеманском форштате. Очерк истории её возникновения. Гродно, 1897. С. 4.

⁵ Нацыянальны Гісторычны Архіў Беларусі (НГАБ) у Гародні. Ф. 2, воп. 37, ад.з. 1219, арк. 3 адв.

⁶ Богородский Н. Церковь... С. 7-9; НГАБ у Гародні. Ф. 8, воп. 2, ад.з. 1032, арк. 1.

⁷ НГАБ у Гародні. Ф. 2, воп. 37, ад.з. 1219, арк. 1 адв., 3 адв., 5 адв.

⁸ Закладка церкви-школы в Гродне // Литовские Епархиальные Ведомости. 1895. № 24. С. 236.

Яўстафія. Каля царскай брамы быў змешчаны абраз Маці Боскай Іверскай⁹. 29 снежня 1896 г. царква была асвечана ў імя добрaverнага князя Ўладзіміра¹⁰.

Царква была разлічана на 300-400 чалавек. Акрамя таго яе функцыянальны харктар пашыраўся праз размяшчэнне тут школы. Частка будынка царквы мела быць прыстасавана да класаў. Побач меркавалася пабудаваць жылое памяшканне для настаўнікаў, дзе прапанавалася пачаць часовае навучанне дзяцей¹¹.

У сярэдзіне 60-х гадоў 20 ст. Уладзімірскую царкву планавалася ліквідаваць. Выканкам Гарадзенскага гарсавета на падставе рашэння ад 09.12.1964 г. за № 649 звярнуўся з просьбай у выканкам аблсавета аб закрыцці царквы. Пад рашэннем былі паставлены подпісы старшыні гарвыканкама У.Ушацкага і сакратара Е.Архіпавай¹². Пропанавалася прыстасаваць будынак царквы пад клуб. Падобныя намеры тлумачыліся пашырэннем тэрыторыі шклозавода, рэканструкцыяй цэхаў, вузасцю праезжай часткі каля царквы і г.д. Пытанне пра закрыццё царквы першымі паставілі адміністрацыя шклозавода і дзяржаўтаіспекцыя. Хадайніцтва гарадскіх уладаў падтрымаў упаўнаважаны Савета па справах Рускай праваслаўнай царквы СМ СССР па Гарадзенскай вобласці Г.Чаркас, які пропанаваў зняць царкву з уліку гэтага Савета. Справа на tym не скончылася. Гарадзенскі гарвыканкам згодна са сваім рашэннем ад 04.08.1965 г. за № 297 (подпісы нам. старшыні гарвыканкама Л.Сташкевіча і сакратара Е.Архіпавай) прасіў Гарадзенскі аблвыканкам “зняць з уліку дзеючую Уладзімірскую царкву на вуліцы Калгаснай з далейшым зносам гэтага будынку”¹³. На шчасце, намеры не былі здейсненыя і царква захавалася.

Спіс святароў гарадзенскай Уладзімірской царквы у 40-60-я гады 20 ст.

·Пястроўскі Анатоль Мядодзіявіч. Зарэгістраваны 20.11.1945 г. Нарадзіўся ў 1911 г. Закончыў Ваўкавыскую гімназію і Багаслоўскае аддзяленне Варшаўскага універсітэту. У сане з 28.05.1934 г. 17.05.1956 г. пераведзены ў Гарадзенскі сабор. (ДАГВ. Ф. 478, воп. 1, ад.з. 2, арк. 2)

·Жытко Мікалай Міхайлавіч. Зарэгістраваны 06.11.1951 г. Дыякан. Нарадзіўся ў 1916 г. Скончыў 4 класы Віленскай духоўнай семінары. Пасвечаны ў сан у 1951 (1957 ?) г. (ДАГВ. Ф. 478, воп. 1, ад.з. 2, арк. 9)

⁹Богородский Н. Церковь... С. 21-24; Литовские Епархиальные Ведомости. 1896. № 22.

¹⁰ Орловский Е. Гродненская старина. Гродна, 1910. Ч. 1. С. 323-324; Литовские Епархиальные Ведомости. 1897. 5 января. С. 4-6.

¹¹ Богородский Н. Церковь... С. 9; Литовские Епархиальные Ведомости. 1897. 5 января. С. 5-6.

¹² Дзяржаўны Архіў Гарадзенскай вобласці (далей ДАГВ) Ф. 484, воп. 1, ад.з. 330, арк. 201.

¹³ ДАГВ Ф. 478, воп. 1, ад.з. 112, арк. 18-20; Ф. 484, воп. 1, ад.з. 341, арк. 69.

·Жамойда Міхаіл Кляменцьевіч. Зарэгістраваны 27.11.1948 г. Нарадзіўся ў 1916 г. Адукацыя – 4 класы гімназіі. У сане з 21.12.1947 г. 14.06.1949 г. выбыў у Нова-Дворскую царкву Поразаўскага раёна. (ДАГВ. Ф. 478, воп. 1, ад.з. 35, арк. 24)

·Калядзюк Іосіф Іванавіч. Зарэгістраваны 24.04.1950 г. Нарадзіўся ў 1905 г. Закончыў Дзямідаўскую гімназію г. Петраграда. У сане з 1926 г. 20.08.1950 г. выбыў у Берасцейскую вобласць. (ДАГВ. Ф. 478, воп. 1, ад.з. 35, арк. 27)

У 1965 г. настаяцелем Уладзімірской царквы быў Г.Маісеев. (ДАГВ. Ф. 478, воп. 1, ад.з. 114, арк. 152).

Гарадзенская арганізацыя ППС у 1890–1900-я гг.

У 90-я гады 19 – на пачатку 20 ст. Гародня з’яўлялася адным з галоўных цэнтраў рэвалюцыйнага руху на беларускіх землях. Неабходна падкрэсліць, што гарадзенскія нелегальныя групы мелі некалькі выразных рысаў, якія адрознівалі іх ад антыцарскіх арганізацый як у цэнтры Расійскай імперыі, так і ў Карапеўстве Польскім. На ўзнікненне пэўных асаблівасцяў гарадзенскіх групаваў паўплываў шэраг фактараў, сярод якіх асноўнымі можна лічыць нацыянальны і сацыяльны склад жыхароў горада, адносную блізкасць Гародні да такога буйнага рэвалюцыйнага цэнтра, якім была ў той час Варшава, а таксама асабістая якасці найбольш выдатнага арганізатора гарадзенскага нелегальнага рабочага руху Пятра Шумава*.

У Гародні з канца 1880-х гадоў дзеянічаў гуртак, які складаўся галоўным чынам з інтэлігенцкай радыкальнай моладзі. Сябры гэтага гуртка падтрымлівалі сувязі як з польскім “Праletaryятам-II”, так і з нелегальнімі арганізацыямі ў Пецярбургу, Кіеве і ў іншых гарадах цэнтральнай Расіі. У 1893 ці 1894 г. да гэтага гуртка далучыўся студэнт Пецярбургскага тэхналагічнага інстытута Пётр Шумаў, па нацыянальнасці рускі, які нарадзіўся і вырас у Беларусі¹. Летам 1894 г. жандары высачылі канспіратыўную сходку гурткоўцаў на кватэры ваеннага доктара Сяргея Галуна ў памяшканні вайсковага шпіталю і арыштавалі яе ўдзельнікаў. Сярод арыштаваных быў і П.Шумаў, якому пасля арышту ў адміністратыўным парадку на тры гады забаранілі выезд з Гародні². Апынуўшыся ў такім становішчы, Шумаў не спыніў нелегальнай дзеяніасці і пачаў прыкладаць шмат намаганняў для пропаганды рэвалюцыйных ідэй у асяроддзі гарадзенскіх рабочых. Вакол яго склалася невялікая група жыдоўскай моладзі – Давід Вайс, Саша Вікер, Вольга Кавенокі, Раіса Фейгенберг, Ліза Ліпнік, Келя Лапін. Акрамя таго, П.Шумаў наладзіў контакты з некалькімі чыноўнікамі-паллякамі, якія спачувалі Польскай сацыялістычнай партыі (ППС). Гэтыя людзі ў далейшым

* Пётр Шумаў нар. 25. VI. 1872 г. у Гародні. У 1892-94 гг. вучыўся ў Тэхналагічным інстытуце ў Пецярбургу, дзе прымаў удзел у студэнцкім руху. Пасля вяртання ў Гародню ў 1894 г. актыўна ўключыўся ў нелегальную працу і хутка стаў на чале Гарадзенскай рэвалюцыйнай арганізацыі. Неаднаразова быў арыштаваны. У 1907 г. эміграваў у Парыж. У Польшчу вярнуўся толькі ў 1933 г. Урад II Рэчы Паспалітай прызнаў заслугі Шумава і ўзнагародзіў яго Крыжам Незалежнасці.

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Akta L.Wasilewskiego. Pamiętnik. T. 13. L. 140.

² Szuszkievicz B. Organizacja Grodzieńska P.P.S. w latach 1898-1910 // Niepodległość. Warszawa, 1937. T. XVI. S. 513.

сталі асновай Гарадзенскай рабочай арганізацыі. Удзельнікі гуртка займаліся ў асноўным распаўсюджваннем нелегальнай літаратуры сярод рабочых жыдоўскай нацыянальнасці. У 1896 – 1897 гг. Гарадзенская арганізацыя наладзіла цесную сувязь з Варшаўскім камітэтам ППС, адкуль у Гародню пачалі рэгулярна паступаць пэпэсаўскія выданні³. Пётр Шумаў ужо ў той час імкнуўся далучыць свой гурток да Польскай сацыялістычнай партыі, аднак гэтаму перашкаджала нежаданне значнай часткі сяброў яго гуртка, якія ў большасці былі русіфікованымі жыдамі. Апроч таго, у асяроддзі кіраўніцтва ППС пераважала меркаванне, што працоўныя няпольскай нацыянальнасці на гістарычнай Літве павінны ўваходзіць у склад якой-небудзь іншай саюзнай ППС партыі.

Але ў другой палове 90-х гадоў 19 ст. на землях Літвы і Беларусі не было ні воднай уплывовай арганізацыі, якая магла б стварыць канкурэнцыю ППС. Тыя невялікія групы расійскіх, літоўскіх і жыдоўскіх сацыялістаў, што існавалі ў гэтыя гады на беларускіх землях, былі занадта слабыя і разрозненыя. Нават і праз дзесяць гадоў лідэр ППС Юзаф Пілсудскі меў падставы сцвярджаць: “Я ўпэўнены ў tym, што яшчэ пару гадоў бесперапыннага развіцця нашай працы... мы будзем тут фактычна стаяць на чале ўсіх рухаў, будзем вельмі сур’ёзнай сілай”⁴.

Цэнтральны Рабочы Камітэт ППС на чале з Ю.Пілсудскім з часу заснавання партыі прэтэндаваў на кіраўніцтва рэвалюцыйным рухам на землях даўняга Вялікага Княства Літоўскага. Належыць заўважыць, што хаяць ППС імкнулася весці актыўную працу сярод рабочых беларускіх гарадоў дзеля стварэння ўласных арганізацый, аднак гэтая дзеянасць суправаджалася значнымі цяжкасцямі. Па-першае, колькасць пралетарыяту ў Беларусі ў канцы 19 – пачатку 20 ст. была адносна невялікая, што моцна звужала сацыяльную базу ППС, па-другое, працэнт палякаў-рабочых у беларускіх гарадах (на іх у першую чаргу разлічвалі пэпэсаўцы) быў даволі нізкі*, а беларусы, жыды і рускія больш ахвотна далучаліся да сацыял-дэмакратіі з СДКПіЛ, РСДРП і Бунду, з чым, дарэчы, польскія сацыялісты ў прынцыпе былі згодныя. ППС заўсёды знаходзіла прыхільнікаў сярод іншых групуў насельніцтва, і ўплывы яе заставаліся даволі заўважальнымі⁵.

³ Тамжа. S. 514.

⁴ Piłsudski J. Wystąpienia na konferencji CKR PPS 16-17 grudnia 1903 r. w Mińsku Litewskim / / Pisma zbiorowe. Uzupełnienia .Pod red. A.Garlickiego, R.Swietka. Warszawa, 1993. T. II. 1898-1914. S. 47-48.

* Ускосна пра вузкую базу ППС сведчаць лічбы распаўсюджвання асноўнага органа гэтай партыі - газеты “Robotnik”: з 1100 асобнікаў, выдадзеных у 1895 г. і развезеных па гарадах Расійскай імперыі, на землі даўняга ВКЛ прыйшлося толькі 70, у 1896 г. - з 1170 экзэмпляраў толькі 50.

⁵ Jurkiewicz J. Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905 - 1922. Poznań, 1983. S. 36; Piłsudski J. Wystąpienia ... S. 40.

У 1896 – 1897 гг. кіраўніцтва ППС звярнула ўвагу на ўзрастанне рэвалюцыйнай актыўнасці сярод працоўных на тэрыторыі даўняга ВКЛ і, каб захаваць свой контроль за нелегальнай працай на гэтых землях, вырашыла стварыць асобную арганізацыю. Так узнякла “Русская социал-демократическая партія”, якая мела свае групы ў Гародні, Беластоку, Вільні і Пецярбургу⁶. Часам гэту арганізацыю называлі партыяй “Рабоче знамя” па назве газеты, якую яна выдавала ў Беластоку. Узначальвалі партыю пэпээсавец Мікалай Татараў і Маісей Лур’е⁷. Гарадзенская арганізацыя таксама падтрымлівала з ёй сувязь. Праіснавала “Русская социал-демократическая партія” нядоўга, у 1899 г. яна была разбітая арыштамі. П.Шумав спрабаваў аднавіць яе дзеяніасць і з гэтай мэтай ездзіў у Пецярбург і Харкаў, але яго намаганні не далі вынікаў⁸.

У 1897 г. у ППС з’явіўся моцны і ўплывовы канкурэнт у сацыялістычным руху сярод жыдоў на тэрыторыях даўняй Рэчы Паспалітай. Ім стаў створаны ў Вільні Усежыдоўскі рабочы саюз Расіі і Польшчы (Бунд), які прэтэндаваў на кіраўніцтва ўсім жыдоўскім рэвалюцыйным рухам да мяжы аседласці. Бунд хутка просі паступова пераймаў у ППС ініцыятыву сярод жыдоўскага пралетарыяту.

Змяніўшаяся сітуацыя выклікала крызіс ў Гарадзенскай рабочай арганізацыі, якая, як ужо адзначалася, складалася з жыдоў. На канферэнцыі, што адбылася восенню 1898 г., частка сяброў Гарадзенской арганізацыі асуздзіла Бунд за раскольніцкую дзеяніасць і пастанавіла ўступіць у ППС, нават “нягледзячы на супраціў Цэнтральнага Рабочага Камітэту”⁹. У гэтым рашэнні хутчэй за ўсе сказаўся папярэдня гады цеснага супрацоўніцтва з польскімі сацыялістамі і асабістая пазіцыя Шумава, які ў той час ужо глыбока захапіўся польскімі справамі. Быў створаны Гарадзенскі рабочы камітэт ППС у складзе 50-60 рабочых, у асноўным жыдоў, які ў 1898 – 1900 гг. актыўна вялі пропаганду сярод сваіх адзінаверцаў¹⁰, а з 1899 г. началі праводзіць адкрытыя акцыі – забастоўкі, дэмансстрацыі, маёўкі¹¹. Астатнія частка арганізацыі (каля 200 чалавек) аб’ядналася з Бундам і стала называцца Гарадзенскім сацыял-дэмакратычным камітэтам Бунда.

З сярэдзіны 1900 г. П.Шумаву ўдалося распачаць пропаганду сярод гарадзенскіх католікаў. Першымі пад яго ўплыў трапілі Францішак Ігнатовіч,

⁶ НГАБ у Гародні. Ф. 2, воп. 22, ад.з. 716, арк. 1, 6; Szuszkievicz B. Organizacja Grodzieńska P.P.S. ... S. 515.

⁷ Pietkiewicz K. Mojżesz Łurje i “Robocze znamię” // Niepodległość. Warszawa, 1932. T.VI. S. 26 - 40.

⁸ Szuszkievicz B. Organizacja Grodzieńska P.P.S. ... S. 516.

⁹ Тамжа.

¹⁰ Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Ф. 446, воп. 4, ад.з. 228, арк. 2.

¹¹ Гарадзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей. НД-904; Szuszkievicz B. Organizacja Grodzieńska P.P.S. ... S. 517.

які браў урокі ў Шумава, і вучань выпускнога класу гарадзенскай гімназіі Браніслаў Шушкевіч. У 1901 г. у Гародні прыехаў Мікалай Клачэўскі, перакананы пэпээсавец, які актыўна ўключыўся ў нелегальную дзеянасць. Неўзабаве яго кватэра стала адным з цэнтраў Гарадзенскага камітэту. З цягам часу да арганізацыі далучыліся рамеснік Ян Сівэк (да прыезду ў Гародні належала да Варшаўскай арганізацыі ППС), слесар Францішак Эйдукевіч і Яніна Міхнеўская, уладальніца маёнтку Міневічы. У тым жа 1901 г. гарадзенскія пэпээсаўцы здолелі арганізаваць нелегальную друкарню, у якой найчасцей друкавалі розныя адозвы і інфармацыйныя бюлетэні, што дазволіла значна паширыць рэвалюцыйную агітацыю ў асяроддзі рабочых Гародні¹². Неабходна заўважыць, што сярод сяброў Гарадзенскага рабочага камітэта, нягледзячы на рознанациональны склад, панавала талерантнасць, заснаваная на асэнсаванні агульных інтарэсаў.

На рубяжы 19 - 20 ст. групы ППС паступова ўзнікаюць у іншых гарадах былога ВКЛ. Да арганізацый у Вільні, Гародні, Беластоку далучаюцца гурткі Бярэсця, Слоніма, Ваўкавыска і некаторых мястэчак¹³. Усе яны ў 1902 г. былі аб'яднаны ў аддзел, які насыў назыву “ППС на Літве”. Часам яго называлі Гарадзенскай арганізацыяй ППС, аддаючы належнае моцы і значэнню гарадзенскай групы. Акрамя таго, у Гародні да 1905 г. знаходзіўся Акруговы камітэт “ППС на Літве” (позней – Літоўскі рабочы камітэт), які ўзначальваў П.Шумай.

Дзеянасць рэвалюцыянероў заключалася, як правіла, у правядзенні сходаў на канспіратыўных кватэрах*, дзе чыталі нелегальную літаратуру і займаліся самадукацыяй, а таксама ў індывідуальнай пропагандзе пэпээсавскіх ідэяў сярод рабочых. З 1903 г. публічныя акцыі Гарадзенскай арганізацыі набываюць большы размах, а яе актыўністы працуюць над стварэннем нелегальных груп у навакольных мястэчках і вёсках – Індуры, Крынках, Ласосна.

Імкненне кіраўнікоў ППС захаваць і паширыць свае ўплывы ў Беларусі сярод няпольскага насельніцтва прымушала іх працягваць працаўцаў над стварэннем на землях даўняга ВКЛ новай рэвалюцыйнай арганізацыі, якая магла б замяніць “Русскую соціал-дэмократическую партію”. Асновай гэтай партыі стала т.зв. “беларуская група” у Варшаўскай арганізацыі ППС. Да нея належалі Марыян Фальскі, Францішак Завадскі, браты Станіслаў і Казімір Трускоўскі і іншыя пэпээсаўцы, якія былі родам з заходніх земляў Беларусі,

¹² Гарадзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей. НД-915, НД-1113.

¹³ Wajner M. Do historii P.P.S. na Litwie. Wspomnienia o połączeniu Polskiej Partii Socjalistycznej na Litwie i Litewskiej Socjal-Demokracji (L.S.D.) 1904—1907 // Niepodległość. Warszawa, 1937. T. XV. S. 331.

* У 1902 г. такіх кватэр у Гародні было больш дзесяці.

добра ведалі беларускую мову, мясцовых звычаяі і мелі ўжо вопыт нелегальнай працы¹⁴. Летам 1904 г. гэтую группу назвалі Сацыялістычнай Партыяй Белай Русі (СПБР). Новая партыя практычна не мела сацыяльных базы на беларускіх землях, таму яе аддзелы былі створаны толькі там, дзе існавалі моцныя групы ППС, а менавіта, у Гарадні, Менску, Варшаве¹⁵. Дзейнасць новай партыі павінна была абавірацца галоўным чынам на сродкі і структуры Гарадзенской арганізацыі ППС. Праводзіць равалюцыйную работу члены СПБР планавалі ў асноўным сярод беларускага насельніцтва. Дзеля гэтага ў канцы лета 1904 г. у Гарадні была арганізаваная яшчэ адна друкарня спецыяльна для СПБР. Якое значэнне прыдаваў ЦРК ППС гэтай справе паказвае і тое, што стварэннем новай друкарні займаліся асабіста бліжэйшыя супрацоўнікі Ю.Пілсудскага Валеры Славэк і Аляксандар Прыстар, а рэдактарам павінна была стаць жонка іншага вядомага пэпэсайца Фелікса Перля. Яніна Міхнеўская пераклада з польскай мовы на беларускую ўлёткі “Наставу час”, “Царская гаспадарка” і “Гутарка аб тым, куды мужыцкія гроши ідуць”. Аднак шырока разгарнуць дзейнасць гэтая друкарня не паспела, таму што ўжо ў канцы 1904 г. яна выпадкова была выкрыта жандарамі¹⁶.

У гэтых аbstавінах СПБР шукала супрацоўніцтва з Беларускай Сацыялістычнай Грамадой. У рэшце рэшт яе дзейнасць звязлася да выпуску вышэйпералічаных улётак, да якіх пазней былі далучаны адозвы “З вайны” (каstrychnік 1904 г.), “Наставу час!” (люты 1905 г.)¹⁷, “Якая карысьць народу з выборнага правицельства”, “Братцы мужыкі”, “Прызыуные!”. Значную колькасць гэтых улётак распаўсюджвалі сябры БСГ¹⁸.

З 1904 г. Гарадзенская арганізацыя пачала прапаганду сярод салдатаў гарадзенскага гарнізона, які складаўся з 101-га Пермскага, 102-га Вяцкага, 103-га Петразаводскага і 171-га Кобрынскага палкоў, 26-й артылерыйскай брыгады, крэпаснога, абознага, 4-га сапёрнага батальёна і дзвюх сотнія казакаў. Гэтай справай займаліся Аляксандар Дзяканau і Уладыслаў Матушэўскі.

Крывавыя падзеі студзеня 1905 г. у Пецярбургу выклікалі прыкметны водгук у Беларусі. Разам з іншымі рэвалюцыйнымі партыямі павялічыла сваю актыўнасць ППС на Літве. Найбольшага размаху яе дзейнасць дасягнула ў Гарадні. Сябры гарадзенскай арганізацыі яшчэ больш увагі пачалі надаваць прапагандзе і агітацыі сярод рабочых і сялян навакольных вёсак. Значна ўзрасла

¹⁴ Turonek J. PPS wobec białoruskiego ruchu rewolucyjnego w latach 1902—1906 // Studia Polsko-Litewsko-Białoruskie. Pod red. J.Tomaszewskiego, E.Smulkowej, H.Majeckiego. Warszawa, 1988. S. 104.

¹⁵ Гарадзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей. НД-696/3.

¹⁶ Szuszkievicz B. Organizacja Grodzieńska P.P.S. ... S. 536.

¹⁷ НГАБ у Гарадні. Ф. 366, вол. 1, ад.з. 94, арк. 105-106.

¹⁸ Turonek J. PPS wobec białoruskiego ruchu ... S. 104; Луцкевіч А. За дводццаць пяць гадоў (1903 - 1928). Мінск, 1991. С. 21.

актыўнасць рэвалюцыйнай працы сярод салдатаў. На працягу 1905 г. гарадзенскія пэпэсаўцы ў супрацоўніцтве з Бундам і РСДРП арганізавалі некалькі дзесяткаў дэмансстрацый і забастовак на гарадзенскіх прадпрыемствах¹⁹.

У гэты час кіраўніцтва ППС шмат намаганняў накіроўвала на ўзмацненне разглінаванай Баявой Арганізацыі (БА). У яго планы ўваходзіла пашырэнне дзейнасці БА не толькі ў Каралеўстве Польскім, але і на тэрыторыі былога ВКЛ. У Беларусі найбольш моцнымі былі групы Баявой Арганізацыі ў Гарадзенскай губерні, дзе летам 1906 г. налічвалася 7 інструктараў, 11 тэхнікаў і 11 пяцёрак баявікоў, падзеленых на чатыры аддзелы БА, разам 70 чалавек²⁰. У іншых мясцовасцях Беларусі пэпэсаўскіх баявікоў было вельмі мала. Яны значна саступалі па ўзроўню арганізацыі групам БА ў Каралеўстве, а іх акцыі не мелі такога маштабу, як у Польшчы, і эффект ад дзейнасці быў малаадчувальны²¹. У Гародні Баявая Арганізацыя была створаная ў красавіку 1905 г. Яна складалася з пятнаццаці рабочых на чале з Міхалам Панкевічам²². Зброю для баявікоў прывозілі з Прусіі праз Граева і Сувалкі. Летам і восенню 1905 г. сябры БА правялі некалькі экспрапрыяцый, а таксама захоплівалі друкарні (для выпуску сваіх улётак і іншых матэрыялаў), нападалі на жандараў і паліцэйскіх. Імі быў забіты памочнік начальніка Гарадзенскага губернскага жандарскага ўпраўлення падпалкоўнік Грыбаедаў²³. У каstryчніку 1905 г. у Гародні з'явіўся Пётр Шумаў, вызвалены з Варшаўскай цытадэлі. Ягоны вопыт і энергія надалі акцыям ППС яшчэ большы размах і арганізаванасць. Самага вялікага накалу барацьбы дасягнула ў каstryчніку-снежні 1905 г. пад уплывам усерасійскай забастоўкі і ўзброенага паўстання ў Москву²⁴.

У канцы снежня 1905 г. пасля забастоўкі салідарнасці з паўстаўшымі рабочымі Масквы гарадзенская паліцыя і жандары правялі некалькі рэпресійных акций. У выніку іх было арыштавана шмат актыўістаў, у тым ліку члены Рабочага камітэта Эва Хвілівіцкая і Мікалай Клачэўскі. П.Шумаў, А.Дзяканава, Баляслай Руткоўскі былі вымушаны нелегальна выехаць з горада.

У іншых гарадах Беларусі, дзе ППС на Літве мела свае аддзелы (Менск, Берасце, Слонім) яе сілы былі значна меншыя. Рэвалюцыйны рух там альбо не

¹⁹ НГАБ у Гародні. Ф. 366, вол. 1, ад.з. 105, арк. 158; Ф. 2, вол. 22, ад.з. 1100, арк. 4-7; Ф. 366, вол. 1, ад.з. 90, арк. 122, 124, 205; Гарадзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей. НД-1114, 914, 915, 919.

²⁰ Pajak J. Organizacje bojowe partii politycznych w Królestwie Polskim 1904 - 1911. Warszawa, 1985. S. 90.

²¹ НГАБ у Гародні. Ф. 366, вол. 1, ад.з. 91, арк. 888.

²² Pajak J. Organizacje bojowe... S. 67.

²³ НГАБ у Гародні. Ф. 366, вол. 1, ад.з. 92, арк. 170-171; ад.з. 98, арк. 1-17; ад.з. 96, арк. 159; ад.з. 92, арк. 29.

²⁴ Szuszkievicz B. Organizacja Grodzieńska P.P.S. ... S. 533 - 548.

дасягнуў такога ўздыму, як у Гародні, альбо ім кіравалі прадстаўнікі беларускіх і расійскіх нелегальных арганізацый²⁵.

У 1906 г. крызіс, які ўжо некалькі гадоў паступова нарастаў у Польскай сацыялістычнай партыі, прывеў да яе расколу ў Карапеўстве і поўнага разладу ў дзеянасці на беларускіх і літоўскіх землях. Акрамя таго, малаўстойлівая частка сяброў партыі прызвестках аб рэпрэсіях і катаваннях у турмах хутка дэмаралізавалася і адышла ад актыўнай дзеянасці. Пасля шырокамаштабных арыштаў ліпеня-верасня 1907 г. Гарадзенская арганізацыя разам з групамі ППС ў Бярэсці, Слоніме, Беластоку, Кобрыне практична спынілі сваю работу²⁶. Толькі праз некалькі гадоў пэпээсаўскі рух пачаў адраджацца ў Беларусі, у tym ліку і ў Гародні, але ў гэты час ім ужо кіравалі новыя людзі, якія ставілі перад сабой іншыя мэты.

Дадатак

Улёткі, выдадзеныя СПБР у каstryчніку 1905 г. Арфаграфія і стыль поўнасцю адпавядаюць арыгіналу.

Якая карысць народу з выбарного правицельства

Жыцем и кроюю тысячэй людзей дабываецца цяпер рабочы народ новага парадку у нас. Хоча ён гибели самодзержауна гарадзенскага правицельства, што абрекало, ашуквало, глумилосе як само хацело над рабочым народом. Хочэ народ дабицца правицельства народнага, правицельства выборнага.

Паслухайце што гэто значыць правицельство выборное. Выборное правицельство значыць такое, што нема цара самодзержауна, ни яго “гасударственнага савету”, а просто народ увесь выбирайе сабе усякіе лет колькі людзей, каторые и будуць упраўляць гасударством. Выбираць па справедливосці трэба гэтак: гасударство падзелено на вокруги, якбы на уезды. Ва усяком вокругу усе людзі сабираюцца на сходы и выбирайаць сваіх поуномочных. Паложым, палажэнне на 20 тысяч людзей выбираць аднаго, — так кали в уезьдзе дзьвесыцы тысяч людзей, то на уезд выбирайць трэба дзесяцёх поуномочных. Выбираюць усе чисто людзі поунолетніе — як мужчыны, так кабеты, паны, мужыки, жыды, рускіе, салдаты — усе, хто толькі жыту, усе на роуном прави. Ведамо усякі

²⁵ НГАБ у Гародні. Ф. 366, воп. 2, ад.з. 105, арк. 31; Ф. 2, воп. 25, ад.з. 1390, арк. 1-3; Ф. 366, воп. 1, ад.з. 93, арк. 59, 154, 259, 417-419; 9, КП-15199.

²⁶ Тамжа. Ф. 366, воп. 1, ад.з. 91, арк. 549, 1023-1025.

выбирацьме чалавека, что для народу будзе якнайлепши, што разумее чаго трэба народу. Кали пападзецса хто кепски, то яго народ скине и на други раз выберэ другого. Выбор робицца патаемны — значыць усяки на карточцы запишэ како ён хочэ (хто неграмотны таму хтонебудзь други напишэ). Усяки сваю картачку аддасьць тым людзям, што заведуюць выборным дзелом на сходзи. Усе карточки у кождым вокругу разгледзяць — и за ким найбольш голосу прыдзецца — такіе и выберуцца.

Гэтакіе выборные поуномочныe ад народу будуць правиць гасударством замяст цара з яго гасударственным саветом. Заграницаю народы даuno ужэ дабилисе такого парадку. И много лепей им жыць стало. Парадки там саусим другіе як у нас. Парадки такіе, што народ жыць можэ. Скажэм аб их слоу кольки, каб ясно усім стало якая карысць прыдзе з правицельства выборнаго. Каб народ ведау, якіе парадки у гасударстві павинны быць. Каб зразумеу, чаму стольки тысяч рабочаго народу гине, жиця не шкадуе, каб такое новое правительство мець.

Вот вазьмем насамперад акцызы и податки. Цяпер плацяць их мужыки и работники, паны саусим немнога плацяць, бо цар паноу бережэ, а народ хитро гнэмбиць. Кали цар паднимай месячуо кольки таму акцызы, то не падняу ён их на якіе вина заморскіе ці другіе выдумкі панскіе, а небось падняу их на соль, на запалки, на водку — на такие значыць матэріялы, каторымі найбольш народ рабочы жыве. Народное правительство перэмениць гэто: акцызы саусим знясе, перш на тые тавары, каторые для жыця усякаму канечне патрэбны, а з часам і саусим ніяких акцызу не будзе. Зато плаціцьмецца податок подлуг таго, якіе хто мае даходы, які маёнткі. Хто мае немнога, не павиненничого плаціць податку будзе. Не мало гэто народу паможэ — падумайце тольки, што дзісь у сярэднім подлуг аблічэння цар выцягае акцызамі з адной сям'і мужыцкой (п'яць душ) на год больш за трыйдцать рублёу. А идуць гэтые гроши не народу на дабро, цару и царским чыноуникам на выгоды. Народное правительство даходы у гасударстві так накирие, каб долю народну паправиць. Не будзе гэтульки войска як цяпер, не будзе такой доугой ваеннай службы. Не трэба будзе стольки грошэй трациць на ваенное дзело надарэмне. Правицельство народное дасць народу дарэмныe школы, такіе, што у их можно будзе много научыцца. Навука у народных школах будзе дарэмная, кармиць, адзеваць таксамо будуць дарэмне. Усякое дзиця прымушэнно будзе зато скончыць такую школу, людзей неграмотных саусим не будзе. Правицельство народное заведзе дарэмную для народу помоч дакторскую. На старасць усякаму чалавеку што усё жыць сваё працау дасць хлеб дарэмны. Далей ведаеце вы, як па маёнтках? і фабрыках багачы да паны заганяюць працаю рабочы народ. Вот правительство народное выдаць такі закон, каб нигдзе ніяки работнік не

працауа даужэй за 8 часоу на дзень (цана астанецса тая самая). Правицельство народное усе казённые лесы и казённую землю аддасьць у карыстанне хеурам мужыкоу, што свайго не маюць, каб пражыць. Ад паноу землю адкупаць яно будзе и народу даваць у карыстанне. А найважнейшая реч — першым дзелом народное правительство пазваляцьме народу гаварыць, писаць, што захочэ, дасьць право рабіць сабрання, работничыя змовы, каб кідаць работу и дамагацса большэй заплаты. Перашкадаць таму яно не будзе, не будзе прэсьледоваць тых людзей, што народ бараницса ад крыуды научаюць. Будзе на ўсё свабода. Прауда адкрыеца перэд народом — зразумее ён прауду и памалу апошнюю сваю крыуду знясе, крыуду ад паноу, што з яго працы жывуць. Як зрабіць каб народ ад панской неволі асвабадзіусе — много трэба гаварыць. Аб гэтом пишэм мы у других? наших? соціалистычных ксіонжках. Адно скажэм. Нападаць на двары, красыци разганяць паноу — и не можно и гэто ничего не толькі не памаглобы, а ящэ зашкодзилоб на палажэнне народу. И верце. Як не адчыніушы насамперэд дзывярэй, не увойдзеш у хату — так не разнёсши правительства, не маючи свабоды гаварыць, писаць, сабирацца, нельгъ як мае быць бараницса ад паноу. И войско и цэнзура, и жандармы, — ўсё паноу пілнуе, ўсё іх бароніць пры царском правительстве.

Зразумееце цяпер, чаму народ рабочы ни жыша ни крови свае не шкадуе, адно каб дабицца правительства выборнага. Цар пробовавау выкруціцца, ашукаць народ. Выдаў ён ужэ два манифесты ашуканскіе, назначае ён «народную думу», нібы то народных выборных, хаця там пан мае такое право як цэлая волосць мужыкоу. Кольки там разных хитрых кручкоу у тых манифэстах — просто дзиво. Но не ашукае цар народу. Разумее гэто народ, разумее ашуканства царских манифэсту, разумее што цар сторону паноу дзерхыць. Разумее, што цар цяпер як народ весь падняусе, дае манифэсты, каб выкруцицца. А нехайбы народ прыцих — то зноу старое вернуу бы цар, здавиу бы народ зноу.

Чакаць добра ад цара — гэто што чакаць, каб грушка на верби вырасла.

Нехай усюды загарыцца бунт. Тагды далой цара и яго памочнику. Тагды сам народ кликнё выборных з усяго гасударства, каторых выбирайць усе людзи на роуном прави. Тые выборныя падумаюць над усими парадкамі у гасударстві расійскому. Яны дадуць свабоду людзям гаварыць, писаць, сабирацца. Яны назначаць з таго часу каб было заусюды правительство выборнre. Яны дадуць для особных? краю, для Польши, для нашэй Беларуси, для Літвы и для других больших краю, где асобные народы жывуць, дадуць аутономію. Гэто значыць — дадуць право каб усяки такі край апроч таго што для усіх земель разам ведзецца — каб усяки над сваими власными патрэбами сам радзіу, сам сабе законы становіу. Наш беларускі край таксамо дастане аутономію, мецьмем сваих выборных, свой сэйм, збирацца ён будзе у Минску ці у другом городзе на Беларуси.

Значыць як свабоды так аутономію, свой власны сэйм — дастанем мы не ад цара, а ад такого сабрання выборных? людзей з усяго гасударства. Науперад значыць трэба такое сабранне саваць. Яно завецца — констытуцыйное сабранне. А гэтые законы што яно дасьць завуцса констытуціей.

Мы значыць трэбуем констытуцыйнаого сабрання, каб яно, а не цар — выдало законы для усіх людзей, народу и краю у гасударстві цяперашняго цара. Ад цара же мы ничего не хочем — вон з царон, вон з усім царским правицељством.

Проч з царскими слугамі. Проч з царскими манифэстамі.

Трэба нам сазыва констытуцыйнаого сабрання для усяго гасударства. Выбираць поуномочных да яго будуць усе поунолетніе людзи тайно, адразу, на роуном праві.

Ад констытуцыйнаого сабрання мы трэбуем даць асобную аутономію для нашэго Беларускага краю, каб мы мели асобны свой сэйм, каб самі гаспадарамі были у сваёму краю.

Соціялістычна Партія Белой Русі.

Акцябр 1905 року.

Прачытайце, што написано и раз и други. Саберэцесе разам, прачытайце у голос і талкуйце над тым, што написано, каб усе добра зразумели.

Потым перэдайце другім чытаць.

Братцы мужыки!

З усіх старон штораз новыє идуць да вас слухі аб страшэнном паустанні народу рабочаго, аб бунци, што дзесяткі милёноу рабочаго народу абняу.

Цар са сваімі губернаторамі, асэсорамі, спраунікамі, ураднікамі да другімі памочнікамі як піяука впіусе у народ, як шашэль тачыу яго. Морэм крую народна ліласе на вайне дзеле распусты цара і царских чыноунику. А цяпер податкоу трэба мильёны з народу узяць, даугі ваенныя плаціць, а цяпер голод у двадцаті расійскіх губернях. А цяпер усюды між народом беда, людзей на вайну, на службу ваенную цар пабрау — працеваць, зарабляць нема каму. А цяпер байцса цар вернуць салдатоу з вайны, каб не даведаусе ад их народ таго зьдзеку, каторы над има рабіли, байцса каб не расказали яны як японцы жывуць, каб не паказали тае крүуды, што тут народ ад цара церпиць, акб не збунтавали процы цара усяго народу.

Но як шыло з мешка, так прауда народу паказаласе. Стая народ бунтавацца, вон гнаць стая такого цара, трэбовать стая правицељства выборнаго. Цар пробуе выкруцицца — стая выдаваць манифэсты. Вот назначае ён “гасударственную Думу”, каторую народ выберэ. У тую думу цар дапускае найбольш паноу,

мужыки и работники ледзьве яе панюхаць магчымуць. Былабы дума, цар рабійбы з ю што хацеубы, ничего яна яму не зашкодзилаб акрадаць народ. А прынамне як паднялиб податки, то народ думаубы што гэто дума винавата, думаубы што цар сам дык лепшы для народу за якіе там выборные.

Но не удаласе хитросьць цару. Зразумеу гэто народ, не схачеу царскае думы. Стая народ сабирацца па гарадах дзесяткамі і соткамі тысяч, стая радзицца. Не хочэм мы, акзуя народ, ашуканской царской думы, мы хочэм свабоду мець гаварыць і сабирацца, мы хочам каб не цар піяука усю роуну з думау ци без думы правиу. Мы хочэм каб правили гасударством людзи выбранные па нашай волі. А покуль будзе цар, заусюды народ душыць ён будзе. Кали што добрахо и зробиць як е бунт, то нехай бунт прицихне — цар зноу рабицьме так, як дауней было. Трэба раз ужэ цара и царское правицельство разнесыци.

Хапіусе народ усюды да бунту, царскую гаспадарку стая ламаць, разганяць царское правицельство.

Бунт штораз ідзе большы. Што у цянерашнім бунци было — праста расказаць трудно. Вот у Маскве, у Пецербургу, у других гарадах стая сабирацца народ тысячами, змауляцца стая да вяликаго бунту, да такого бунту, што весь народ абниме, з которого згине царское самодзержауе. У Рызи, у Варшавы, царских палицейских біць стали, як сабак. Цар завёу ваенное палажэнне па многих гарадах, но ничего яно не памагло, народ так само бунтавау, сабирайсе, талкавау, песъни проци цара пеу. На Кауказі ужэ месяцау кольки як паустау народ, у Расіі бунт усюды, у Фінляндіі так само. Усюды бунт. Залезныя дароги усе ва усём гасударстві стали, не идуць паравозы, вагоны, нема як ехаць, нема як перавезыци тавар. Міліоны страты усяки дзень мае з таго правицельство, дый яшчэ бунт паднимаетса штораз большы. Работники па фабрыках кинули усюды работу — ніяки тавар не ідзе. Рабочы народ вышэу на вулицу, стая пець свае работничые песъни, стая гаварыць, разъясняць другім, што за зладзейства идуць з праклятаго царскага правицельства. Цар паслау войско стрэляць у народ. Войско не усюды паслухало — стало и яно памалу бунтавацца, стала и у яго прауда исыци. Стали и салдаты хадзиць на работничыя сабраннія, стали и яны між сабой талкаваць, дайходзіць прауды — стали и яны памалу бунтавацца проци цара, злучацца з народом. Бунт пашоу усюды, штораз большы и большы.

Задрыжау цар,угледзеу, што прышли апошніе яго дні. Выдау ён другі манифэст — пишэ што ужэ папраудзі дае свабоду писаць, сабирацса. гаварыць — што народных выборных справедливе назначыць.

Цар розных подлых хитросьцей пробуе. Вот вышэу сакрэтны прыказ, каб як пасварыць адных людзей з другіми, напрыклад хрысьцян з жыдамі. Ведамо што як людзи з сабой сварацца — то на цара не пойдуць дружно. Цар бацца дружбы рабочага народу. Знае ён, што як паднимаютса міліёны людзей дружно,

жыды и хрысьцяне, рускіе, паляки, усе — тагды вяликая сила у их. Такая сила — гибель правицельству несе. Так вот што цар з правицельством устройваоць. Переадзеваоць падкупленых гарадавых да разную другую сволоч — адных за жыдоу, других за хрысьцян. Тые з сабою ныбыто умысьне пасварацса, пабьюцса, стануць стрэляць да других людзей. Бегаоць так па сваemu городу ци мястэчку, крычаць “бій жыдоу”, “жыды баранецесе”. Гдзе народ цёмны, там яны яго ашукаюць и зробяць вялику рэзню. Вот недаuno у Адэси быу такі «жыдоуски пагром», много людзей было забityх, раненых. Як их узяли у бальницу, як разгледзелисে — дык там усё найболші переадзетые палицэйскіе. Памятайце и вы, жыды такі самы народ братни, як усякіе другіе. Памятайце, что гэто правицельство такіе бітвы устройвае. Не дайцесе абмануць. Калиб хто такі падкуплены царом стау крычаць да людзей “бійце жыдоу”, то вы не жыдоу, а яго за тое бійце. Так зрабили польскіе работники у Варшаві: яны пазабивали царских падкупленых зладзеу, што крычали, намауляли на вулицах біць жыдоу.

Так, братцы, дружно стаяць усім трэба. Дружно на бой проци цара исьци. Морэм бунт народны цяпер пашоу. Не съыхнё ён?, пакуль царскага самодзержауя не разнесе, покуль не заведзе выборнаго, народнаго, справедливаго правицельства.

Взвыаем вас усіх. Работники гинуць, бунтуюцса каб и им и вам, мужыкам, лепей жыць стало. Так памагайце жа вы таварыщам вашым рабочым. Памагайце царское правицельство разносіць. Прывыляем вас:

1) Не заплациць нигдзе податкоу. Каб нихто плащиць правицельству царскому не съмеу.

2) Прывыуным да войска дабравольна не исьци. Нехай хиба беруць усякаго ваеннаю силою. Усюды супраціуляцса.

3) З чыноуніками царскими дзела не мець. Ни з урадниками, ни з прыставамі, ни з земскими. Самі свой суд па прыговору рабеце як трэба. А да гэтай царской сволочы, да гэтых вашых піявок николи ни з чым не съмейце исьци. Так, якбы их на съвеци не было.

4) Слухаць начальства царскага адкажэцесе. Не слухайце ніяких царскіх законоу. Сабірайцесе у съвята па вёсках, па кирмашох, па мястэчках?, — чытайце гэтакіе безцензурные листки, научайце адны других гэтаго што тут написано.

Разом з усім рабочым народом, што кроюю и жыцем сваим лепшэй для нас доли дабиваецса, станьце. Усяки хто на нашэ ваззванне рабицьме як тут сказано — прыяцель народной справы. Хто не паслухае нас — той проци народу идзе. Усяки чалавек павинен стаць за народ. А як звернем правицельство, як будзем выбирайць поуномочных выборных, памятайце такую раду вам даем. Выбирайце таких людзей, што знаюць народные патрэбы, што чытали много безцензурных ксіонжэк. Што будуць трэбоваць для вашаго краю асобнаго

упраулення, што будуць трэбоваць покарациць час ваеннай службы, даць народу бесплатныя школы. Таких людзей выбирайце, што ни панам, ни уваласцях да канцэляріях правительству не падлізываюцса, што справедлівые и парадочніе люди.

Податкоу не плаціць, на службу ваенную не исъци, з правицељством дзела не мець, правицељства не слухаць

*Соціялістична Партия Белой Руси.
Акцябр 1905 року.*

Віталь Карнялюк (Гародня)

Пра колькасць прызваных у расійскае войска з Віленскай, Віцебскай, Гарадзенскай, Менскай і Магілёўскай губ. у часы Першай святовай вайны (1914-1917 гг.)

Мабілізацыя была першым арганізаваным дэмографічным рухам насельніцтва Расійскай імперіі ў Першай святовай вайне. З яе пачаткам перад ваенным кіраўніцтвам Расіі стаяла задача забяспечыць лічбавы склад дзеючай арміі. Губернскія ўстановы атрымалі паведамленне з Пецярбурга пра перавод войскай і флоту на ваеннае становішча і прызванні чыноў запасу згодна з мабілізацыйным раскладам 1910 г. Першым днём мабілізацыі было вызначана 18 ліпеня (1 жніўня)¹. Згодна §1 Статута 1874 года “Аб усеагульной вайсковай павіннасці” – “абарона межаў Бацькаўшчыны” лічылася “свяшчэнным абязязкам кожнага рускага падданага”². Усе беларускія губерні падпадалі пад мабілізацыю. Большасць мужчынаў узросту ад 22 да 49 гадоў змяняла сваё сацыяльнае становішча і становілася часткаю спецыфічнага дзяржаўнага інстытуту, якім з’яўляецца войска.

Да 1 сакавіка 1917 года было праведзена 19 мабілізацый³. Сюды неабходна дадаць рэгулярныя каstryчніцкія 1914, 1915 і 1916 гг. прызывы навабранцаў. Такім чынам, 22 мабілізацыі закранулі цалкам ці часткова насельніцтва пяці беларускіх губерняў. Мужчыны з запасу прызываліся ў якасці ратнікаў I і II разрадаў (адпаведна ва ўзросце 24-39 гадоў і 39-49 гадоў). I разрад прызначаўся для фармавання як апалчэнскіх частак, так і частак дзеючага войска, а II – выключна для камплектавання апалчэнскіх частак для працы ў тыле⁴.

Мабілізацыйныя мерапрыемствы ў рознай ступені ахапілі беларускія губерні. Ход ваенных дзеянняў выключыў увесень 1915 г. Гарадзенскую, частку Віленскай і Менскай губ. з-пад кантролю расійскага ваеннаага кіраўніцтва. Тут было праведзена толькі 9 мабілізацый салдат апалчэння I і II разраду: у 1914 г. 18.07, 22.07, 22.09 (дзве), 12.11, 12.12, 20.12; у 1915 г. – 02.01, 01.04⁵.

¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ) ў Менску . Ф. 300, воп. 1, адз. з. 63, арк. 8.

² Головин Н. Военные усилия России в мировой войне // Военно-исторический журнал. 1993. № 1. С. 70.

³ Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах). Москва, 1922. С. 17.

⁴ Головин Н. Военные усилия России... С. 72.

⁵ Головин Н. Военные усилия России... С. 34.

Колькі ж было прызвана з беларускіх губерняў за гады вайны? Гісторычная літаратура змяшчае толькі адну лічбу – 635,0 тыс.чал.⁶ Лічба прызваных тычыцца Менскай, Віцебскай і Магілёўскай губ. Акрамя таго ў зборніку “Россия в мировой войне 1914-1918 гг.” змешчаны звесткі пра Віленскую губ.⁷ Пра колькасць мабілізаваных з Гарадзенскай губ. у зборніку няма звестак. Але ў матэрыялах фонду гарадзенскага губернатара (“Пра выкананне мабілізацыйнага абязязку насельніцтвам Гарадзенскай губ. у перыяд ад пачатку вайны да 28 кастрычніка 1914 г.”) утрымліваецца лічба 45112 чал., прызваных у 1914 г. (18.07, 22.07, 22.09), з якіх 29219 былі запаснымі, а 15903 – ратнікамі апалчэння I разраду.⁸ У фондзе Гарадзенскага губернскага праўлення ёсьць звесткі пра 2,1 тыс. “ніжніх чыноў запасу і ротманаў апалчэння”, прызваных за перыяд з 2 па 5 студзеня 1915 г.⁹ Гэтая лічба не тычыцца ўсіх мясцовасцяў. Тым не менш сума прыведзеных лічбаў ($45112 + 2,1$ тыс.) адпавядае колькасці прызваных чыноў запасу за 5 (з 9-ці) мабілізацый. Сюды ж трэба дадаць колькасць навабранцаў. Вядома, што ў прызыўныя спісы за 1913 г. было ўнесена 21910 чал.¹⁰ Такім чынам, агульная колькасць прызваных у войска з Гарадзенскай губ. за 6 мабілізацый складае 69122 чал. Калі мы дапусцім, што ў наступныя мабілізацыі была прызвана недзе палова гэтай колькасці, то можам сцвярджаць, што да верасня 1915 г. у расейскае войска з Гарадзеншчыны было прызвана каля 103 тыс. мужчын.

Дадзеная згаданага статыстычнага зборніка заснаваны на ўліку дапамогі сем'ям прызваных у войска. Гэтая статыстычная інфармацыя была сабраная да 1 верасня 1917 г., а гэта значыць, што яна магла быць атрымана толькі на неакупаванай тэрыторыі, у тым ліку ў Вілейскім і Дзісенскім пав. Віленскай губ.

Названыя паветы Віленшчыны былі акупаваныя ў снежні 1917 г.¹¹ Устанавіўшы, якую долю ад усяго насельніцтва Віленскай губ. складае насельніцтва гэтых двух паветаў, можам сцвярджаць, што 47,8 тыс. чал., прызваных з Віленшчыны, гэта 25% ад ўсіх прызваных з губерніі, калі дапусціць,

⁶ Липинский Л. Крестьянское движение в Белоруссии в 1914-1917 гг. Минск, 1975. С. 75; Latyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923. Białystok, 1995. S. 36; Смальянінаў М. Трагедыя пачатку XX ст. // Беларускі гісторычны часопіс, 1994. №3. С. 55.

⁷ Россия в мировой войне... С. 39.

⁸ НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 1765, арк. 47.

⁹ НГАБ у Гародні. Ф. 2, воп. 30, адз.з. 1155, арк. 2 адв., 3 адв., 5 адв.-13 адв., 21 адв.-23 адв., 25 адв.-33 адв., 35 адв.-39 адв., 41 адв., 43адв., 45 адв.-51 адв., 53 адв., 57 адв., 78 адв.-95 адв., 97 адв.-120 адв., 123 адв.-129 адв.

¹⁰ Обзор Гродненской губ. за 1913 г. Гродна, 1914. С. 4 адв.

¹¹ Поляков Ю.А., Киселёв И.Н. Численность и национальный состав населения России в 1917 г. // Вопросы истории, 1980. № 6. С. 46.

што насельніцтва гэтай губерні ўдзельнічала ва ўсіх 22 мабілізацыях. Але на самой справе насельніцтва Віленскай губ.магло ўдзельнічаць толькі ў 10 мабілізацыях (9 мабілізацый чыноў запасу, 1 мабілізацыя навабранцаў), а ў 22 удзельнічалі толькі жыхары двух згаданых паветаў. Паколькі была вызначана працэнтная колькасць насельніцтва Вілейскага і Дзісненскага пав., то магчымы гаварыць аб 157,8 тыс. прызваных з запасу ($47,8 : 22 = 2,2$ тыс.чал. з аднаго пав.; $2,2 \times 10 \times 5 = 110$ тыс.; $110 + 47,8 = 157,8$ тыс.).

Становіща зразумелым меркаванне гісторыка Л.Ліпінскага, які адносна мабілізацыі сярод насельніцтва заходніх раёнаў Беларусі пісаў, што “там праводзіліся амаль пагалоўныя мабілізацыі”¹². Вядомы расійскі даследчык Ю.Палякоў гаворачы пра тэрміны мабілізацыі, адзначаў, што большая частка прызванага насельніцтва прыпадае на 1914-1915 гг.: у 1914 г. – 33,8%, у 1915 г. – 33,1%¹³. Адзначым, што згодна са звесткамі Менскага губернскага праўлення дапамогу за 1915 г. атрымалі сем'і 152637 прызваных¹⁴. Гэта складае 64% агульной колькасці прызваных з Менскай губ. да 1917 г.

Калі параўнаць звесткі па Віцебскай, Менскай і Магілёўскай губ. (адпаведна – 178,0 тыс.; 236,4 тыс.; 219,4 тыс.) з дадзенымі сельскагаспадарчага перапісу 1917 г., які праводзіўся ў ліпені-жніўні, то ўбачым, што ў сямі паветах Менскай губ. прызванымі ў войска значацца 183,8 тыс.чал., а ў Магілёўскай – 219,4 тыс.чал. (Па Віцебскай губ. звестак няма.) Складальнікі зборніка “Россия в мировой войне 1914-1918 гг.” даныя бралі з інфармацыі МУС і сельскагаспадарчага перапісу 1917 г. У апошнім хутчэй за ўсё не быўлі ўлічаны прызваныя з гарадоў. Суадносіны сельскага і гарадскога насельніцтва ў Магілёўскай губ. на 1914 г. складалі адпаведна 88% і 12%¹⁵. Гэта дае падставу лічыць, што ў Магілёўскай губ. колькасць усіх прызыўнікоў склада 248 тыс.чал. Такім чынам, агульная колькасць мабілізаваных у расійскіх войсках з тэрыторыі пяці губерняў склада 923,2 тыс. (Віленская губ.-157,8 тыс.; Віцебская губ.-178,0 тыс.; Менская губ.-236,4 тыс.; Магілёўская губ.-248,0 тыс.; Гарадзенская губ. – 103,0 тыс.). Хаця атрыманая лічба, безумоўна, патрабуе далейшых архіўных удакладненніяў, яна дазваляе ўявіць прыблізныя памеры мабілізацый на беларускіх землях.

Сярод усяго даваеннага мужчынскага насельніцтва прызваныя складалі для Віленскай губ. 13%, для Гарадзенскай – 12%, для Менскай – 17%, Магілёўскай – 24%, Віцебскай – 19%. Важна ведаць, колькі было мабілізавана

¹² Ліпінскій Л. Крестьянское движение в Белоруссии... С. 75.

¹³ Поляков Ю. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население. Москва, 1986. С. 260.

¹⁴ НГАБ у Менску. Ф. 1595, вop. 6, адз.з. 76., арк. 3.

¹⁵ Статистический обзор Могилёўской губернии за 1914 г. Могилёв, 1915. С. 18.

працаздольнага мужчынскага насельніцтва. Гісторыкі гавораць аб “трэці гаспадарак, якія засталіся пад жаночай апекаю” (М.Біч) ці называюць дакладныя лічбы: “У Віцебскай губ. колькасць гаспадарак, што засталіся без мужчынскіх працоўных рук, да лета 1917 г. склала 32,5%” (А.Анфімаў)¹⁶. У разглядаемым выпадку вызначэнне колькасці прызваных працаздольных мужчынаў ускладняеца адсутнасцю інфармацыі пра працаздольнае насельніцтва на 1914 г. Паводле звестак сельскагаспадарчага перапісу 1917 г., Менскай, Магілёўскай і Віцебскай губ. працэнт працаздольных мужчын ад усяго мужчынскага насельніцтва складаў адпаведна 49, 50, 50¹⁷. (У сярэднім – 49,6.) Можна сцвярджаць, што адносны паказчык мабілізаваных сярод працаздольнага насельніцтва для пяці беларускіх губерняў быў наступны: у Віленскай губ. – 34,0%, у Гарадзенскай – 38,0%, у Менскай – 35,9%, у Магілёўскай – 48,7%, у Віцебскай – 38,4%. (У сярэднім - 39,2%). Для параянння адзначым, што ступень мабілізацыі па ўсёй Расіі складала ў сярэднім 39%, а г.зн., што ў войска з 40,1 млн. мужчын ва ўзросце 15-49 гадоў пайшло 15,8 млн.чал.¹⁸

¹⁶ Біч М. Беларусы: першая сусветная вайна // Наша слова. 1994. № 28. С. 4; Анфімов А. Российская деревня в годы Первой мировой войны. Москва, 1962. С. 189.

¹⁷ Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и земельной переписи 1917 г. (по 57 губерниям и областям). Москва, 1923. С. 200-201, 203-204, 206-207.

¹⁸ Урланис Б. Войны и народонаселение Европы. Москва, 1960. С. 502.

Дзярэчын і яго ўладальнікі.

У Зэльвенскім раёне Гарадзенскай вобл. ёсць даволі вялікая вёска Дзярэчын. Яе гісторыя распачалася ў далёкім мінулыム. З захаваўшыхся пісьмовых крыніц вядома, што Дзярэчын некаторы час належалі жмудскаму баярыну Дрэмету. Аднак 10 кастрычніка 1416 г. вялікі князь Вітаўт перадаў яго Копачу “за верныя службы” (акт быў складзены ў Гародні). Гэтае дараўнанне было пацверджана вялікім князем 4 красавіка 1432 г. у Троках: “... Дали есмо Копачу село Деречин, што он держал”. Пазней 21 сакавіка 1468 г. вялікі князь Казімір працягнуў ўладальніцкі запіс на сына згаданага Копача Васіля.

9 верасня 1493 г. вялікі князь Аляксандр пацвердзіў дараўальны запіс сыну Васілю Яцку: “Отец наш корол его милость дал отцио его пану Василю Копачевичу имение Деречин со всеми тыми приселки с Лижкевичи, з Бахаревичи, з Луконицею, со Всемерью, с Валкевичи, с Крупою, с Дорогліном, з Гнедковичи, с Озераны, з Дрыновом, з Царьаны, с Котчиною, з Угринаны, з дворцом Бережкі”. Яцак Капачэвіч не меў нашчадкаў. Пасля яго смерці сястра княгіня Ганна, удава Міхала Сангушкі, звярнулася да вялікага князя Аляксандра з просьбай, каб Дзярэчын, які належыў яе дзеду, бацьку, а потым брату перадалі ёй (10 студзеня 1501 г.). Вялікі князь задаволіў просьбу.

Пасля смерці Ганны Дзярэчын перайшоў да яе сына князя Андрэя Міхайлавіча Сангушкі Кашырскага і двух дачок, якія былі жонкамі князёў Сямёна Багданавіча Адзінцэвіча і Івана Андрэевіча Палубінскага. Пазней 1540 г. частка маёнтка належала ўжо князю Івану Вішнявецкаму. А ў 1560 г. сярод яго ўладальнікаў былі Тэадор Чартарыйскі, сыны Івана Палубінскага Фёдар і Аляксандр і Самуэль Валовіч. У 1609 г. Валовіч прадаў частку сваёй дзярэчынскай маёмаці Аляксандру Палубінскаму¹.

Ад назвы “Дзярэчын” яго ўладальнікі зваліся ”Дзярэчынскім”. Так, у Літоўскай метрыцы 1569 г. сярод “тытулаў паноў рад іх міласці” згадваліся таксама “князі Дзярэчынскія”².

¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1887. T. 1. S. 24, 121; 1890. T. 3. S. 1, 13, 24, 25; Topolska M.B. Dobra Dereczyńskie od XV do połowy XVII w. // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia. Poznań, 1971. Zeszyt II. S. 47–49, 51.

² Wolf J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy. Warszawa, 1895. S. 43; Topolska M.B. Dobra Dereczyńskie ... S. 63, 64.

У канцы 16 – пачатку 17 ст. мястэчка Дзярэчын пачало разбудоўвацца. У 1599 г. тут было 42 дома, у 1609 г. – 62 і каля 430 жыхароў, у 1646 г. – 72 і 500 жыхароў розных прафесій. Штогод (з 1566 г.) у мястэчку адбываліся кірмашы, вядомыя гандлем коньмі. Існавала карчма, якую звычайна арэндавалі жыды. У 1585 г. была заснавана друкарня. Акрамя праваслаўнай царквы Спаса, на якую ў 1601 г. Аляксандр Палубінскі передаў зямлю і сялянаў, меўся і касцёл. Яго збудавалі ў 1629 г. па жаданню мсціслаўскага кашталяна Канстанціна Палубінскага і яго жонкі Соф’і з роду Сапегаў. Яны ж у 1633 г. далі сродкі для адкрыцця пры касцёле шпіталю на 12 ложкаў³.

Вялікі маршалак Аляксандр Хілары Палубінскі (1626 –1679 гг.) пабудаваў у Дзярэчыне дамініканскі кляштар і адчыніў пры ім філасофскую школу. Ён жа быў фундатарам уніяцкай царквы для сваіх сялянаў.

10 лютага 1686 г. дачка Аляксандра Палубінскага Ізабела-Гелена выйшла замуж за літоўскага стольніка Юрыя-Станіслава Сапегу і прынесла Дзярэчын у якасці пасагу ў сям’ю Сапегаў. З Ізабелай-Геленай звязана паданне, запісаное Л.Патоцкім. Яно сцвярджае, быццам бацькі перад смерцю даверылі Ізабеле-Гелене апеку над непаўналетнім малодшым братам, нашчадкам вялізарнай спадчыны Палубінскіх. Дзеля ўласнага ўзбагачэння сястра загадала забіць брата. Але душа яе ад таго часу не ведала спакою. Пасля смерці Ізабельы-Гелены на руінах старога замка Палубінскіх і ў новым палацу Сапегаў неаднаразова бачылі па начах яе прывід.

На самой справе акрамя Ізабельы-Гелены ў Аляксандра Палубінскага былі яшчэ два сыны і троі дачкі, з якіх Тэадор і Кацярына памерлі ў маленстве, а Ганна-Мар’яна выйшла замуж за князя Дамініка Радзівіла (1672). Адзін з сыноў – ваўкавыскі стараста Дамінік Ян Міхал памёр у 1683 г. у Венгрыі, а другі – Крыштаф-Канстанцін, літоўскі маршалак, бабруйскі і ваўкавыскі староста “адыйшоў у лепшы свет” у 1685 г. Пасля працяглых судовых спрэчак дзярэчынскае ўладанне было падзелена паміж Сапегамі і Радзівіламі. Ізабела-Гелена памерла і была пахавана ў дзярэчынскім касцёле ў 1721 г.⁴ Відавочна, што паданне зберагло толькі найкія адгалоскі той гісторыі.

Згодна з тэстаментам наступнага ўладальніка Дзярэчына Антонія Сапегі маёнтак у 1739 г. перайшоў да Аляксандра Сапегі, які прадаў яго за 150 тыс. золотых падляшскому ваяводзе Міхалу Сапегу. Наступным уладальнікам Дзярэчына быў Аляксандр Міхал Сапега⁵. Менавіта пры ім і яго сыне Францішку Дзярэчын стаў рэзідэнцыяй Сапегаў і дасягнуў свайго найвышэйшага росквіту.

³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губерния. Составил П.Бобровский. Часть 2. Санкт-Петербург, 1863. С. 1063.

⁴ Kwartalnik Litewski 1910. T. 4. S. 138, 139.

⁵ Dom Sapieżyński. Opr. E.Sapieha. Warszawa, 1995. S. 650.

Аляксандр Міхал нарадзіўся 10 верасня 1730 г. у Вільні. У восем гадоў застаўся без бацькі, і яго выхаваннем займаўся апекун – віленскі біскуп Юзаф Сапега. Аляксандр Міхал зрабіў паспяховую кар’еру. У 23 гады (1753) ён быў ужо полацкім ваяводам. Праз дзесяць гадоў (1762) – польным гетманам літоўскім, а ў 1775 г. – канцлерам ВКЛ.

Яшчэ ў 1756 г. Аляксандр Міхал ажаніўся з удавой Юзафа Любамірскага Магдаленай. Сямейнае жыццё не заладзілася. Пасля нараджэння чатырох дочак супругі раз’ехаліся. Магдалена бавіла час у Варшаве, у Пулавах, дзе знаходзіўся маёнтак яе сяброўкі Ізабелы Чартарыйскай, або ў Парыжы. Пэўны час яна была фаварыткай караля Станіслава Аўгуста, ад якога нібыта мела двух дзяцей – дачку Кантанцыю і сына Міхала. Князь Сапега не жадаў прызнаваць сваім сынам і Францішка, які нарадзіўся ў 1772 г. Толькі пасля смерці княгіні Магдалены (1780), дачка Ганна Тэафіла (па мужу Сангушка) упрасіла бацьку прызнаць Францішка сваім сынам⁶.

Пры Аляксандры Міхале ў склад Дзярэчынскага ўладання ўваходзіла 14 маёнткаў і 55 вёсак з 959 валокамі апрацаваных зямель і насельніцтвам звыш 10 тыс. чалавек (1508 дымаў). Тут выраблялі гарэлку, зімталіся конназаводскай справай, разводзілі англійскіх авечак, а ў штучных ставах – рыбу. Караблі Аляксандра Міхала плавалі з грузамі ў Карабявец, а адтуль прывозілі імпортныя тавары – соль, віно, шкло і інш. Напрыклад, у 1761 г. у Дзярэчын было дастаўлена шмат жалеза, свінца, жалезных і склябных вырабаў, шкла, солі, прыпраў і інш. на суму 8661 злотых. У гэты ж час у Дзярэчыне былі пабудаваныя чатыры цагляныя аранжарэі. Тут вырошчвалі кветкі, гранаты і апельсіны, ананасы і інжыры. Сярод 446 садовых дрэваў было 89 яблань, 107 груш, 85 сліў, 25 чарэшні, персікасае і абрыкосавае дрэвы.

Выдатковая частка бюджета Дзярэчынскага маёнтка за 1776-1777 гг.) склада 129 768 злотых. З гэтих грошаў 60 437 зл. пайшло на выплату працэнтаў па даўгах і на судовыя выдаткі, 26 028 зл. – на набыццё абсталявання і матэрыялаў для будаўніцтва, на разлік з наёмнымі работнікамі. Асабістыя расходы князя складалі 6 685 зл. На гаспадарскую кухню пайшло 4 412 зл., плату слугам, егерам, конюхам – 29 818 зл. (што сведчыць пра вялікую колькасць службы), наёмным жаўнерам – 2 388 зл. У выніку выдаткі на магнацкі двор складалі 43 303 зл. (62%) і пераўзышлі выдаткі на гаспадарку⁷.

У 1786 г. быў закончаны новы дзярэчынскі палац. Будынак планаваўся пад навучальную ўстанову для сыноў заслужаных вайскоўцаў. Але ў сувязі са

⁶ Dom Sapieżyński. S. 505-507; Мемуары князя Адама Чарторыйского. Москва, 1912. Т. 2. С. 26.

⁷ Козловский П.Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. Минск, 1974. С. 60, 67, 83, 88, 94, 99, 146, 148.

зменай рэзідэнцыі будынак перарабілі на палац. Праект быў распрацаваны архітэктарамі І.С.Бекерам і Л.Стукай-Гуцявічусам.

У 1765 г. у дакументах згадвалася таксама дзярэчынская музычная капела. Вядомыя нават прозвішчы некаторых яе ўдзельнікаў: Тамашка, Бельке, Ляховіч, Паўкер, Фезэрыя. З 1786 г. у Дзярэчыне выступала ружанская тэатральная трупа. Каталог бібліятэкі Сапегаў дазваляе выказаць меркаванне, што ў тэатры ставіліся п'есы як французскіх ды італьянскіх аўтараў, так і мясцовых – Ф.Багамольца і У.Радзівіла.

Сапегаўскі кнігазбор, перавезены ў Дзярэчын з Ружанскаага палаца, па колькасці выданняў і іх каштоўнасці саступаў у ВКЛ толькі радзівілаўскаму. Яго пачаў збіраць у 16 ст. канцлер Леў Сапега. Аляксандар Міхал, а затым Францішак значна папоўнілі яго кнігамі, напісанымі на англійскай, французскай, нямецкай і іншых мовах. Сярод іх былі творы Вальтэра, Сервантэса, Мантэск'е і інш. На эксплірысе А.М.Сапегі красавалася выява трохміфальнай аркі, на вяршыне якой алегарычная фігура славы тримала щыт з двойчы перакрыжаванай стралай – знакам герба Ліс. Акрамя бібліятэкі з Ружанаў у дзярэчынскі палац быў перанесены археалагічны кабінет і багаты рукапісны архіў. Тут захоўвалася перапіска Сапегаў, пачынаючы з 16 ст.⁸

У мастацкую калекцыю палаца ўваходзіла каля 300 палотнаў галандскіх, італьянскіх і французскіх мастакоў. Сярод іх былі карціны Паоло Веранезе, Ван дер Нэера, Эльжбеты Вігі-Лебрун і інш. Палац упрыгожвалі мармуровыя скульптуры антычных багоў і герояў (Апалона, Геры, Меркурый і інш.), егіпецкія статуі, этрускія вазы, срэбныя і залатыя вырабы⁹. Часткай палацовага ансамбля з'яўляўся парк з каштанавымі і таполевымі алеямі. У 1794 г. у маёнтку быў адчынены заапарк, у якім утрымліваліся алені, лані, серны, ласі, мядзведі і нават вярблюд¹⁰.

Сын Аляксандра Міхала – Францішак выхоўваўся ў Пулавах у Ізабелы Чартарыйскай. Яго настаўнікамі былі Цяплінскі і прэлат Ф.Богуш, які аднак больш займаўся грамадскімі, духоўнымі і літаратурнымі справамі, чым сваім выхаванцам. У 1792 г. Францішак атрымаў ад Тарговіцкай канфедэрацыі званне генерала літоўскай артылерыі. А ў 1793 г. ажаніўся з Пелагеяй Патоцкай, дачкой маршалка канфедэрацыі ад Кароны Станіслава Шчэснага-Патоцкага.

Князь Францішак падтрымаў паўстанне 1794 г. і быў гатовы нават ваяваць простым афіцэрам, але Тадэвуш Касцюшка, які ведаў князя, прыслалі яму патэнт

⁸ Наш радавод. Гродна, 1991. С. 320.323.

⁹ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław, 1992. S.198-200.

¹⁰ Наш радавод. С. 321.

генерал-лейтэнайта і прызначыў камандзірам корпуса¹¹. Але маладосць Францішак і адсутнасць навыкаў падпрарадковання вышэйшаму камандаванню прывялі да ягонага адыходу ад паўстання і вяртанню ў Дзярэчын.

Свяцкія сувязі дапамаглі пазбегнуць пакарання за ўдзел у паўстанні. Больш таго Францішак з жонкай перабраўся ў Санкт-Пецярбург, дзе атрымліваў званне тайнага саветніка. У 1797 г. князь удзельнічаў у каранацыі Паўла I у Маскве, а потым сумесна з імператарам, які пажадаў наведаць Літву, прыехаў у Дзярэчын. У той час Дзярэчын называлі “малым Версалем”. У палацы можна было сустэрэць французскіх і англійскіх арыстакратаў-падарожнікаў.

Двор княгіні Пелагеі складаўся пераважна з маладых і прыгожых дзяўчат з радавітых сем'яў Літвы. Па вечарах старэйшыя звычайна гулялі ў карты, а моладзь бавіла час у танцах, спевах, розных забавах. Аднойчы вечарам, дзяўчаты папрасілі сваіх кавалераў прынесці кветкі з могілак. Адзін з хлопцаў вярнуўся, калоцячыся ад жаху. Прывід княгіні Ізабелы не дазволіў яму сарваць кветкі. Гэты прывід потым нібыта бачылі і з вокнамі балёвой залы і ў цяністых алеях парка. Князь Францішак распавядаў, што неаднаразова бачыў яго таксама ў палацы.

Шлюб князя з Пелагеей быў не вельмі доўгім. У 1805 г. яны разыйшліся. Яна хутка ізноў выйшла замуж за Паўла Сапегу. А Францішак з таго часу падарожнічаў па ўсёй Еўропе, каб пазбыцца “хваробы”, якая завецца нудой. У Пецярбургу яму было холадна, у Партугаліі – горача, у Англіі – вільготна, у Вільні не было з кім сябраваць, а ў Варшаве – з кім гуляць у карты. І толькі ў Парыжы і Дзярэчыне ён мог на некалькі тыдняў супакоіцца. У Парыжы ён шукаў прыгодаў, вывучаючы парыжскае “дно”. Францішак, як сцвярджая Л. Патоцкі, стаўся прататыпам славутага Рудольфа з “Парыжскіх тайнаў” Эжэна Сю¹².

У апошні год свайго жыцця (1829) Францішак Сапега часта бываў у Вільні. Тут ён знайшоў нявесту для сына Яўстаха. Гэта была дачка графа Тышкевіча¹³.

Князь Яўстах Каэтан (1797–1860) удзельнічаў у паўстанні 1830–1831 г. Ён служыў у чыне падпаручыка ў штабе генерала Яна Скжынецкага і быў узнагароджаны залатым крыжкам “Virtuti Militari”. Пасля паражэння паўстання князь эміграваў у Францыю¹⁴. Яго ўладанні ў Беларусі і Літве былі ўзяты ў секвестр, а потым канфіскаваныя. У 1832 г. з Дзярэчына ў Пецярбург былі адпраўлены 25 вялікіх скрынь з карцінамі, залатымі і срэбнымі вырабамі, мазаікай, скульптурай, архівам і кнігамі. Скарбамі зацікавіўся сам імператар Мікалай I, які і вырашыў іх лёс. Лепшыя карціны і скульптуры былі накіраваны ў

¹¹ Piśma Tadeusza Kościuszki. Warszawa, 1947. S. 113.

¹² Kwartalnik Litewski. 1910. T. 4. S. 138, 139, 152.

¹³ Z Günterów Gabriela Pużynina // W Wilnie i w dworach litewskich. 1815 – 1843. Wilno. S. 114.

¹⁴ Dom Sapieżyński. S. 566.

Эрмітаж, Акадэмію мастацтва, музеі. Тоё, што не спадабалася, Мікалай I загадаў накіраваць на склады, або знішчыць. Бібліятэку і архіў перадалі архіву Міністэрства замежных спраў і Публічнай бібліятэцы Пецярбурга¹⁵.

Веліч і слава Дзярэчына мінавала. У 1832 г. быў зачынены дамініканскі кляштар, якому Сапегі рабілі каштоўныя ахвяраванні і пры якім працяглы час дзейнічала філософская школа¹⁶. У 1824 г. у ёй было 10 вучняў і прафесар I. Венцкевіч. У 1867 г. згарэлі вежа і хоры парафіяльнага касцёла, які таксама быў зачынены. Палац перарабілі пад вайсковыя казармы.

На пачатку 20 ст. пра былое багацце ўладальнікаў Дзярэчына яшчэ нагадваў палац, вокны якога былі забіты дошкамі, рэшткі дамініканскага кляштару і парку, ад якога засталіся трох алеяў каштанаў і таполяў. На рынковай плошчы яшчэ ўзвышалася калона. Амаль такая ж самая знаходзілася каля вёскі Алексічы¹⁷. Паходжанне яе пакуль застаецца невядомым.

Апошнім уладальнікам Дзярэчына ў 30-я гары 20 ст. быў міністр замежных спраў II Рэчы Паспалітай Яўстах Сапега¹⁸. Палац быў разбураны ў перыяд савецка-германскай вайны. Толькі падмурак ды вялізны слуп каля вёскі Алексічы яшчэ нагадваюць пра слáйную гісторыю Дзярэчына.

¹⁵ Aftanazy R. Dzije rezydencji.... S.. 199, 200.

¹⁶ Wiadomości o dominikanach prowincji Litewskiej. Zebrał Wołyńiak. Kraków, 1917. Cz. 1. S. 80-82.

¹⁷ Карский У. Деречинский приход. Гродно, 1901. С. 4.

¹⁸ Dom Sapieżyński. S. 612-617.

ПАМЯТКА

аўтарам “Гістарычнага Альманаху”

Шаноўныя калегі! У нашым часопісе прыняты наступныя нормы публікацыі і афармлення тэкстаў:

Максімальны памер артыкулаў - да 30 старонак.

Тэкст на беларускай мове падаецца на дыскесе або электроннай поштай (smolenchuk_A_F@mail.ru) набраны ў Word з расшырэннем .doc ці ў фармаце .rtf.

Ілюстрацыі і мапы павінны быць прыдатныя да сканіравання.

Спасылкі маюць скразную нумарацыю і змяшчаюцца ў нізе старонкі (просім іх уважліва правяраць, бо рэдакцыя не мае такой магчымасці).

У самым тэксце:

Стагодзі абазначаюцца арабскімі літарамі.

Пры першым упамінанні нейкай асобы падаецца яе імя, а не ініцыялы (пры наступных узгадках той самай асобы магчыма пакідаць ініцыялы).

Тапонімы пішуцца ў іх беларускім вымаўленні: Менск, Гародня, Наваградак, Бярэсце, Полацак і г.д.

Просім пазбягаць яўных калек з расейскай мовы, напрыклад, пісаць “сябры” замест “членай”, “жыды” замест “яўрэяў” ці “габрэяў” і г.д.

Просім выкарыстоўваць поўныя формы беларускіх словаў, напрыклад, пісаць “краінаў”, не “краін”, “адносінаў”, не “адносін”, “зробленыя”, не “зроблены” і г.д.

Выкананне гэтых правілаў значна зменшыць час падрыхтоўкі тэксту да публікацыі, якая адбываецца галоўным чынам на грамадскіх пачатках.

Нагадваем таксама, што навуковыя артыкулы рэцэнзуюцца. Акрамя таго, перавагу ў публікацыі маюць сябры Беларускага Гістарычнага Таварыства, а сярод жанраў першынство аддаецца рэцэнзіям.

Рэдакцыя